

OLDUĐU KİMİ GÖRÜNƏN İNSAN

Bakı – 2017

Redaktor: **Nazim Rza İsrafilovlu,**
yazıçı-publisist, kinorejissor

İxtisas üzrə
redaktor: **Fərhad Cabbarov,**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Tərtibçilər: **Nigar İbrahimova,**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Güllü Cahangir,
Customer Consultant NNIT

Kitabın üzlüyündə: Vyana Milli kitabxanası.

“Olduğu kimi görünən insan”

Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2017, 288 səh.

Kitabda tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın bilim-pedaqoji və ictimai yaşamda mövqeyi açıqlanır. Tələbəlik illərindən günümüzədək onun yaşamı doğma Dövlət Universiteti ilə bağlıdır. Professor E.Muradəliyeva Azərbaycan tarixini gənclərimizə sevdirməsində böyük əməyi olan pedaqoqlardandır. Vaxtilə Əliyarlı tarix məktəbini uğurla keçmiş Elmira xanım artıq özünün bilim məktəbini yaradıb. Öz tələbələrinə qarşı diqqət və qayğı ilə yanaşan pedaqoq bir çox yetənəkli tələbəni bilim yoluna yönəldib. Onun başçılığı ilə tələbə bilim işindən başlayaraq dissertasiya pilləsinədək bilim işləri müdafiə olunub. Kitabda bu barədə tələbələri böyük sevgi ilə söz açır.

Kitabda bilim-pedaqoji işi ilə yanaşı prof. E.Muradəliyevanın özəlliyini açan başqa mövzular da yer alıb. Belə ki, ölkədə gedən proseslərə o, laqeyd qalmayıb. Onun mövqeyi, düşüncələri ayrı-ayrı illərdə verdiyi intervülərdə də açıqlanır.

Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978 9952 504 69 9

© Elmira Muradəliyeva, 2017

© “Zərdabi LTD” MMC, 2017

İÇİNDƏKİLƏR

Aydın yolun yolçusu (<i>Nazim Rza İsrafiloğlu</i>)	5
İllər... İllər.....	16
Tarix bilimimizin vizit kartı olan Əliyərli məktəbi.....	18
Vətəndaş təhsili.....	50
Ödüllər	55
Yaşamda və peşədə mövqe	62
Buraxılışın 40 illiyi: gəncliyimizlə üz-üzə.....	82
Dünya azərbaycanlılarının V konqresi (İsveç, Malmö 2001)....	87

BİBLİOQRAFİYA

Monoqrafiyalar, toplular	92
Qaynaqların çapı, dərslik, tədris-metodik əsərlər	99
Bilim redaktoru və rəyçisi olduğu kitablar	101
Raport verdiyi önəmli bilim konqresləri, konfransları, simpoziumlar və kollokviumlar	102
Filmoqrafiya.	
a) Bilim konsultantı olduğu sənədli-publisistik televiziya filmləri.....	105
b) Sənədli-publisistik televiziya filmlərindəki və televiziya proqramlarındakı kommentariləri	106
Ayrı-ayrı törənlərdə, forumlarda, prezentasiyalarda etdiyi çıxışları və ictimai-siyasi çalışmaları haqqında bilgilər.....	106
Başçılıq etdiyi dissertasiyalar:	
a) tarix üzrə fəlsəfə doktoru	113
b) magistr	113

PROFESSOR ELMİRA MURADƏLİYEVƏ HAQQINDA

Cəmil Həsənli. Bizim Elmira xanım	116
Əjdər Ağayev. Qeyrətli vətəndaş, vətənpərvər alim.....	120
Hacı Həsənov. Gözəl insan, böyük vətənsəvər, görməli tarixçi-alim	125
Азад Рзаев. Педагог и учёный	127
Nabatali Qulamoglu. Böyük zəka və yüksək əxlaq sahibi.....	128
Гаджиага Рустамбеков. Хороший друг – это всегда хороший человек.....	130

Əli Kərimli. Tarix elmləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevaya	133
Камаля Бойтель. О моём друге и наставнике	134
Səadət Cahangir. Düşüncənin qovalandığı bu ölkənin alimi... ..	136
Fərhad Cabbarov. Dəyərli müəllimim haqqında bir neçə söz.....	139
Vasif Qafarov. Müəllimim və bilim başçım haqqında	142
Нигяр Ибрагимова. Мой учитель	145
Gülərə Əliyeva. Bilim başçımla görüşlərimiz	147
Самира Рафизаде. Мой первый и единственный научный руководитель	150
Фуад Агаев. Эльмира ханум в моей жизни	158
BDU-nun Tarix fakültəsinin 011 qrupunun tələbələri. Настоящий педагог и гражданин	160
Leyla Məcidova. Tarix elminin iftixarı	165

PROFESSOR ELMİRA MURADƏLİYEVANIN SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Azərbaycan milli şüurunun qatlarında Rusiya işğalı	170
«Difai» firqəsi və Gəncənin Azərbaycanda milli mücadilənin mərkəzinə çevrilməsi tarixinə dair	177
Труд, посвященный 90-летию Бакинского Государственного Университета	185
Из истории бакинского нефтяного бизнеса: мотивы поведения представителей азербайджанской буржуазии на рубеже XIX-XX веков	193
Влияние нефтяного бума конца XIX в. на этносоциальный облик Баку	199
Участие бакинского нефтяного капитала в создании международного Нобелевского фонда премий	203
Формирование и состав городского населения	212
The golden age of Azerbaijan's towns	230

AYDIN YOLUN YOLÇUSU

Böyük türk şairi və düşüncə adamı Mövlanə Cəlaləddin Ruminin ayrı-ayrı dillərə çevrilmiş «Məsnəviyi Şərif» əsəri yeddi yüz ildən artıqdır ki, aktuallığını bu günədək qoruyub saxlamış və bəşər tarixinin ölməz əsərləri sırasında yer tutmuşdur. Ortaq türk mədəniyyətinin parlaq və əvəzolunmaz şəxsiyyəti olan Ruminin gözəl deyilmiş düşündürücü bir kəlamı var. O deyir: «Ya olduğun kimi görün, ya da görüldüyün kimi ol». Bu sözlər böyük anlam daşıyır. Dərindən düşündükdə bəlli olur ki, dünya, elə belə insanların üzərində qurulub, belə insanlara güvənir, duruş gətirir, yaşayır. Deyirlər ki, belə insanlar azdır. Olduqca az. Ola bilsin. Nə mən saymışam, nə də başqa birisi. Çünki, bu gerçəkdən də zor bir iş. Doğrusu, olamaz bir çalışma. Görünür, qızılın başlıca dəyərlərindən biri də onun azlığı və çətin tapılmasındadır. Odur ki, gerçək dəyərinin yüksək olması da elə bununla bağlıdır. Gerçək yaşamda olduğu kimi.

Ancaq az da olsa, belə insanlar yaxşı ki, var. Onlara mən də rast gəlmişəm. Yaşam və yaradıcılığımın ayrı-ayrı dövrlərində. Belə insanlar mənə güc verib, özümə inam duyğusu aşılayıb, gerçəklikləri üzə çıxarmaqda yardım ediblər, əllərindən gələni əsirgəməyiblər. Doğru-düzgün yolda olduğumu dönə-dönə bildiriblər. Gördüyüm işləri, yaradıcılıq uğurlarımı dəyərləndirməyi də unutmayıblar. Yoluma su səpməkdən də çəkinməyiblər. «Toz-tozanaq» olmasın deyə. Ayrı-ayrılıqda onların hər biri ilə bağlı söz açmaq, gördüklərimi, bildiklərimi söyləmək istəyində bulunuram. O insanların hər biri gerçək dəyərindən də artıq dəyərlidir mənə. Çağı yetişdikcə, yaddaşımın dərin qatlarına baş vuracaq, gördüklərimi, bildiklərimi, eləcə də eşitdiklərimi tələsmədən, ardıcılıqla saygılı oxuculara çatdırmağa çalışacağam. Bilənlər bilsə də, qoy bilməyənlər də bilsin. İndi söz açacağımız insanı isə çoxları tanıyır. Tanımayanlar isə, bu fani dünyada çox şey itiriblər. Çünki, ulu Tanrının yaratdığı belə insanları, düşünürəm ki, hər kəs tanımalıdır. Odur ki, bir daha tanış olaq:

Elmira Muradəliyeva. Tarix elmləri doktoru, professor, tanınmış siyasi-ictimai xadim, maraqlı və dəyərli monoqrafiyaların yazarı, bir sıra sənədli-publistik televiziya filmlərinin bilim konsultantı. Tələbələrin sevimlisi, gənc bilim insanlarının yetişməsində və sonrakı gələcəməndə əlindən gələni əsirgəməyən böyük pedaqoq. Ən başlıcası isə, «ya olduğun kimi görün, ya da göründüyün kimi ol» fəlsəfəsinin klassik örnəyi.

Cəlaləddin Rumi Mövlanənin yüz illər öncə söylədiyi bu düşüncənin günümüzdə də yaşarlı olmasının başlıca nədənlərindən biri, bəlkə də birincisi, düşünürəm ki, çağdaş dünyada Elmira Muradəliyeva kimi hər baxımdan bütöv insanların var olmasıdır. Özəlliklə Elmira xanıma gəldikdə isə, bu düşüncə, məndə illər boyu etdiyimiz əməkdaşlıq prosesində formalaşdı və sonucda bütünlüklə özünü doğrultdu. Əməkdaşlığın çevrəsi isə olduqca geniş idi.

Əməkdaşlığımızın, dostluğumuzun özü 1996-cı ildə qoyuldu. Bir az da aydın və konkret desək, «Odlu məmləkət»də. Elmira xanımla bağlı gərəyincə bilgilərim olsa da, ilk vizual tanışlıq elə o ildə Bilim Akademiyasının tarix institutunda baş tutdu. O çağda heç düşünməzdim ki, bu qısa tanışlıq sonrakı dövəndə başlanan, gündən-günə genişlənən əməkdaşlığın, böyük dostluğun, qardaşlığın özünlü qoymuş olacaq. Dost, qardaşlıq dedim, yenə də yadıma Cəlaləddin Ruminin sözləri düşdü. O deyir: «Ey mərd insanlar! Aqlınızı başınıza toplayın, özünüə yaxşı dostlar, uyğun yoldaşlar tapın». Çünki, «kөнül hər dostdan bir qida alır».

«Odlu məmləkət» filmindən çox deyilib, çox da yazılıb. O sıradan onun bir neçə il sonra işıq üzü görmüş monoqrafiya variantından da. Odur ki, onlarla bağlı nəsə demək, danışmaq, yazmaq istəyində bulunmuram. Yalnızca onu bildirmək istəyirəm ki, neftin minilliklərə söykənən tarixini araşdırıb vizual olaraq ortaya qoymalı olan gələcək filmə bağlı danışmalara aktiv qatılan, dəyərli düşüncələrilə məni ruhlandıran, bu sorumlu işin olduqca gərəkli olduğunu dönə-dönə təkrarlayan Elmira Muradəliyevanın özünün də, sözün gerçək anlamında alovlandığını öz gözümlə görə bildim. Elmira Muradəliyeva intellektinin potensialı göz qabağında idi. Bakı neftinin tarixini yetərincə bilən Elmira xanımın

---

«Nobel qardaşları» şirkətinin Azərbaycandakı böyük çalışmaları ilə bağlı apardığı araşdırmaları, əldə etdiyi bilgiləri, gəldiyi sənədləri, tezliklə «Odlu məmləkət» filminə tamaşaçılarla bölüşdü. İstər kommentator, istərsə bilim konsultantı kimi.

1996-cı ilin yay aylarından start götürən bu yaradıcılıq prosesi, ta 1998-ci il iyun ayının 22-nə kimi sürdü. O gün axşam çağlarında Azərbaycanda ilk kərə olaraq yaradılmış 12 seriyalı «Odlu məmləkət» filminin birinci seriyasının Azərbaycan televiziyasında premyerası keçirildi. Ancaq, o çağadək başqa bir önəmli olay baş verdi. Onu önəmli olduğu kimi, eləcə də tarixi olay kimi də dəyərləndirənlər tapıldı. Onlardan biri Elmira xanım idi...

1996-cı il dekabr ayının ilk günləri idi. Norveç krallığının başkəndi Oslo və İsveç krallığının başkəndi Stokholm «Nobel qardaşları» şirkətinin qurucularından biri, Alfred Nobelın adını daşıyan Uluslararası ödüllərin verilməsi törəsinə hazırlaşdı. O ilki törənlər Alfred Nobelın ölümünün 100 illiyi ilə eyni çağa düşdü. Törənə, bu sözlərin yazarı da başçılıq etdiyi çəkiliş qrupuyla qatılmaq istəyində bulunurdu. Arzumuz və istəyimiz «Odlu məmləkət» üçün çəkilişlər aparmaq, eləcə də Uluslararası Nobel Barış ödüllünün verilməsi törəniylə bağlı ayrıca televiziya filmi çəkmək idi. Odur ki, Norveç Krallığının Bakıdakı baş konsuluğuna, eləcə də Norveçin «Statoil» neft şirkətinə çağırış etdik.

Bir neçə ay sürən danışıqlardan, inandırılmalardan, ortaya qoyulan tutarlı arqumentlərdən, inkaredilməz faktlardan sonra Norveç Krallığının yetkili qurumları çağırışımıza olumlu yanaşma sərgilədilər. Bu azman törənə qatılmağımıza yaşıl işıq yandırdılar. Yola düşmək çağı çatdıqdan az öncə, gərək ola biləcək bir sığra konkret bilgilər almaqdan ötrü, yubanmadan Elmira Muradaliyeva ilə bağlantı yaratdım. Bir neçə konkret sorunu ona çatdırdım. Onlara aydınlıq gətirməsini istədim. Oslodakı törənə akkreditasiya olunduğumu eşidəndə çox sevindi. Uğurlar dilədi. Mənə gərək olan bilgiləri toplamaq üçün bir azca gözləməyimi istədi. Mən də gözlədim. Çox az. Gözlədiyimdən də tez telefonun zəngi çalındı. Elmira xanım idi. Operativliklə tapdığı dəyərli və gərəkli bilgiləri mənə çatdırmağa tələsdi. Bilirdi ki, yol üstündəyəm...

Bir neçə gündən sonra Osloya çatdım. İlk olaraq, Norveç Alfred Nobel institutunun direktoru Heyr Lundestadla görüşdüm. Elmira xanımdan aldığım bilgilərlə onu yaxından tanış etdim. Sözsüz, intervü aldığım çağda. Sorularımı dəyərləndirməkdə çətinlik çəkdiyi açıq-aydın duyulurdu. Odur ki, onlara ötəri yanaşma sərgilədi. Dolayısıyla başqa nəsnələrdən danışmağa üstünlük verdi. Onu anlamaq olardı. Çünki, «olanlara-keçənlərə» görə o suç yiyəsi deyildi. Özü də, Elmira Muradəliyevanın bildiyini o haradan bilə bilirdi?

Ancaq bu hələ başlanğıcdı. Başlıca olay ertəsi gün, Nobel ödülünün verilməsi törəninə başlanmasından yarım saat öncə yaşandı. Keçici gərginliyin yaranması da, elə bu olayla bağlı idi. Belə ki, gərəyincə çəkiliş aparmaqdan ötrü əlverişli yer ayrılmasını istədikdə, törənin güvənliyini qoruyan, onun problemsiz keçirilməsinə çalışan yetkili şəxslər bunun olamaz olduğunu bildirdilər. Ardınca bizə yer də göstərdilər. Onlarla kino və video kameraların quraşdırıldığı, yüzlərlə jurnalistin sıx-sıx toplaşdığı bir yerdə. Bir az da aydın desək, törən keçirilən salonun uzunsov balkonunda. Sağa-sola boylandıq. Hər yerdə Norveç televiziyasının kameraları göz oxşayırdı. İstər-istəməz, yaxşı anlamda qısqançlıq duyğusu baş qaldırdı. Nədənini sorduqda, «bu, bizim törəndir axı. Sizə gərəkdirsə, hər dəqiqəsinə pul ödəməklə istənilən görüntünü əldə edə bilərsiniz» – dedilər. Elə bu anda, Elmira xanımın verdiyi yarağı – yəni faktları inkaredilməz arqument kimi işə saldım. Dedim: «bu törən sizinki olduğu kimi, eləcə də, bizimkidi. Yoxsa, Bakıdan boş-boşuna bura gəlməzdik ki? Odur ki, Azərbaycan televiziyasının çəkiliş qrupuna əlverişli, özü də ayrıca yer ayrılmasını istəyirik». Beləliklə, ortaya qoyduğumuz arqument, açıqladığımız faktlar, gözlədiyimizdən də artıq kəsərli oldu. Bilməyənlər də bildi ki, Alfred Nobel adını daşıyan Ödüllər fondunda Bakı neftinin də payı varmış.

Beləliklə, bu gözlənilməz bilgi anlaşılmazlığa son qoydu. Gərginliyi aradan qaldırdı. Sıra mobil telefonlara çatdı. Yetkili qurumlara ard-arda zənglər edildi. Bizdən alınan bilgilər kimlərsə ötürüldü. O sıradan istədiklərimiz də. Olumlu sonuc olmasa,

---

Bakıya əliboş qayıtmaqda ısrarlı olduğumuzu da yüksək instansiyalara çatdırmağı unutmadılar. 10-15 dəqiqə sürən telefon dialoqu axır ki, bitdi. Qırmızı pencəkli, sinəsində anlamadığım nişan olan ortayaşlı, zərif görünüşlü qadın üzünü mənə çevirib bircə kəlmə söz dedi: «Okey». Sonra çalışacağımız yeri göstərdi və uğur dilədi. Sevincim yerə-göyə sığmırdı. İrəli baxdıqda törənin keçiriləcəyi salonu gördüm. Sanki ovcumun içində idi. Kiçik də olsa, bunu ilk uğurlu addım da saymaq olardı. Sonra sola boylandım. Bir-birinin dibində sıxlaşaraq yer tutmuş dürlü ölkələrin tanınmış televiziya qurumlarının kameralarını, eləcə də ora-bura vurnuxan çoxsaylı reportyorları görə bildim. Öz-özümə dedim: «Elmira xanımın iki daşın arasında mənə çatdırdığı bilgilər olmasaydı, biz nə edə bilərdik? Sözsüz, nə etmək istəyirdikse, onu edə bilməzdik».

İstədiklərimiz, «Norveç eskizləri» kinodilogiyasında gerçəkləşdi. Dilogiya 1997-ci il yanvar ayının başlanğıcında Azərbaycan televiziyasında göstərildi. Elə o günlərdə, Norveç parlamentinin bir qrup millət vəkili Bakıya gəldi. Onların gəlişiyə bağlı keçirilən törəndə, «Norveç eskizləri»nin bir nüsxəsi onlara bağışlandı. Parlamentarilər razılıqlarını bildirdilər. Ancaq, başlıca törən sonra keçirildi. «Statoil» neft qurumunun, Norveç krallığının Bakıdakı baş konsulluğunun Bakı kino evində gerçəkləşdirdikləri törəndə. Yabancı neft qurumlarının, dürlü ölkələrin böyükəciliklərinin yetkili şəxslərinin, kinematoqrafçıların, jurnalistlərin və başqa sənət adamlarının qatıldığıları törəndə, ingilis dilində göstərilmiş «Norveç eskizləri»nin böyük uğurunu görməmək olmazdı. Bu istər məni, istərsə filmin ərsəyə gəlməsində mənə yardımçı olanları sevindirməyə bilməzdi. Ancaq düşünürəm ki, Norveçə yola düşməzdən az öncə, məni təkzibedilməz faktlar, dəyərli bilgilərlə yaraqlandıran, zənginləşdirən Elmira Muradəliyeva heç də az sevinmirdi. Bəlkə də məndən də çox o sevinirdi. Nəyə görə? Ona görə ki, düşündüyümüz iş bütünlüklə gerçəkləşmiş, verdiyi faktlar, bilgilər ekrandan səslənmiş, bununla da Bakı neftinin zəngin tarixinin ən önəmli və düşündürücü dönəmlərindən, maraqlı epizodlarından biri, bilməyənlərə də çatdırılmışdı. İstər özümü-

zünkülərə, istərsə də yabançılara. Başqa bir yandan yanaşdıqda, Elmira xanımın Nobel qardaşlarının Bakı qolunun yurdumuzdakı çalışmalarını illər boyu ardıcılıqla araşdırdığını gərəyincə bildirdim. Odur ki, Nobellər fenomeninin bilicisi olaraq, bildiklərinin bir qisminin, azacıq olsa da kino diliylə deyilməsi və göstərilməsi, eləcə də kral ailəsinin də qatıldığı Uluslararası Nobel Barış ödülərinin verilməsi törənində yaşananlar, ordakı atmosferin yaratdığı, insanları duyğulandıran anlar, sözsüz, onu da duyğulandırır, düşündürürdü.

«Odlu məmləkət» filminin uğuru, tezliklə yeni bir əməkdaşlığa yol açdı. Bunun nədəni, yenə də «Odlu məmləkət»lə bağlı idi. Böyük bir yaradıcı kollektivin bir neçə il sürən gərgin əməyiylə ərsəyə gətirilən filmin vur-tut 2 kərə göstərildikdən sonra yasaq edilmiş filmlər sırasına salınması, bununla da toplumdan gizlədilməsi, öncə heç mənim də gözləmədiyim bir çağda yeni bir situasiyanın yaranmasına nədən oldu. Sonucda, «Odlu məmləkət» yeni bir libasda «yeriməyə» başladı. Filmin yasaqlanmasından üzgün olan dürlü peşə yiyələri, tanış-bilişlər və eləcə də, kitab sevrələr, «Odlu məmləkət» üçün edilmiş bilim araşdırmalarından, eləcə də ədəbi ssenaridən yararlanaraq, onun kitab variantını hazırlamağımı istədilər. İstədiklərini dönə-dönə təkrarladılar da. Doğrusu, bu çağırışlara, öncə sıcaq yanaşmadım. Nədəni mənə aydın olmasa da. Çünki, yeni filmlər üzərində işləmək arzusunda idim. Ancaq mənə edilən çağırışlar da səngimək bilmirdi. Tərsinə, getdikcə intensivləşirdi. Bunu Elmira xanıma da bildirdim. Nə düşündüyünü soruqda, bunun gərəyincə dəyərli bir iş olacağını söylədi. İstər kitabsevərlər, istərsə gələcək tarix uzmanları üçün. Bu azmış kimi, onu da söylədi ki, işdi, gərək olarsa, kitabın bilim redaktorluğunu da öz üzərinə götürməyə hazırdır.

Elmira Muradəliyevanın xeyir-duası öz işini gördü. Monoqrafiyanın çapına tezliklə start verildi. Bakı neftinin zəngin tarixinə, onunla bağlı çoxsaylı olaylara işıq salan «Odlu məmləkət» monoqrafiyası, axır ki, 2002-ci ildə çap olundu. Eyni adlı filmin premyerasından düz dörd il sonra. Ancaq Elmira xanımın çalışqanlılığı yalnız bununla bitmədi. Kitaba ön sözü də o yazdı. Orada

---

belə sözlər də vardı: «...qeyd etmək istəyirəm ki, həqiqətən neftin hesabına Azərbaycanın uluslararası imicini xeyli yüksəltmək mümkündür. Bu baxımdan Nazim Rzanın «Odlu məmləkət» elmi-publisistik kitabı Bakı neftinin tarixinin öyrənilməsində uğurlu əsərdir. İnanıram ki, bu kitab mütəxəssislərin, geniş oxucu auditoriyasının diqqətindən kənar qalmayacaqdır».

Belə də oldu. Monoqrafiya geniş yayıldı. İstər Azərbaycanda, istərsə yabançı ölkələrdə. Öncə Bakı Dövlət Universitetində tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın hazırladığı, əməkdar bilim xadimi, tarix bilimləri doktoru, professor Süleyman Əliyarlının redaktoru olduğu magistr hazırlığı üçün «Azərbaycan tarixində neft amili» (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzillik) fənnindən Proqram 2004-cü ildə işıq üzü gördü. Proqram Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Elmi Metodik Şuranın «Tarix» bölməsinin 16 fevral 2004-cü il tarixli 2 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmişdi. Proqramın 2 bölümündə «Odlu məmləkət» monoqrafiyasına da yer ayrılmışdı.

Beləliklə, Elmira Muradəliyevanın əli yüngül oldu, «Odlu məmləkət»in isə yolu açıq. 2006-cı ilin iyulunda Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycan Respublikasındakı böyükəliçiliyindən bir telefon zəngi gəldi. Böyükəliçiliyin əməkdaşı Fethi Gedikli məni arayıb, İstanbul Mərmərə Universitəsinə tarix üzrə bir bilim adamının «Odlu məmləkət»lə maraqlandığını söylədi. Onu əldə etmək istədiyini bildirdi. Mən yubanmadan kitabı böyükəliçiliyə, Fethi bəyə çatdırdım. Üstəlik, Elmira xanımın bilim redaktorluğuyla yenidən çapdan çıxmış «Neft və Cahan savaşı» kitabını da. Sayın Fethi bəy də yubanmadan hər iki kitabı Mərmərə Universitəsinə çalışan bilim adamına çatdırdı. Bir il ötdü. 2007-ci ilin yay aylarından birində Türkiyə böyükəliçiliyindən telefon zəngi gəldi. Məni arayan yə-nə də böyükəliçiliyin əməkdaşı Fethi bəy idi. O mənim böyükəliçiliyə gəlməyimi istədi. Mən də getdim. Fethi bəy, adıma İstanbuldan banderol gəldiyini bildirdi. Onu açıqda bəlli oldu ki, bir kitabdır. «Petrolün sihirli dünyası Bakü» adlanır. Yazarı Yrd. Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu Karagürdür. Orada bu sözlər yazılmışdı: «Sayın Nazim bey. Bakü petrollerini dünyaya anlatan çalışmaları-

nızın devam etmesini diliyor, en derin saygılarımı sunuyorum». Sözsüz, bu saygılarda Elmira xanımın da payı yetərincədir.

Çox keçmədən «Odlu məmləkət»in səsi-sorağı Almaniya dan gəldi. Ölkənin Halle şəhərindəki Martin Lüter Universitetindən. Belə ki, «Odlu məmləkət» universitetin fundamental kitabxanasında yer aldı. Adı, Online – Katolog-a salındı.

Vizual görüşlərimiz az-az olsa da, telefon bağlantılarımız gərəyincədir. Əməkdaşlığımızın və dostluğumuzun yenicə qol-qanad açdığı bir çağda, telefon zəng çalındı. Elmira xanımın artıq yaxşı tanıdığım səsini eşitdim. O, Bakı Xəzər Universitetində Bilim Konfransının keçiriləcəyini bildirdi. Konfransın adını da dedi: «Qafqazda sovet totalitarizmi. 20-30-cu illər». O, konfransa özü ilə birlikdə mənim də qatılmağımı və çıxış etməyimi istədi. Öncə razı olmadım. Birincisi, nədən danışacağımı bilmirdim. İkincisi, belə bir nüfuzlu auditoriya qarşısında tribunaya çıxıb, professional tarixçi olmadan çıxış etməyi gerçəkdən də zor bir iş sayırdım. Çünki, burada etika sorununun da olduğunu düşünürdüm. Ancaq Elmira xanım başqa cür düşünürdü. Sonucda özünün inandığına məni də inandırmağı bacardı. Birlikdə ərsəyə gətirdiyimiz çıxış konfransın proqramına salındı: «Genuya konfransında Azərbaycan neftinin aqibəti». 1998-ci ilin noyabr ayında baş tutmuş Bilim Konfransındakı çıxışdan sonra, «Odlu məmləkət» filminin mövzuya bağlı bölümü də göstərildi. Bu, eləcə də yaradıcılıq əməkdaşlığımızın yeni səhifəsinin yazılması demək idi.

E.Muradəliyeva ilə yaradıcılıq bağlantıları bununla bitmədi. 2005-ci ildə yazarı olduğum «Neft və Cahan savaşı» monoqrafiyasının da bilim redaktoru Elmira xanım oldu. Üstəlik, dəyərli “Ön söz” də yazdı. Uğurlu bilim-publisistik əməkdaşlığı sonrakı illərdə də səngimədi. 2006-cı ildə, yazarı olduğum «Mirzə Məhəmməd Axundzadə» monoqrafiyası çapdan çıxdı. Elmira xanım burada da söz deməyi unutmadı. Öncə, monoqrafiyaya rəy verdi, bilim yanaşması sərgilədi. Ön səhifədə «Azərbaycan siyasi hərəkatının öncüllərindən olan Mirzə Məhəmməd Axundzadə» yazısı ilə çıxış etdi. Dəyərli sözlər yazdı, o çağdakı olaylara özəl yanaşma sərgilədi.

Dünya neft tarixi ilə bağlı başqa bir araşdırma ideyası gündəmə gələndə, professor E.Muradəliyeva yenidən yardım əlini uzatdı. 2009-cu ildə işıq üzü görün «Neft. Qlobal münaqişələr mənbəyi» monoqrafiyasının da bilim redaktorluğunu öz üzərinə götürdü.

Bilim-publisistik əməkdaşlığı indi də sürür. Hazırda çapa hazırlanan, yazarı olduğum «Qara üçbucaq və kentavrlar dünyası» monoqrafiyasının da bilim redaktoru, eləcə də «Üçüncü dalğa»nın meridianlarında biblioqrafik kitabın ixtisas redaktoru professor E.Muradəliyeva olacaq. Ancaq düşünürəm ki, bu, hələ başlanğıcdır. Çünki, irəlidə başqa projektlərin də olacağı düşünülür. Ümidvaram ki, onların da gerçəkləşməsində, qabaqlarda olduğu kimi, professor E.Muradəliyeva yenidən öz sözünü deyəcək.

Elmira Muradəliyeva bilim konsultantı olaraq, bilim-publisistik televiziya filmlərinin ərsəyə gəlməsində də eyni uğurla çalışdı. Odur ki, bu çalışmaları ayrıca olaraq dəyərləndirmək gərəkir. «Odlu məmləkət»dən başlanan əməkdaşlıq sonrakı illərdə də sürdürüldü. Öncə, 2007-ci ildə «Mücadilə» kino-dilogiyası yaradıldı. Ardınca, 2008-ci ildə «Ermənilər: Riyakarlığın anatomiyası» kino-dilogiyası Azərbaycan televiziyasında yayımlandı. Sonra isə, «1915-ci il. Erməni saxtakarlığının başlanğıcı» və «Timsahın göz yaşları» (hər ikisi 2010-cu ildə ekranlarda göstərilib) filmləri ərsəyə gətirildi. Elmira xanımın özünə xas olan operativliyi, sorumluluğu, filmdə göstərilən və səsləndirilən hər bir tarixi faktı döndərə-döndərə araşdırıb dürü qaynaqlardan yararlanması, istər ədəbi ssenarinin, istərsə kadr arxasından aparıcının səsləndirdiyi düşüncələrin, ortaya qoyduğu faktların, arqumentlərin doğru-düzgünlüyünə, gerçəkliyə uyğun olmasına böyük inam yaradırdı. «Mücadilə»ni çıxarmaqla, qalan filmlər qanlı 20 yanvar, Xocalı soyqırımını, 1918-ci il 31 mart Bakı qırğını və başqa bu kimi qanlı olayların olduğu günlərdə hər il Azərbaycan televiziyasının ekranlarında döndərə-döndərə yayımlanır, geniş tamaşaçı auditoriyasına hələ 1826-1828-ci illərdə Rusiya imperatoru I Nikolayın göstərişilə İrandan və 1829-cu ildə Türkiyədən Quzey Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları, eləcə də, Ordubad torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülmələri ilə bağlı geniş və dərin bilgiler verirdi. O sıradan, 1918-ci ildən

başlayaraq, erməni-quldur çetələrinin Azərbaycanda, Türkiyədə törətdikləri ağlasıgmaz qırğınlar, tökdükləri qanlar, dağıtdıqları, altını üstünə çevirdikləri kəndlər, qəsəbələr, şəhərlərlə bağlı bilgilər də az deyildi. Erməni millətçi-şovinst örgütlərinin, özəlliklə Daşnak-sütyun-Hnçak terror tandeminin azğınlıqlarını, insan aqlını oynadan vəhşiliklərini topluma gərəyincə çətdirməli olan bu filmlərin uğur qazanmasında professor E.Muradəliyevanın çalışqanlığı, əməyi danılmazdır. «Mücadilə»yə gəldikdə isə, milli özgürlük və bağımsızlıq uğrunda aparılan çarpışmanı, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və çökməsini konkret faktlar və bilim araşdırmaları ilə təsvir edən film, bir neçə kərə göstərildikdən sonra nədənsə yasaqlanmışlar arasına salındı.

Böyük bilim insanı, professor Süleyman Əliyevinin tanınmış tarix məktəbinin yetənəkli yetirməsi professor Elmira Muradəliyevanın pedaqoji uğurları çoxlarına bəllidir. Bununla bağlı gərəyincə danışmaq, söz açmaq olar. Sayı bilinməyən tələbələr, aspirantlar, dissertantlar, simpoziumlar, bilim konfransları və başqa bu kimi törənlər. İntensiv pedaqoji və bilim çalışmaları, onu maarifçiliyə, eləcə də yurddaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinə aktiv qoşulması ilə sonuclandı. 2000-ci ildə birlikdə «TV-Sinema XXI əsr» ictimai birliyini yaratdıq. Birliyi yenicə formalaşmış Milli qeyri-hökumət təşkilatları forumuna da aldılar. «TV-Sinema»nın hansı nədəndənsə dövlət qeydiyyatına alınmamasına baxmayaraq, Birlik bir çox maarifçilik çalışmaları da buldu. Azərbaycan Kinematografçılar İttifaqının Kino Evində bir sıra yaddaqalan, böyük sayqıyla qarşılanan maraqlı törənlər də keçirə bildik. Ancaq, yazıqlar olsun ki, başladığımız çalışmaları sonralar sürdürə bilmədik. Sözsüz, bizdən asılı olmayan nədənlər üzündən. Odur ki, ümidimizi istər-istəməz gələcəyə bağladıq. Düşünürük ki, biz etməsək də, ola bilsin başqaları bu işi sürdürə biləcək.

Yüksək intellekt və mədəniyyət yiyəsi olan Elmira Muradəliyeva zəngin yaşam və yaradıcılıq yolu keçib. Öz gərgin əməyi və intensiv çalışmalarıyla tarix biliminin yüksək zirvəsinə qalxa bilib. Bununla yanaşı gündəlik yaşamda yurdsevərliyi və insansevərliyi ilə seçilib, tanınıb, sevilib. Yaşamının heç bir dönəmində,

---

Cəlaləddin Rumi demişkən, «mənlik və bizlik sevdasına düşməyib». Sadə olub, xeyirxah olub, ona çağırış edənlərdən kömək əlini əsirgəməyib. Aktiv olaraq, ictimai-politik proseslərə qatılıb. Ədalətli-vicdanlı olmaq, onun yaşam kredosu olub. İllər ötməsinə baxmayaraq, o indi də belədir. Dəmir məntiqə söykənən sağlam prinsipiallığı ilə seçilib.

Qarşımda iki kitab var. Elmira xanımın son illərdə yazdığı kitablar: «Кровь земная – нефть Азербайджана и история» («Azərbaycan toprağından axan qan – neft seli və tarix») və «Города Кавказа на Великом Шелковом пути» («Böyük ipək yolu üstündə olan Qafqaz şəhərləri»). Kitablari oxuduqda açıq-aydın görmək olur ki, onlar elə Elmira xanımın özüdür. Onun qəlbindən süzülən sözlərdir orda yazılanlar. Araşdırılan sorunlar ayırı-ayrı olsa da. Bu əsərləri kiçik bir yazıda incələmək düşüncəsindən xeyli uzağam. Çünki, onlarla bağlı daha böyük, daha dəyərli yazı yazmaq gərəkdir.

Bu anda istər-istəməz Amerika filosofu Ralf Valdo Emersonun dəyərli olduğu kimi də, düşündürücü olan sözləri yada düşür. O deyir: «İnsanlar yalnız görmək istədiklərini görürlər». Düşünürəm ki, bu gerçəkdən də belədir. Professor Elmira Muradəliyeva da belədir. Ancaq bir çoxlarının tərsinə olaraq, o insanlarda istənilən anda, istənilən çağda yalnız yaxşı, olumlu keyfiyyətləri üzə çıxarmağa və görməyə çalışır. Odur ki, görür də. Biz də onu, eləcə də görürük.

P.S. 2017-ci il mart ayının 29-da 1918-ci il bolşeviklərin Bakıda törətdikləri soyqırımın ildönümündən bir gün öncə «Огненная земля» (“Odlu məmləkət”) monoqrafiyasının prentasiyası küçirildi. Onun bilim redaktoru, eləcə də “Ön söz”ün yazarı prof. E.Muradəliyeva idi.

Nazim Rza İsrafilovlu,
*yazıçı-publisist, kino və televiziya rejissoru,
kinodramaturq, Uluslararası və Ümumittifaq
kino festivalları laureatı və diplomantı*

İLLƏR... İLLƏR...

- 11.10.1950** – Bakıda həkim ailəsində dünyaya gəlib.
- 1968** – Bakı şəhər 150 sayılı məktəbi bitirib.
- 1968-1973** – Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib.
- 1973-dən günümüzədək** – Gənc uzman kimi ADU-nun Tarix fakültəsində pedaqoq görərində çalışmağa başlayıb. Bu günədək bilim-pedaqoji çalışmasını Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında sürür və professor görərində çalışır.
- 1981** – İlk olaraq, yeni dövr üzrə Azərbaycan tarixçiliyində Moskva Dövlət Universitetində «Bakı neft sənayesində monopolist kapitalın tarixinə dair kütləvi mənbələr» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.
- 1982** – Dosent bilim adını alıb.
- 1983** – «Bakı neft sənayesində monopolist kapitalın tarixinə dair kütləvi mənbələr» mövzusunda araşdırmaları üçün Gənc bilimlərin Ümumittifaq konkursunda «laureat» diplomu ilə ödülləndirilib.
- 1991** – AMEA Tarix institutunda «XIX yüzilliyin II yarısında Quzey Azərbaycan şəhərləri» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib.

-
- 1992** – Professor adını alıb.
- 1992-2002** – Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Tarix bilimləri üzrə Ekspert Şurasının bilim katibi və üzvü olub.
- 1998** – «Azərbaycanelefilm» yaradıcılıq birliyinin çəkdiyi «Odlu məmləkət» monumental 12 seriyalı bilim-publisistik sənədli filmin (rejissor Nazim Rza İsrafiloğlu) bilim konsultantı olub. Filmin çəkilişinə qatılıb. Neftin tarixi ilə bağlı çıxış edib.
- 2000** – Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin «Medal»ı ilə ödülləndirilib.
– «TV-Sinema XXI əsr» assosiasiyasının qurucularından biri olub. Assosiasiyanın sədr yardımçısı seçilib.
- 2002-2004** – Vətəndaş təhsili üzrə Beynəlxalq proqramın (DEEP) konkursunda qalib gəlib və o proqrama qatılıb.
- 2005-2010** – «Azadlıq bloku»nun Təhsil və Bilim üzrə komissiyasının sədri olub.
- 2005-2012** – «Müəllimlərin Hüquqlarını Müdafiə» qurumunun sədri olub.
- 2009** – «Nobel qardaşları» şirkətinin 130, Emanuel Nobelin 150 illik yubileylərinə görə, «Emanuel Nobel» medalı ilə ödülləndirilib.

TARİX BİLİMİMİZİN VİZİT KARTI OLAN ƏLİYARLI MƏKTƏBİ

Atalarımızın gözəl və düşündürücü bir deyimi var: “Müəllim qapını açır, seçimsə – sənindir”. Professor Elmira Muradəliyeva, bir neçə tarixçi nəsli üzərində danılmaz əməyi, böyük haqqı olan tanınmış bilim adamı, eləcə də nadir şəxsiyyət Süleyman Əliyarlı məktəbini uğurla bitirənlərdəndir. Bilimdə öz seçimini etmiş, illər boyu yerli-yataqlı araşdırmalar aparmış, çox-çox gizlinlərə işıq salmış, sonucda gözədəyən, yaddaqalan uğurlar qazanan Elmira Muradəliyeva, çağında ona qapı açan, bilimin zirvəsinə gedən yolun daşlı-kəsəkli, ancaq şərəfli olduğunu bildirən, çətinliklərdən qorxmamağa, çəkinməməyə səsləyən ustasına (müəlliminə) borclu olmasını da unutmur. Qatıldığı forumlarda, bilim konfranslarında, simpoziumlarda, universitet auditoriyalarında, eləcə də başqa bu kimi törənlərdə ustadı ilə bağlı ürək sözlərini söyləməyə, ruhunu şad etməyə tələsir. Onun kimliyini, böyüklüyünü, humanistliyini bilməyənlərə də bildirməyə çalışır. Bütün bunlarla yanaşı, “Süleyman Əliyarlı məktəbinin yetirməsi olmağımla qürur duyuram” – deməyi də unutmur.

Tarix bilimleri doktoru, professor, əməkdar bilim xadimi, “Türk Tarix Qurumu”nun fəxri üzvü Süleyman Əliyarlının 70 illik yubileyi on illər boyu çalışdığı Bakı Dövlət Universitetində deyil, Xəzər Universitetində keçirildi. Bu, tanınmış bilim adamının, əvəzədməz böyük pedaqoqun yaşamında ilk və tək yubileyi idi. Ancaq buna baxmayaraq, bu yubiley, sözün gerçək anlamında böyük bilimin böyük təntənəsi oldu. Yubiley törənində xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, professor Nurəddin Rza, dövlət xadimi Həsən Həsənov, Xəzər Universitetinin qurucusu, professor Hamlet İsaخانlı, eləcə də bir çox başqa tanınmış aydınlar qatılmışdılar. Əliyarlı bilim məktəbinin yetirmələri böyük ustadın qarşısında çıxış etdilər. Özlərinin bilim araşdırmaları ilə qocaman professoru son dərəcə sevindirdilər. Törənə sanki yaz nəfəsi gətirdilər. Uzun

---

sürən alqışlarla qarşılandılar. Yubileydə deyilən ürək sözləri, edilən çıxışlar, çoxsaylı təbriklər, professor H.İsaxanlının redaktorluğu ilə hazırlanan, 2000-ci ildə çap olunan "Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri" kitabında işıq üzü gördü.

Kitabda professor Elmira Muradəliyevanın öz ustadı – Süleyman Əliyarlının bilim yaradıcılığı, çoxillik pədaqoji çalışmaları ilə bağlı düşüncələri çap olunub. Bu maraqlı yazını sayğılı oxuculara da çatdırmağı gərəkli bildik.

MÜƏLLİM HAQQINDA SÖZ

Görkəmli Azərbaycan alimi, əməkdar elm xadimi, tarixçi Süleyman Əliyarlı haqqında söz söyləmək mənim üçün həm böyük şərəf, həm də böyük məsuliyyətdir. Mən Əliyarlı tarix məktəbini tələbəlik illərindən doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə qədər keçənlərdən biriyəm. Bu məktəb tarixçiliyimizə bir vizit kartıdır.

Elmi məktəb deyildikdə, adətən alimin yeni elmi xətt yaratması və onun tələbələri tərəfindən davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. Amma bu məfhuma daha geniş mənada yanaşdıqda, o, yaradıcılığın bir yolu, iş və tələbələri öyrətmə üslubu kimi, eyni zamanda elmi mühitdə davranış, elmin fundamental istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi də başa düşülə bilər. Süleyman müəllim məhz belə məktəbin yaradıcısıdır.

Mən tələbə olarkən, Süleyman müəllimin mühazirələri 1-ci kursdan başlanırdı. Artıq müəyyən dərəcədə Əliyarov məktəbi ilə tanış olmuş yuxarı kurs tələbələri 1-ci kursda təhsil alanların səviyyəsini bilmək üçün bir sualla müraciət edirdilər: «Hy как лекции Алиyarова?» («Hə, Əliyarovun mühazirələri necədir?») (o vaxt Süleyman müəllim rus bölməsində dərs aparırdı). Tarixi hadisələrin proqram üzrə tələbələr tərəfindən daha da yaxşı mənimlənməsi üçün Süleyman müəllim o vaxtlar yaxşı mənada dəbdə olan Rəsul Həmzətovun «Мой Дагестан» («Mənim Dağıstanım») adlı əsərinə tez-tez istinad edib, buradan sitatlar gətirirdi.

Ümumiyyətlə, Süleyman müəllimin mühazirələrinə akademik üslub xasdır. Mühazirə zamanı o, sanki öz fikirlərini tələbələrlə bölüşür, böyük ustalıqla problem üzrə polemika və dialoq yaradır və ədəbiyyatdan (tarixi, bədii) gətirdiyi misallar isə tükənmir. Nə böyük şərəf idi S.Əliyarlının rəhbərlik etdiyi dərnişin üzvü olmaq! Çünki bu şərəfə yalnız seçmə tələbələr layiq ola bilərdi.

M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun «Azərbaycan tarixi» kafedrasına 20 ildən artıq rəhbərlik edən professor S.Əliyarlı, kafedranın elmi araşdırma və öyrətmə istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Hə-

---

lə 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəlində Universitetin tarix fakültəsində ilk təcrübə olaraq Azərbaycan tarixi fənni üzrə mühazirələrin və seminarların daxili quruluşu dəyişdirilmiş, onların problem səciyyədə aparılması məsələsi qaldırılmışdı. Universitet auditoriyasında mühazirələrin problem məsələlər üzərində qurulması məsuliyyətli və böyük zəhmət tələb edən işdir. Bu yeniliklər Süleyman müəllimin elmi və təşkilatçılıq bacarığı hesabına yaranmışdı. Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı bölümlərinin tematikası, habelə tələbələr ilə iş üsulu yeni özlük üzərində düşünülmüşdü. Mühazirələrin yeni tematikası hazırlanarkən, o dövrdə tarix elmində çox dəbdə olan təsvirçilik prinsipindən imtina olunmuş, seminarlarda tələbələrə «sual-cavab» əsasında köhnə qaydada deyil, mənbələr üzərində müstəqil işləmək öyrədilirdi. Kafedranın bu yeni iş üslubunu səciyyələndirən Süleyman müəllim yazırdı: «Elmi hazırlığın əsas şərti tələbə yaddaşına bütün tarixi hadisələri aşılamaq deyil, tarixi qaynaqların və onlardan məlumatın mahiyyətini müstəqil dərk etməyi, məntiqi düşünməyi öyrətməkdir»¹. Məhz bu dövrdən etibarən kafedranın gənc mütəxəssislərdən özəyi formalaşmağa başladı və onların elmdə müstəqil söz deməsi üçün Süleyman müəllimin rəhbərliyi ilə tematik topluların ilbəl nəşrləri (1981-1990) təşkil edildi².

Kafedrada yaradılmış elmi mühit müəllimlərin elmi işlərinin başa çatdırılmasını, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsini mümkün etmişdir. Belə ki, S.Əliyarlının rəhbərliyi ilə 3 elmlər doktoru və 12 elmlər namizədi yetişdirilmişdir. Bunların sırasında çağdaş Amerikanın görkəmli alimlərindən olan professor Odri Alştadt da vardır. O, S.Əliyarlının rəhbərliyi ilə 1980-ci ildə BDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasında doktoranturanın son kursunu keçmiş, «Azərbaycanda burjua cəmiyyətinin təşəkkülü» adlı doktorluq işini müdafiə etmiş və tarixçiliyimizi (tarixşünaslığımızı) «Azərbaycan türkləri» kitabı ilə zənginləşdirmişdir³.

Prof. S.Əliyarlının apardığı elmi araşdırmaların başlıca istiqamətləri tariximizin ən aktual səhifələri ilə bağlıdır. Hələ 60-cı illərin sonunda Süleyman müəllimin «Quzey Azərbaycanın Rusiya

ilə birləşdirilməsi və iqtisadi vəziyyəti» adlı doktorluq dissertasiyası (bu onun birinci doktorluq dissertasiyası idi) milli zəmində yazılmış dolğun, ciddi araşdırma olub. Azərbaycan tarixçiliyi üçün prinsipcə yeni elmi nəticə verilmişdi: çarlıq Rusiyası Quzey torpaqlarımızı milli qırğın hesabına, hərbi müdaxilə yolu ilə işğal etmişdir, Rusiya müstəmləkəçidir. Yalnız Gəncə müdafiəsində iştirak edənlərin sayı 18 mindən çox idi (1500 öldürülmüş, 17222 nəfər isə əsir alınmışdır). Döyüş bitən günü, 1804-cü il yanvarın 3-də İmperatorluq zərxbanasında «Gəncənin alınmasında iştirakına görə döş medalı» təsis edildi⁴. Əslində bu əsər SSRİ-də rəsmi konsepsiyaya qarşı olub, «partiyalılıq prinsiplərindən kənara çıxmış» araşdırma idi. Çünki o dövr Azərbaycan tarixçiliyində qaynaqların məlumatları inkar edilərək, bu hadisə könüllü bir akt, mütərəqqi tarixi hadisə kimi verilirdi. Belə bir dəyərləndirmə hətta kitabların başlığına çıxarıldı⁵. Azərbaycan tarixinin bu problemdən yazan müəlliflərin çoxu Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına haqq qazandıрмаğa, buna mədəniləşdiricilik donu geyindirməyə çalışırdı⁶. Tanınmış türk yazarı Taha Akyol öz kitabında S.Əliyarlının elmi fəaliyyətinə ayrıca bölmə həsr etmiş və onun bu əsərini belə dəyərləndirmişdir: «Yeni araşdırmanın nəticəsi ondan ibarət idi ki, «birləşdirmə» adlanan proses hərbi sümürgəçilik boyunduruğu idi, «birləşdirmənin» nəticəsində Quzey Azərbaycan Rus metropoliyasının iqtisadi sümürgəçiliyinə və xammal bazasına çevrilmişdi. Bu tezisə görə də dissertasiya müdafiə edilə bilməzdi»⁷. Sovet tarix məktəbinin öncülü, SSRİ EA Tarix institutunun başqanı prof. P.V.Volobuyev S.Əliyarlının bu konsepsiyasına mənfi baxanların çox olacağını bildirmişdi, amma tanınmış tarixçi elmi polemikanın açılmasını alqışlayırdı. Lakin elmi polemika əvəzinə Süleyman müəllimə qarşı mətbuatda və hətta yüksək partiya kürsüsündən kampaniya başlandı, «birləşmənin» rəsmi ideologiya əsasında mütərəqqi əhəmiyyəti müdafiə olundu. «İdeoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında» materiallarda göstərilirdi: «Bəzi müəlliflər tarixi keçmişdən bəhs edərək partiyalılıq prinsiplərindən kənara çıxmış, istismarçı siniflərin ayrı-ayrı nümayəndələrini müəyyən dərəcədə ideallaşdırmış, burjuva filantropiyasının

---

ictimai təbiətini düzgün izah etməmişlər. Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov bir sıra tarixi faktları qiymətləndirərkən kobud səhvlərə yol vermişlər»⁸. O dövrdə bu çox böyük ittihamdır və Süleyman müəllimin Universitetdə qalıb-qalmaması sual altında idi. Tələbələr arasında da söz-söhbət gedirdi və bir narahatçılıq var idi. Çox şükürlər ki, günümüzdə o hadisələr artıq tarixə çevrilmişdir və bu məsələ üzrə sifarişsiz, ancaq elmi-tarixi baxış üstünlük təşkil edir.

S.Əliyarlının konsepsiyasının düzgün olduğu sonralar Bakı Dövlət Universitetinin 75-illik yubileyində Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyev səviyyəsində təsdiqlənmişdir: «1968-ci ildə mən respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri idim: Universitetdə bir neçə alim Azərbaycanın tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü sürətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir iğtişaş yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s. Bundan ötrü o vaxtlar bəzi adamları xırdaca cəzalandırdılar. Ancaq mən bilirəm ki, o adamların hamısı indi də fəaliyyətdədir, işləyir və ondan sonra da yaxşı fəaliyyətdə olmuşlar»⁹.

1975-ci ildə S.Əliyərli ikinci doktorluq dissertasiyasını başa çatdırır və uğurla müdafiə edir¹⁰. Kapitalizm dövrünün mühüm problemlərindən biri olan neft sənayesinin inhisarlaşması məsələsi bu dissertasiyada yeni qaynaqlar əsasında araşdırılmış və dəyərli elmi nəticələr ələ edilmişdi. Belə ki, sovet tarixçiliyində ilk dəfə olaraq S.Əliyərli neft inhisarlarının hər birinin quruluşunu təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, Bakıda yerləşən neft inhisarları XX yüzilin başlanğıcında artıq böyük konsern birliklərinə çevrilmişdilər. Quruluş baxımından onlar kapitalist dünyasında aparıcı yer tutan «Djeneral tayrz», «Reynoldz meyalz» kimi monopoliyalardan mahiyyətə seçilmirdilər.

Araşdırmanın nəticəsi yeni bir elmi istiqaməti də müəyyənləşdirdi: neft sənayesi hesabına yaranan kapitalın Azərbaycan iqtisadiyyatına nüfuz və təsir etməsi məsələsini. Süleyman müəllimin bu əsəri tanınmış sovet tarixçiləri – L.E.Şepelyev, P.V.Volobuyev, I.D.Dyakonova. K.F.Şatsillo tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdi¹¹. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və bütün sovet tarixçiliyi ilə müqayisədə xarici müəlliflər bu tarixçiliyin saxtakarlığını ifşa edərək, S.Əliyarlının əsərlərinə tədqiqat baxımından üstünlük vermiş və verməkdədirlər. Hətta özünün anti-azərbaycan görüşlərini gizlətməyən erməni mənşəli – Amerika tarixçisi R.Süni hələ 1972-ci ildə ABŞ-da çıxmış «Bakı kommunası» kitabında¹² S.Əliyarlının əsərlərini elmi cəhətdən müsbət qiymətləndirmiş və onlarca səhifələrdə onlara istinad etmişdir. O da mütləq qeyd olunmalıdır ki, SSRİ-nin elmi mərkəzlərində – Moskva və Sankt-Peterburqda iki cildlik nəhəng qaynaqlar toplusunun hazırlanması, sənədlərin toplanması işində Süleyman müəllimin çox böyük zəhməti olmuş, o, bir çox sənədlərə qeyd və izahlar da vermişdir¹³.

S.Əliyarlının sonrakı elmi fəaliyyəti yeni tarixdən köklərimizə yönəldi. Bu barədə onun açıqlamaları: «Köklərimizə hücum vardı və bizim köklərimizi müdafiə etməmiz gərəkliydi. Düşündüm ki, mən bu yeni tarixdən çıxmalıyam. Köklərimiz keçmişdəydi. Yazılmış kitabları böyük bir hörmətlə oxudum, amma bunlar bu kökləri ortaya çıxartmaq meyliylə yazılmamışdı. Görürdüm ki, Azərbaycan tarixi yabancılıq bir yəndə işlənməkdədir...»¹⁴

Sovet tarixçiliyində Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması probleminin həlli Moskvanın göstərişi ilə bir para tarixçinin inhisarına verilmişdi və bu o demək idi ki, problem «bağlı», qadağan olunmuş mövzu idi. Ümumiyyətlə sovet ideologiyası dünya sivilizasiyasında türklərin tarixi, haqqı və kultürünü inkar edirdi. Yaxın zamana qədər, mütəxəssisləri nəzərə almasaq, sovet cəmiyyətinin böyük əksəriyyəti SSRİ ərazisində xeyli türk toplumlarının yaşadığını və onlar arasında tarixən mənəvi yaxınlıq olduğunu bilmirdilər. Çoxcildli «Всемирная история» («Ümumdünya tarixi»), «История древнего мира» («Qədim dünya tarixi») (3 cildə), «История средних веков» («Orta

---

əslər tarixi») (2 cilddə), «Советский энциклопедический словарь», («Sovet Ensiklopedik lüğəti») habelə yüzlərlə tarixə aid dərslik və monoqrafiyalarda türk xalqları üçün ağılasığmaz bir yaranmış nəzəriyyəsi uydurulmuş və buna uyğun olaraq «türkdilli xalq» anlayışı ortaya atılıb vətəndaşlıq qazanmışdı. Türk xalqlarının tarixi hər zaman siyasiləşdirilir və tarixi biliklər dövlət ideologiyası səviyyəsində saxtalaşdırılırdı. «Böyük Sovet ensiklopediyası»nın 3-cü nəşrinə isə «türklər» məqaləsi ümumiyyətlə salınmamışdı. Amma bunlara baxmayaraq 60-cı illərdən Azərbaycan Sovetlər Birliyində türkologiyanın əsas mərkəzinə çevrilir. Tanınmış türk alimi Buşra Behar yazır: «60-ların sonunda məşhur şair Bəxtiyar Vahabzadə və tarixçi Süleyman Əliyarlı ədəbi və sözlü bir müxalifət yoluyla türkçülüyn inkişafı üçün çox güc sərf etmişdilər»¹⁵.

Qadağalara baxmayaraq, etnogenezis elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biri olmuş və olmaqdadır. Azərbaycan sovet tarixçiliyində ilk dəfə olaraq 1983-cü ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən «Azərbaycan xalqının etnogenezi» adlı elmi seminarda bir qrup tanınmış tarixçi alim – Y.Yusifov, S.Əliyarlı, K.Əliyev və b. elmi faktlarla çıxış etdilər. Onlar qədim qaynaqlar əsasında araşdırmalar apararaq sübut etmişlər ki, Azərbaycan türkləri «gəlmə» olmamış, erkən dövrdən türk dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişlər. Seminardakı çıxışların mətni o vaxtlar üçün görünməmiş başlıq altında nəşr edilmişdi¹⁶. S.Əliyarlının bu topluda çap olunmuş «Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında» məqaləsi 1990-cı ildə ABŞ-da yenidən çap olunmuşdu¹⁷. Beləcə Azərbaycan tarixçiliyində soykök problemi üzrə elmi konsepsiyanın yaradılması yönündə uğurlu bir addım atıldı. Lakin 80-ci illərin ortalarında Moskvada çıxan mərkəzi jurnallarda «Вопросы истории» («Tarixi məsələlər»), «История СССР» («SSRİ tarixi») Azərbaycan türklərinin əsil soykökünü araşdıranlara qarşı hücumlar başlandı. Elm adamlarımıza yenə «türkçü», «pantürkist» kimi siyasi damğalar vuruldu. Ümumiyyətlə, SSRİ dövründə azərbaycanlıların etnik kimliyi üzrə nə Elmlər Akademiyası nəzdində, nə də Universitetdə mütəxəssis hazırlanmamışdır.

1984-cü ildə mən Moskva Dövlət Universitetində 4 aylıq elmi ezamiyyətdə idim. Oranın bir sıra tanınmış alimləri ilə söhbətdə türkçülüklə bağlı onların böyük narahatçılığını gördüm. Belə ki, prof. A.P.Novoseltsevi narahat edən və həyəcanlandıran S.Əliyarlının bu klassik mövzuya dönməsi idi. Problemi inhisarlaşdırmış bir neçə tarixçinin (o cümlədən «özümüzünkülərin») arqumenti ondan ibarət idi ki, prof. S.Əliyarlı «kapitalistdir» və tarixin başqa dövrlərinə onun müraciəti, sən demə, «qeyri-elmilikdir». «Məntiqə» baxın!

Prof. S.Əliyarlının ömür sənətində və eləcə də Universitetin tarix fakültəsinin təcrübəsində əsil dönüş klassik irsimizlə – «Kitabi-Dədəm Qorqud»la bağlıdır. Süleyman müəllim ilk dəfə olaraq eposun tarixi mənbəşünaslıq problemlərini qaldıraraq 10 ildən artıqdır ki, bu mövzu üzrə tarix fakültəsində xüsusi kurs aparır. O, eposun məhz tarixi səpgidə araşdırma perspektivlərini müəyyənənləşdirmişdir: «Qorqud kitabı»nda olan əsəti və soykök rəvayətlərinin «oxunulma» yolları; «Kitabi-Dədəm Qorqud» Azərbaycan xalqının etnogenezisi səpgisində; Kitabın tarixi coğrafiyası, «Ana xaqanlıq»ı mövzuları və s.¹⁸ Süleyman müəllimin araşdırmaları nəticəsində «Dədəm Qorqud» eposundakı anaxaqanlıq (matriarxat) haqqında bilgilərin Homer «Odisseyə»sına və Esxil «Oresteya»sına bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Epos üzrə prof. S.Əliyarlının araşdırmalarını dünya şöhrətli alim-qorqudşünas, tariximiz qarşısında böyük xidməti olan bir şəxs – Əhməd Şmide çox yüksək dəyərləndirərək, yazmışdı: «Müəllimim! «Kitabi-Dədəm Qorqud»un etnoqrafiyası və tarixini Sizin qədər bilən yoxdur». S.Əliyarlı Azərbaycan tarixində qorqudşünaslığın əsasını qoymuşdur.

Tarixi bilikləri kütləvi şəkildə əks etdirən dərslilər Sovet imperiyasının nəzarəti altında sifarişlə hazırlanırdı və beləliklə ictimai fikir əsil həqiqətdən uzaqlaşdırılırdı. Bu sifarişin icraçıları olan bir para yerli alimlər Mərkəzin (Moskva və Sankt-Peterburq) konsepsiyası ilə yüklənmişdi. Azərbaycan tarixi üzrə akademik ümumiləşdirici nəşrlərin¹⁹ əsas götürülən konsepsiyanın başlıca tezisləri bunlar olmuşdur: azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri

---

deyil) özünün türk kökündən qopardılıb, İran-Qafqaz soykökündən törəyib doğulduğu, Midiya tarixi və midiyalılar ilə «qohumluğu» inandırılırdı. Guya azərbaycanlılar türk dillərinin birində («türkdilli xalq») danışan xalq kimi bu torpaqlara XI yüzildə gəlmişlər, onların tarixi islama, monqollara, türklərə qarşı mübarizədən ibarətdir; Rus xalqı azərbaycanlıları qırğınlardan qurtardı; millətçi Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinə qarşı rus inqilabçı-demokratların mübarizəsi və xilasedici rolu, kommunistlərin işıqlı yollarında qazanılan qələbələr, çiçəklənən Azərbaycan, Sovet xalqlarının qardaşlıq ailəsinə mənsubluq, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq Azərbaycan xalqını geniş inkişaf yoluna çıxartmış, xarici və iç düşmənlərə qalib gəlməyə imkan vermişdir. Azərbaycanın tərəqqisini başqa bir istiqamətdə axtaranlar, onu SSRİ-dən kənarında, baxımsız görmək istəyənlər xalqın düşmənləridirlər.

SSRİ-nin çökməsi və Azərbaycanın bağımsızlıq qazanması nəticəsində tarixçilər üçün elmi əsaslara söykənən əsərlər yazmağa geniş imkan yaranmışdır. Atatürkün «tarix gerçəkləri təhrif edən bir sənət deyil, əksinə, onu açıb göstərən bir elm sahəsi olmalıdır» fikri yalnız dövlətin və millətin bağımsız olması ilə gerçəkdir.

Artıq günümüzdə Azərbaycan tarixinin bir çox mövzuları haqqında tam və həqiqi biliyə kütləvi yiyələnmək mümkün olmuşdur. Universitet mərkəzlərində alimlərin bu sahədə araşdırmaları ümumiləşdirilmiş əsərlərdə və dərsləklərdə öz əksini tapmışdır²⁰. 1989-cu ildə ilk dəfə olaraq prof. S.Əliyarlının rəhbərliyi ilə tələbə auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş «Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar» kitabı²¹ çap olundu. Kitaba ən qədim çağlardan XIX yüzilliyin 70-ci illərinə qədərki dövrü əhatə edən çox gərəkli sənədlər daxil edilmişdir. Ön söz, tərcümə, elmi qeyd və izahların çoxu S.Əliyərli tərəfindən hazırlanmışdı. Bu işin davamı kimi 1996-cı ildə Süleyman müəllimin başçılığı ilə 870 səhifəlik fundamental bir əsər işıq üzü gördü – Bakı Dövlət Universitetində hazırlanmış ilk «Azərbaycan tarixi» kitabı²².

Azərbaycan tarixçiliyində bu uğurlu bir hadisə oldu. Kitabın ön sözündə Süleyman müəllim təvazökarlıqla yazır: «Kitab artıq yazılmışdır. Bundan sonra onun müəlliflərdən asılı olmayan yaşa-

mı başlayır. Bu yaşamın çox ya az olacağını artıq bir kimsə söyləyə bilməz. Bunu yalnız zaman göstərəcəkdir». Lakin S.Əliyarlının tarix məktəbini keçənlər inanırlar ki, kitabın oxucu taleyi uzunmüddətli olacaq. Elmi ictimaiyyətin dəyərləndirməsinə görə, bu kitab Azərbaycanın müstəqilliyinin ifadəsidir²³.

«Azərbaycan tarixi» kitabının təqdimatı və geniş elmi müzakirəsi Xəzər Universiteti, «Azərbaycan Demokratiyanın İnkişaf Fondu» və «Azərbaycan mədəniyyət fondu» tərəfindən keçirilmişdir.

«Azadlıq» qəzetində (26.XI.1996) Süleyman müəllimlə çap olunmuş müsahibədə müxbirin «bu kitabın əvvəlki «Azərbaycan tarixi» kitablarından əsas fərqi nədədir?» sualına o, belə cavab vermişdi: «Hər hansı yeni kitabın yeni qaynaqları olmalıdır. Biz kitabın yeni faktlarla zəngin olmasına çalışmışıq. Amma bunu daha çox məram kimi götürməmişik. Biz Azərbaycan tarixinin konseptual məsələlərinin qoyuluşuna fikir verməyə çalışmışıq. Oxucunun qafasını çoxlu faktlarla yükləməyə yox, onun tariximizin ən ümdə problemləri barədə düşünməsinə daha çox yük verməyə çalışmışıq». Müxbirin «sizcə, tariximizin ən şərəfli səhifəsi hansıdır?» sualına, Süleyman müəllim belə cavab verdi: «Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifəsi 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik cümhuriyyətinin mövcudluğu dövrüdür».

Kitabda uzun illər Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılmasına xidmət etmiş yanlış və zərərli konsepsiyalardan fərqli bir konsepsiyanın – milli konsepsiyanın yaradılması yönündə uğurlu bir addım atılmış və ən əsası isə Azərbaycanın tarixçi alimlərinin gerçək elmi əsaslarla əsərlər yazmasına yol açılmışdır. Kitabda yenilik çoxdur. Bunlardan biri yeni qaynaqların kitaba cəlb olunmasıdır. Eyni zamanda əsərdə tariximizin dönüş məqamlarının müəyyənləşdirilməsinə üstünlük verilmişdir. Hər hansı problem işıqlandırılarkən onun məhz tarixi qaynağı təhlil olunur, faktlar müqayisəli şəkildə verilir. Bu üsuldən kitabın bütün fəsilləri yazılarkən, xüsusilə XVIII-XIX yüzilliklərin problemləri təhlil edilərkən istifadə olunmuşdur. Çünki bu dövrə aid bir çox qaynaqlar uzun illər boyu ortaya çıxarılmamış, ya da saxtalaşdırılmışdır. Belə ki, «XVIII yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanın beynəlxalq çəkişmə

---

meydanına çevrilməsi» bölümündə (XIV bölüm) 1724-cü il iyunun 24-də İstanbulda Türkiyə ilə Rusiya arasında tarixdə bəlli olan müqavilənin mətni təhlil olunur. Əsil mənbəşünaslıq ustalığı nümayiş edərək S.Əliyarlı tarixçilikdə belə bir yeni nəticəyə gəlir: Quzey Azərbaycanı yalnız öz əyaləti kimi görmək istəyən İran və Rusiyadan fərqli olaraq, Osmanlı hökuməti buranı asılı bir dövlətə çevirmək istəyində idi (s. 485). Şirvan və ya yeni yaranmış olan «Şamaxı xanlığı»na ayrıca status verilməsi Azərbaycan tarixində ilk yarımüstəqil xanlığın yaranması deməkdi. S.Əliyarlı tərəfindən Azərbaycan tarixçiliyinə türkçülük və «sovet tarixçilik imperializmi» (VII bölüm) anlayışı gətirilmişdir. Gerçək, real məzmunu ifadə edən bu anlamın mahiyyətini Süleyman müəllim nəzəri cəhətdən belə açıqlayır: türkçülük problemi sovet imperiyasının yarandığı ilk gündən sonuna qədər qüvvədə olmuşdur. «Sovet tarixçilik imperializmi» isə termin olaraq bütöv bir tarixşünaslıq sistemidir və tarixçilik görüşləridir. Bu sistemin, bu görüşlərin başlıca bir məqsədi olmuşdur ki, Sovetlər birliyində türk kökündən olan xalqların tarixi yaddaşını silib yox etmək və bununla da onları öz soykökündən ayırmaqdı. Və tarixçilik bu siyasət konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün başlıca kanallardan olmuşdur.

«Azərbaycan tarixi» kitabında Süleyman müəllim yazır: «Kimin hər hansı kökdən yaranıb dünyaya gəlməsi Mərkəz – Moskva və Sankt-Peterburq – elm adamlarını sanki bu xalqların özlərindən daha çox rahatsız edirdi. Bu heç də təsadüfi deyildi. Öz «böyük siyasətini» bütün sahələrdə yaymaq istəyən Mərkəz üzərində ağalığ etdiyi xalqların keçmişinə yalnız və yalnız özünün «ölçüb biçdiyi» bir qəlib vurmağa çalışırdı» (s. 156). «Azərbaycan tarixi»nin yeni əlifba ilə (latın əlifbasına dayanan) nəşri də tarixçiliyimizdə önəmli bir hadisə oldu.

Beləliklə, prof. S.Əliyarlının rəhbərliyi ilə Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi kafedrası lokal araşdırmalardan ümumiləşdirici fundamental əsərə addım atmış, ən başlıcası isə tarixin sifarişsiz, konyunkturadan uzaq olan gerçək elmi metodologiya əsasında öyrənilməsinə yol açılmışdır. Dərsləklərlə bağlı fəaliyyət sahəsində 1969-cu ildə rus dilində çap olmuş «История Азерб-

байджана» («Azərbaycan tarixi»)»²⁴ kitabı da mütləq qeyd olunmalıdır. Bu kitabda Süleyman müəllim tərəfindən Azərbaycan tarixinin ən qədim zamanlardan XVIII yüzilə kimi dövrü yazılmışdır. Tarixin siyasətə xidmət edən çağında dərsliyin məhz bu hissəsi fəvqəladə bir yazı idi, çünki oxucunu, ilk növbədə tələbə auditoriyasını vətənpərvərliyə öyrədir, ana torpağı üçün dəyərli adam olmağa çağırırdı.

Mərhum professor Z.Yampolski kitaba çox yüksək bir rəy vermişdi²⁵. Mən bu kitabda gətirilən bir faktı xüsusilə vurğulamağım lüzum bilirəm. Kitabın IX-XII yüzillər mədəniyyət bölümündə Süleyman müəllim Xəqani Şirvaninin ədəbiyyatda çox az işlənmiş, lakin son dərəcə tutumlu bir fikrinə oxucunun diqqətini çəkir: «Heç zaman Şirvan çörəyini zəhmət çəkmədən yeməmiş və hər zaman onun suyunu qənaətlə işlətməyə çalışmışam». Süleyman müəllim ulu şairin bu sözlərini hər bir mühazirəsinin fəlsəfəsi kimi götürərək, öz tələbələrinə yalnız və yalnız müqəddəs ana torpağa – Azərbaycana borcluluğu anladır. Müəllimin sadıq tələbələri məhz bu ruhda yetişirdilər.

Günümüzdə Qafqazda gedən milli münaqişələr regionda olan ölkələrin tarixi coğrafiyası, etnik kimliyi mövzusunun ön planına çəkmişdir. London Universiteti «Transqafqaz sərhədləri» başlığı ilə geopolitik seriyada ayrıca bir kitab çap etmişdir. Bu kitabın «Azərbaycan Respublikası: dövlət sərhədləri keçmişdə və indi» adlanan VI bölümü (s.113-133) S.Əliyərli tərəfindən yazılmışdır²⁶. Onu da qeyd edək ki, Süleyman müəllim regiondan olan yeganə müəllifdir, qalan müəlliflər avropalılardır.

Son illər Azərbaycanda türkçülük fikrinin yayılmasında Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi önəmli yer tutur. 1997-ci ildə Azərbaycanda türkçülük və azərbaycançılıq problemlərinə həsr edilmiş elmi-nəzəri konfrans keçirildi²⁷. Bu konfransın önəmli cəhəti o oldu ki, mövzularla bağlı ilk dəfə olaraq elm adamları ilə yanaşı siyasət adamları da türkçülüyn və azərbaycanlılığın çağdaş yozumunu verməyə çalışmışlar. Bu elmi və siyasi mühitlərdə arasında təmasın güclənməsi baxımından da maraqlı kəsb edir. Problemlə bağlı S.Əliyərli ciddi bir məsələnin üstündə dayandı²⁸.

Bəzi tarixçilərimiz saya gəlməz əski çətinliklərin üstünə yenisini gətirirlər: Quzey Azərbaycanı «azərbaycanlılıqdan» çıxartmağa çalışır, «burası Azərbaycan deyil, Şirvan olmuşdur» söyləyir və yazırlar. Guya Şirvanda XX yüzilə kimi yalnız irandilli tayfaların yaşaması, bu sonuncuların isə «yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəti olaraq türkləşməyə bağladığını»²⁹ qeyd edirlər. Buna cavab olaraq S.Əliyərli yazır: «Əslində isə artıq ulu Nəsimi (1369-1417) və Bədr Şirvani (1387-1450) çağından bu bölgə türk mənəvi varlığının beşiklərindən biri idi... XVI-II-XIX yüzillərdə türkcə yazıb yaradan onlarca «Şirvani»lər tariximizdə vardır»³⁰.

1998-ci ilin payızında Xəzər Universitəsində «Qafqazda sovet totalitarizmi» mövzusunda elmi konfrans keçirilmişdi³¹. Konfransın təşkilat komitəsində Süleyman müəllimin böyük zəhməti oldu. Çıxış etdiyi məruzə («Türkçülük və sovet tarixçilik imperializmi») elmi auditoriyanın diqqətini çəkdi. Hətta opponentlərdən biri ona sualla müraciət etdi: «Hesab etmirsinizmi, son zamanlar türkçülük ifratçılığa uğrayır?» Buna Süleyman müəllim çox lakonik bir cavab verdi: «Türkçülüyə münasibətdə ifratçılıqdan söz ola bilməz, çünki xalqa hələ nə soy adı, nə də ki dili qaytarılıb».

Millətin seçmə aydınlarından olan professor Süleyman Əliyərli güclüləri tərifləməkdən uzaq duran, əsl vətəndaşdır. 1987-ci ilin noyabrından başlayaraq o, Qarabağ məsələsi ilə bağlı son dərəcə vacib yazıları hazırlayıb çap etdirmişdir. Parisdə Erməni Fransa institutunun və Erməni veteranları assosiasiyasının təşkil etdiyi qəbulda A.Aqanbekyanın Qarabağın Ermənistanı iqtisadi «bağlılığı» barədə gülünc dəlilləri («Humanite», 18 noyabr, 1987, s. 17), həmçinin t.e.d. S.Mikoyanın Azərbaycana torpaq iddialarının «nəzəriyyəyələşdirilməsi» («Литературная газета», 2 sentyabr, 1987) xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə və Süleyman Əliyərli tərəfindən tarixi faktlarla alt-üst olundu³². Bu məqaləyə qarşı özünün anti-azərbaycan mövqeyi ilə «məşhurlaşmış» Tessa Hofman «Zeit maqazin» (8 aprel, 1988) jurnalında bir yazı ilə çıxış etdi. Adı çəkilən xanımın qərəzli çıxışlarına S.Əliyərli dəyərli cavab vermişdir³³.

Süleyman müəllim daim fəaliyyətdədir. Yalnız son 5 ildə

onun 22 əsəri çapdan çıxmışdır, o cümlədən ABŞ-da, İngiltərədə, Türkiyədə, Almaniyada, Fransada. 10 elmi konqres, konfrans və simpoziumda məruzə ilə çıxış etmişdir. Bunlardan 6-sı xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konqres və konfranslardır³⁴.

Prof. S.Əliyarlının son 20 ildə apardığı araşdırmalar Azərbaycan tarixçiliyi üçün əvəzsiz elmi nəticələr vermişdir:

1. Azərbaycan xalqı öz etnik özülünə görə başlıca olaraq türk soykökündən yaranmışdır. Bu xalqın tarixinin ana qaynağı olan «Kitabi-Dədəm Qorqud» boylarında türk xalqları üçün səciyyəvi olan qurddan törəyiş əfsanəsi hiş olunmuşdur. Bu boylarda istər Qafqaz-İber mifolojisinin, istərsə də İran eposunun mövzu və personajları (Hişəng, Cəmişid, Firudun, Simurq quşu və b. Heç bir iz buraxmamışdır.

2. Sonuncu minillik boyunca Şərq və Avropa qaynaqlarında azərbaycanlılar «türk xalqı», «türklər», onların milli dili isə «türk dili», «türkcə» adlandırılmışdır. Bu qaynaqlar sırasında İspaniyanın Valyadolid şəhərində evləninb ailə quran azərbaycanlılar (1603) rəsmi kilsə evlənmə kitabında «milliyətə türk» sifətiylə yazıya alınmışlar. 1728-ci ildə yazılmış Rusiya rəsmi sənədində Quzey Azərbaycanın 14 mahalında yaşayan əhalinin «türkcə» danışması bildirilir. Bu sənəd Şirvanın tam etnocoğrafi xəritəsini müəyyənləşdirən, buranın əhalisinin yalnız 1920-ci ildən «türkləşməyə başladığını» yazan tarixçilərin iddiasını təkzib edən bir tarixi qaynaqdır.

Alınan elmi nəticələr qismən 1990-cı ildə ABŞ-da ingiliscə (Nyu-York, 1990) çap olunmuş, XII Türk Tarix Konqresinin (Ankara, 1994), III Atatürk elmi simpoziumunun (Quzey Kıbrıs Türk cümhuriyyəti, 1995), «Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri» konfransının (Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi, 1997), «Kitabi-Dədəm Qorqud-1300» elmi konfransın (Naxçıvan Dövlət Universiteti, 1999), XII Türk Tarix Konqresinin (Ankara, 1999) müzakirəsinə verilmişdir.

Bütünlüklə isə elmi nəticələr yuxarıda göstərilən «Azərbaycan tarixi» kitabında əks olunmuşdur. Türk tarixçiliyində S.Əliyarlının dəyəri və xidməti Fuad Köprülü səviyyəsində qiymətlən-

---

dirilir: «Türk mücadiləsinin iki böyük sərdarı var: biri prof. Ziya Bünyadov, o birisi prof. Süleyman Əliyərli... Türkiyədə prof. Fuad Köprülü nə isə, Azərbaycanda da bu iki tarixçi o...»³⁵.

Və sonluqda. Tarixin müxtəlif dövrlərinin öyrənilməsində professional ustalıq göstərmək hər bir tarixçiyə qismət olmayan, lakin əsil tarixçi üçün ən qiymətli keyfiyyət sayılır. Professor Süleyman Əliyərli məhz bu səviyyəli tarixçidir. Gənc nəslin özünüdərək etməsində Süleyman müəllimin yeri danılmazdır. Onun akademik üslubda yazılmış hətta kiçik həcmli əsərləri tarixçiliyimizi istiqamətləndirir. Oxucuya təqdim olunan ustadın elmi əsərlərinin listəsi onun elmi fəaliyyətinin çoxşaxəli olduğunu tamamilə açıqlayır.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan tarixi üzrə problem səciyyəli mühazirələrin və seminar məşğələlərin keçirmə təcrübəsi. Metodiki göstəriş. Bakı, 1984, s. 3.

2. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri. Bakı, 1981; Azərbaycanda inqilabi hərəkatın sosial-iqtisadi zəmini. Bakı, 1983; Azərbaycanda inqilabi hərəkatın inkişafında fəhlə təşkilatlarının rolu. Bakı, 1984; Azərbaycanda kapitalizmin genezisi və fəhlə sinfinin formalaşması məsələləri. Bakı, 1985; Azərbaycan birinci rus inqilabı illərində. Bakı, 1986; Azərbaycan şəhərləri kapitalizm dövründə. Bakı, 1987; XIX əsrdə Azərbaycanın aqrar quruluşu, Bakı, 1988; Son feodalizm və kapitalizmin genezisi dövründə Azərbaycanda sənətkarlığın və sənayenin tarixi. Bakı, 1990.

3. Altstadt L.Andrey. The Azerbaijani Turks. Stanford University, California. 1992.

4. «Нагрудная медаль за участие во взятии Гянджи 3 января 1804 года» adlanan bu medalın bir nüsxəsi Bakıda, Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır, inv. №19840.

5. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütərəqqi nəticələri. Az. SSR EA. Bakı, 1955.

6. Bəzən günümüzdə belə XIX yüzilin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Azərbaycan savaşları haqda, 1813-cü il «Gülüstan» müqaviləsi ətrafında polemika səngimir. Bax: S.Əliyarlı. Vay o gündən ki, tarix bizdən üz döndərə. «Xalq» qəzeti, 22 oktyabr 1997 (Əkrəm Əylisliyə cavab).

7. Taha Akyol. Azerbaijan sovyetler ve ötesi. İstanbul, 1990, s. 122, 123.

---

8. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarları ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr 1971. Bakı, 1972, s. 38.

9. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 29 noyabr 1994, s. 2.

10. Əliyarov S. Birinci dünya müharibəsində Azərbaycan neft sənayesində inhisarlar (1914-1917-ci il). Dokt. dis. avtoreferatı. Bakı, 1975.

11. «История СССР» Москва, 1976, №4, с. 184-185; Дьяконова И.Д. Нобелевская корпорация в России. Москва, 1980, с. 41.

12. Suny R. The Baku Commune, 1817-1918: Class and Nationalist. Prinston, 1972.

13. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы. Москва-Ленинград, 1973.

14. Таһа Аkyol. Azərbaycan sovyetler ve ötesi, s. 122, 123.

15. Büşra Ersanlı Behar. Türkçülük Türkiye'de ve Azerbaycan'da. //Avrasya etüdləri. 3 sonbahar, 1996, s.13.

16. К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984.

17. Aliyarov Suleyman. On the Genesis of the Azerbaidzani-an People (Toward a Formulation of the problem). //Soviet Antropology and Archeology. New-York, 1990.

18. "Kitabi-Dədəm Qorqud"un tarixi mənbəşünaslıq problemləri" adlı ixtisaslaşma fənninin proqramı. Bakı, 1988.

19. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə. Azərb. SSR Elmlər Akademiyası. Bakı, 1958, 1960, 1963; История Азербайджана. Azərb. SSR EA. – Bakı, 1979.

20. M.İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992; Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, 1994; Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Prof. S.Əliyarlının redaktəsilə. Bakı, 1996.

21. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1989.

22. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Prof. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. "Azərbaycan" nəşriyyatı. Bakı, 1996.

23. Muradəliyeva E. «Azərbaycan tarixi» kitabı haqqında qeydlər. //Khazar View, 16 fevral 1997; İsa Qəmbər. «Azərbaycan tarixi» kitabının redaktoru professor S.Əliyərli cənablarına. //Yeni Müsavat, №57, 1-4 noyabr, 1996; Cəmil Həsənlı. Tarix yazmaq tarix yaratmaq qədər çətindir. //Azadlıq, 19 dekabr 2000.

24. М.Казиев, М.Эфендиев, С.Алияров. История Азербайджана (Краткий обзор). Изд-во АГУ. Баку, 1969.

25. Труд согретьый чувством. //«Бакинский рабочий» qəzeti, 2 aprel 1970.

26. Suleyman Aliyarly. The republic of Azerbaijan: notes on the state borders in the past and present. //Transcaucasion Boundaries. The SOAS/GAC Geopolitics Series. London, 1996.

27. Konfransın materialları toplu şəkildə nəşr olunub: Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998.

28. Əliyərli S. Türkçülük və azərbaycançılıq tarixi qaynaqların işığında. //Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. s. 9-23.

29. Вах: Буниятов З. Несколько замечаний по поводу кинических процессов в Ширване. //Доклады АН Азерб. ССР, т. XLII. Баку, 1986, с. 72.

30. Əliyərli S. Türkçülük və azərbaycançılıq, s. 21.

31. Konfransın materialları çap edilib: «Qafqazda sovet totalitarizmi (20-30-cu illər)». Xəzər Universitəsi. Bakı, 1998.

32. «Azərbaycan» jurnalı, 1988, №2.

33. Dağlıq Qarabağ: uydurmalar və həqiqətlər. //«Azərbaycan» jurnalı, 1988, №9.

34. Вах: prof. S.Əliyarlının əsas elmi əsərlərinin listəsi.

35. Taha Akyol. Azerbaijan Sovyetler ve ötesi, s. 121.

ELMİRA MURADƏLİYEVANIN
TƏDQIQATLARINA BİLİM RƏHBƏRİ
PROFESSOR SÜLEYMAN ƏLİYARLI
TƏRƏFİNDƏN VERİLƏN RƏYLƏR

ОТЗЫВ

**на дипломную работу Э.Б.Мурадалиевой на тему:
«Отчет сенатора Кузминского как источник
по истории Азербайджана»**

Историографии источников в нашей республике, можно сказать, пока не существует (речь идет, разумеется, о важнейших группах или видах источников, порожденных чрезвычайными историческими событиями и отражающих поворотные вехи). Поэтому заслуживают всяческого одобрения любые шаги, любой почин, предпринимаемые в этом направлении – пусть даже в скромных рамках студенческой дипломной работы.

Сказанное объясняет, насколько необычной и сложной была задача, стоявшая перед автором рецензируемой работы. Дело в том, что имеющиеся немногочисленные исследования о сенаторских ревизиях или содержат общую оценку их материалов в качестве источников (Э.С.Паина, М.Ахун), или же построены на анализе отдельных ревизий, проведенных в XIX в. (М.Полиевктов, Н.М.Дружинин, П.А.Зайончковский). Последняя же серия сенаторских ревизий, относящаяся к периоду империализма, вообще не являлась предметом специального исследования в историографии. Между тем назначение института сенаторских ревизий – эта мысль выражена в дипломной работе совершенно отчетливо – в последний период существования самодержавия в России изменилось. Оставаясь по-прежнему чрезвычайной формой надзора со стороны цен-

трального государственного управления, они теперь служили не столько цели подготовки реформ или проведения правительственного «дознания», сколько порождались «посиюминутными», тактического характера политическими задачами.

В кратком отзыве нет надобности аннотировать содержание глав дипломной работы. Нам хочется лишь акцентировать на том, что выбранная структура работы позволяла автору ставить основные вопросы темы в тесной связи с политической и социально-экономической историей кануна и периода революции 1905-07 гг. Если в первой главе содержится сугубо исторического характера очерк о предыстории истории ревизии Кузминского и условия ее проведения, то последующие две главы работы написаны в источниковедческо-архивоведческом плане (архивоведческом потому, что материалы ревизии охарактеризованы автором как официально-документальные источники по истории центрального и местного государственного управления, а изложение их сопровождаются точными отсылками на фонды государственных архивов, в которых хранятся эти материалы).

С удовлетворением можно отметить, что дипломная работа содержит элементы исследования. В основном она оригинальная и свободна от влияния так называемого иллюстративного метода, когда по тому или другому сюжету воспроизводится показание источника, которое затем более или менее сносно комментируется. Историографически нова первая глава дипломной работы – здесь автором проведены самостоятельные поиски по неизученной теме. Ряд новых наблюдений содержат вторая и третья главы – не только в источниковедческом плане, но и для расширения разработки таких проблем, как земельно-правовые отношения в нефтяной промышленности, аграрная политика царизма в Азербайджане в целом. Хотелось бы воспроизвести следующий вывод автора: несмотря на правительственную программу, материалы ревизии 1905 г. являются важным и еще далеко не исчерпанным историческим источником, обратившим на се-

---

бя внимание современников (В.И. Ленин, как показано в работе, использовал данные ревизии для анализа и оценки переселенческой политики царизма в Азербайджане). С этим выводом трудно не согласиться.

Дипломную работу Э. Мурадалиевой рекомендую к защите. Основные положения ее могли бы, после определенной доработки, опубликованы в виде статьи в «Записках» Университета.

*Научный руководитель:
С.С. Алияров (25.05.1973 г.)*

ОТЗЫВ

**на диссертацию Мурадалиевой Э.Б. на тему:
«Массовые источники по истории монополистического
капитала в Бакинской нефтяной промышленности»,
представленную на соискание ученой степени
кандидата исторических наук**

Обращение к истории монополистического капитализма в историографии отечественной нефтяной промышленности имеет давнюю традицию. Однако специальных источниковедческих разработок в этом направлении не предпринималось. В силу этого выбор темы настоящей диссертации представляется научно оправданным. В азербайджанской историографии в этой области принимаются лишь первые опыты. В то же время, отставание источниковедческого изучения документов по периоду российского монополистического капитализма в сравнении с их историческим анализом не сопоставляется, можно сказать, никем из историков. Между тем документальное «наследие» капиталистических фирм, анализируемое в диссертации, исключительно разнообразно, его значение в какой-то мере соразмерно его весу, какой имел монополистический капитализм в экономической структуре страны с конца прошлого столетия.

Композиционное построение диссертации связано с характером основных вопросов темы. В первой главе проводится внешняя и внутренняя критика одного из значительных разрядов массовых источников – систематической статистики Совета съезда бакинских нефтепромышленников. Общеизвестно, что в кругу ряда историков бытовал взгляд, по которому вообще оспаривалась правомерность привлечения подобного источника (как разновидности фабрично-заводской статистики) для изучения процессов монополизации. Результаты диссертации Э.Б.Мурадалиевой выявляют несостоятельность подобного подхода. И дело здесь вовсе не в восстановлении «репутации» источника. В диссертации подтверждена степень документальности информации источника, установлены его возможности в изучении важнейших исходных факторов и компонентов в с монополизации промышленности, таких как концентрация и централизация капиталов, процесс слияния-поглощения, процесс перерождения промышленности на акционерной основе и др. Все это дает основание считать, что проведенное автором исследование данного комплекса источника и опробованные пути и методы анализа содержащейся в ней информации являются в целом плодотворными.

Вторая и третья главы диссертации посвящены анализу другого основного массового комплекса – источников договорного характера и связанных с этой темой источниковедческих и конкретно-исторических проблем. Думается, что нет нужды аннотировать содержание диссертации по рассматриваемым здесь сюжетам. Поэтому вкратце отмечу лишь следующие моменты.

Определяя «массовость» указанной группы источников, диссертант на первый план обоснованно выдвигает качественный фактор информации – постоянство и повторяемость системы экономических отношений и связей, которые запечатлены в договорах в качестве документированной основы деятельности капиталистических фирм. Однако при этом не игнорируется и «количественная» сторона вопроса: источни-

---

ковую базу второй и третьей глав работы составляют более 700 различного типа договоров. Ряд важных исходных документов, относящихся к истории известных монополистических соглашений (Сернокислотный синдикат, «уния» т-ва «Бр. Нобель» – Бинагадинского о-во и др.) выявлен и прокомментирован автором впервые. Привлекает внимание и разработка вопроса о юридическо-функциональной взаимозаменяемости документов, когда роль коммерческого договора или деловой корреспонденции выполняли совместные «паритетные» встречи контрагентов, оформленные письменно (протоколы заседаний представителей «Бр. Нобель» и Бинагадинского о-ва).

И последнее. Наблюдения и выводы диссертации относительно характеристики источников договорного типа и их связей с другими делопроизводственными комплексами, классификации данной группы источников и определения их функциональной нагрузки (назначения), путей и способов складывания монополистических союзов и соглашений по конкретным договорным источникам являются в основном новыми, не только в источниковедческой литературе, но и в историографии российских нефтяных монополий. В историографии же Азербайджана это – **первое источниковедческое исследование** по проблематике капитализма вообще.

Диссертационная работа Э.Б.Мурадалиевой на тему: «Массовые источники по истории монополистического капитала в Бакинской нефтяной промышленности» является исследованием, отвечающим современным требованиям, предъявляемым к научно-методологическому уровню и содержанию кандидатских диссертаций. Все это дает мне основание рекомендовать ее к защите.

*Научный руководитель:
проф. С.С.Алияров (25.02.1980 г.)*

* * *

Из стенограммы заседания специализированного совета (Д. 004. 02.01) по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – «История СССР» при Институте истории АН Азербайджана от 25 октября 1991 г.

Алиев С.С.: Защищаемая сегодня диссертация – плод многолетнего, плодотворного труда Эльмиры ханум. Защита докторской диссертации всегда является подведением результатов глубоких серьезных научных исследований. Диссертационная работа Мурадалиевой Э.Б. является именно таким исследованием. Эта работа имеет бесспорное преимущество перед остальными работами по данной проблематике, она качественно отличается от предшествующих исследований истории городов, написанных по одной структуре и в рамках единых хронологических периодов. Хочу обратить внимание членов Совета на постановку в диссертации вопросов: концепция экономической политики царизма в Северном Азербайджане; эволюция городской экономики, ее структура; взаимоотношение города и деревни; социальный облик городов и т.д. Т.е. уже сам перечень свидетельствует о научной новизне поставленных вопросов. В этом не может усомниться ни один из исследователей, хорошо разбирающийся в проблемах истории Азербайджана XIX века.

Диссертация, как и изданная одноименная монография Э.Б.Мурадалиевой, представляет собой первую в азербайджанской историографии попытку теоретического переосмысления проблемы, выработки критериев и практических рекомендаций к будущим исследованиям истории городов, в частности, в начале XX века. Глубоко изучив и проанализировав достигнутое предшественниками, диссертант четко сформулировала цель и задачи своего исследования. В работах, посвященных истории отдельных городов, эмпирический материал не давал возможности авторам осветить об-

---

щие закономерности в развитии городов. Между тем, в настоящей диссертации история городов Северного Азербайджана показана в единстве и во взаимосвязи.

Заслуживает внимания исследование всех положительных и отрицательных сторон организованной царизмом системы учета населения, выявление общих и частных ее недостатков, что необходимо иметь в виду каждому исследователю. Материалы диссертации свидетельствуют об аргументированности выделения в качестве объекта изучения социального аспекта взаимосвязи города и деревни, что является совершенно новой постановкой в азербайджанской историографии. Представляет научный интерес группировка крестьян на местных и неместных уроженцев с учетом пола, что дало возможность определить обжитость людей в городах.

Новизной отличаются выкладки соискательницы о системе и принципах городского общественного управления. В полном объеме общественное управление было введено лишь в трех городах – Баку, Елисаветполе, Шуше, а в остальных городах было введено упрощенное общественное управление, еще более ограниченное правами, чем городские думы.

Особо я хочу остановиться на источниковедческих сюжетах диссертации. Конкретный факт. Говоря об «Обзрении Российских владений за – Кавказом», автор начинает его анализ с названия, подчеркивая, что географическое определение «за-Кавказье» впервые было предложено составителями этого источника и в последующем с небольшой метатезой – Закавказье – оно вошло в употребление повсеместно, несмотря на свою неточность. Т. к. обозначаемая историческая территория есть часть Кавказа, но никак не «за-Кавказом» или Закавказьем. И подобных источниковедческих сюжетов довольно много в работе.

Высказанным я хочу подчеркнуть, что Эльмира ханум проявила свои профессиональные качества источниковеда. Это и неудивительно. В 1981 г. она защитила кандидатскую

диссертацию в МГУ по источниковедческой проблематике. Работа была высоко оценена на кафедре источниковедения, возглавляемой академиком И.Д.Ковальченко. А в 1983 г. на Всесоюзном конкурсе молодых ученых по общественным наукам за рукопись работы «Массовые источники по истории монополистического капитала в бакинской нефтяной промышленности» была награждена дипломом Лауреата.

В заключении хочу сказать, что Эльмира ханум хороший, высококвалифицированный вузовский преподаватель. Она читает на высоком уровне общий лекционный курс – «История Азербайджана». Кроме того, она ведет спецкурс, который совпадает с ее диссертационным исследованием.

Весьма отрадno, что диссертация опубликована в качестве книги.

Я считаю Эльмиру ханум достойной докторской степени и призываю членов Совета поддержать это мнение. Спасибо за внимание.

Отзыв

на дипломную работу Э. Мурадалиева на тему: "Орган сенатора Кузнецкого как источник по истории Азербайджана", 91 стр. научнотехн.

Историкографический источник в нашей республике, можно сказать, пока не существует (речь идет, разумеется, о важнейших научных или видах источников, порожденных грезывающими историческими событиями и отражающих поворотные вехи). Поэтому заслуживающей всяческого одобрения любая шаг, любой посыл, предпринятый в этом направлении — пусть даже в скромных рамках студенческой дипломной работы.

Сказанная обильно, насколько необходимо и сложно была задача, стоявшая перед автором рецензируемой работы. Дело в том, что имеющиеся центральные исследования о сенаторских ревизиях или содержат обзорные оценки их материалов в качестве ~~не~~ источников (Э.С. Талан, М. Ахун), или же построены на анализе отдельных ревизий, проведенных в XIX в. (М. Толмачев, Я.М. Дружинин, П.Я. Забонковский). Последние же серия сенаторских ревизий, приходившаяся на ~~период~~ период империализма, вообще не являлась предметом специального исследования в историкографической литературе. Между тем названные источники сенаторских ревизий — эта мысль выражена в дипломной работе совершенно откровенно — в последний период существования самодержавия в России измечилось. Оставалось по-прежнему грезывающей формой познания со стороны центрального гос. управления, они теперь ~~как~~ ^{не только} служили цели подготовки реформ или ^{проведения} "правительственного" дознания, сколько порождались "послонишечными", тактикейского характера полчищенскими заданиями.

В кратком отзыве без нарочности акцентировать содержание ~~основных~~ глав дипломной работы. ~~Нам~~ Нам хотелось лишь акцентировать на том, что выбранная структура работы позволяет автору связать основные вопросы темы в тесной связи с политической и социально-экономической историей Казахстана и периода революции 1905-07 гг. Если в первой главе создается аутобиографический характер оценок и исторической истории репрессии Кузнецкого и условий ее осуществления, то следующие две главы работы написаны в историко-биографическом архивоведческом плане (архивоведческом по сути), что материалы репрессии характеризуются автором как официально-документальные исторические центральные и местные государственного управления, а именно их создатели теми или другими ссылками на фонды государственных архивов, в которых хранятся эти материалы).

С удовлетворением можно отметить, что данная работа содержит элементы исследования. В основном она оригинальна и свободна от влияния так называемых иллюстрационных методов, когда по тому или другому сюжету воспроизводятся показание историка, который затем более или менее точно комментируется. Историко-биографически новая первая глава дипломной работы — здесь автором изложены самостоятельные поиски по установлению ~~истин~~ истины. Ряд новых наблюдений содержится в второй и третьей главах — не только в историко-биографическом плане, но и для расширения разработки таких проблем, как земельно-крестьянское движение в период революции и крестьянство в целом. В введении автором, несмотря на ~~отсутствие~~ отсутствие критической программы, материалы репрессии 1905 г. являются важным и еще далеко не истергнутым историческим историком обращением на создание внимания современников (В. И. Ленин, как показано в работе, использовал данные репрессии см. 05).

✓ Хотелось бы воспринимать все с должной

для анализа и оценки переселенческой
политики капитализма в Азербайджане). С таким
выводом трудно же согласиться.

Дипломную работу Э. Мурадалиевой
рекомендую к защите. Основные положения ее
~~работы~~ могли бы, после окончательной доработки,
опубликоваться как ~~научно-теоретическая работа~~
~~работы~~ в виде статьи в "Записках" Института.

Научный руководитель

Р. Джибрат (—

25.V - 1973г.

Обзор

на кандидатскую диссертацию Мурадамовой Э.Б. на тему: "Масштабы аграрных по историко-экономическому критерию в бакинском и азербайджанском регионах в XVIII-XIX вв.", посвященной истории аграрных отношений в Азербайджане. Обращение к истории аграрных отношений в Азербайджане является актуальным в связи с развитием аграрных отношений в Азербайджане. В диссертации автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв. В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв. В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв.

В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв. В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв. В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв.

Э.Б. Мурадамовой выдвигает ~~цель~~ ~~задачи~~ ~~результаты~~ диссертации. В диссертации автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв. В работе автор анализирует исторические материалы, посвященные аграрным отношениям в Азербайджане в XVIII-XIX вв.

Была бы
ошибкой
думать,
что
диссертация
автора
содержит
"революционные"
идеи.

И дело здесь вовсе не в несоответствии "революции" и истории.

VƏTƏNDAŞ TƏHSİLİ

2000-ci illərin başlanğıcında Təhsil üzrə Uluslararası Konsorsium «Vətəndaş təhsili» ilə bağlı konkurs keçiriləcəyini bildirmişdi. Uğur qazananlara yabançı ölkələrdə təcrübə keçmək, oranın təhsil sistemilə tanışlıq imkanı yaranacaqdı. Professor E.Muradəliyeva konkursa qatılaraq uğur qazandı. Bununla da «Vətəndaş təhsili» (DEEP) proqramına qatıla bildi. Bu barədə onun verdiyi intervünü sizə təqdim edirik.

“VƏTƏNDAŞ TƏHSİLİ”, ALBALI AĞAQLARI VƏ ƏKS QÜTBLƏR...

Bakı Dövlət Universitetinin professoru, tarix elmləri doktoru Elmira Muradəliyeva Amerikadan qayıdıb. Onunla söhbətimiz də səfər haqqındadır.

– Elmira xanım, Amerikaya kimin dəvətiylə getmişdiniz?

– Amerikada fəaliyyət göstərən bir konsorsiumun xəttiylə. Keçən ilin payızında internet vasitəsilə öyrəndim ki, vətəndaş təhsiliylə bağlı müsabiqə elan olunub – qaliblərə xarici ölkələrdə təcrübə keçmək, onlarla tanışlıq imkanı yaranacaq. Mən də qoşuldum. Nəticələr açıqlananda məlum oldu ki, siyahıda mənim də adım var. İlk səfərimiz Budapeştə oldu. Səfərdə Azərbaycanı 3 nəfər təmsil edirdi – Respublika Metodika Şurasının sədri Əjdər Ağayev, gənc mütəxəssis Turqut Mustafayev və mən. Müsabiqə Mərkəzi, Şərqi Avropa ölkələri və postsovet məkanında yaranan müstəqil dövlətlər üçün elan olunmuşdu. Budapeştdə vətəndaş təhsilinin metodologiyası üzrə keçirilən bir həftəlik elmi-praktiki konfransda iştirak etdik. Qrupumuz fəallıq göstərdiyinə görə, ikinci mərhələyə keçdi. Beləliklə, aprel ayında Amerikaya dəvət olunduq. Bu dəfə on nəfərlik komandayla, özü də nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycanın bölgələri də əhatə olunmuşdu – Şamaxı, Sumqayıt, Mingəçevir, Bakı.

– Komanda yalnız ingilisdilli mütəxəssislərdən ibarət idi, yoxsa...

– Xeyr, ingilis dilini sərbəst bilənlər danışırdı, rus dilindən isə sinxron tərcümə olunurdu. Orada da nəzərə almışdılar ki, gələnlərin əksəriyyəti keçmiş SSRİ-dən olacaq, sənədləri də rus dilinə çevirmişdilər. Üç həftə Vaşinqtonda olduq. Universitetlərə, kolleclərə, dövlət ümumtəhsil məktəblərinə getdik, dərslərdə iştirak elədik. Bir dövlət məktəbində xarici ölkələrin bayraqları asılmışdı. Axtardıq, görək bizim bayrağımız var, ya yox. Baxdıq ki, var. Azərbaycanın təqdimatı başlananda, çıxışlarımız oldu. Uşaqlardan biri bayrağın simvolları haqqında sual verdi. Çox maraqlanırdılar – müstəqillik yoluna təzə qədəm qoymuş ölkələrdə demokratiya necə inkişaf edir, bu cəmiyyəti qurmaq istiqamətində pedaqoqlar nə iş görür.

– Amerika auditoriyalarında təhsil alan gənclərin Azərbaycan haqqında bilgiləri var yəni?

– Gələcəyimizi qabaqcadan bilirdilər. Müəyyən məlumat verilməmişdi. “Azərbaycanı xəritədə göstərə bilərsinizmi?” – soruşanda yerbəyerdən səslənirdilər ki, “bəli, bəli”. Təbii, azərbaycanlıların səfəri tanıtma baxımından öz rolunu oynamışdı. Auditoriyaların birində “Ümumdünya tarixindən dərs gedirdi. Cavan bir müəllim dərs aparırdı. Mövzu xalqların genosidiylə bağlı idi. Yəhudi soyqırımını haqda danışırdılar, sonra keçdilər “erməni genosidi”nə. Özü də dərsləri necə keçirlər: materialları, sənədləri oxuyurlar, sonra hissə-hissə müzakirə aparırlar. Dərs başa çatanda soruşdular kimin sualı var. Biz söz istədik. İradımızı bildirdik ki, niyə yəhudi soyqırımıyla “erməni genosidi”ni eyniləşdirirsiniz... Mübahisə düşdü. Müəllim masanın üstündən qalın bir kitab götürüb göstərdi ki, baxın, iki fəsil erməni genosidi haqqındadır. Maraqlandıq ki, necə olub məsələ bu şəkildə dərsliyə salınıb. Məlum oldu ki, Amerikada hər ştat məktəblər üçün dərslikləri özü hazırlayır. Bu ştatda da ermənilər çoxdur, görünür, məlumatları da onlar veriblər. Amma biz faktlar gətirdik, sübuta yetirdik ki, heç bir pedaqoq bu məsələdə özünə haqq qazandıra bilməz. Çünki o, müəllim kimi, bərluydu hadisələrin mahiyyətini, səbəblərini, son illər həmin ölkələrin həyatında

baş verənləri öyrənib auditoriyaya çatdırırsın. Elə bilirəm, mübahisəmiz təsirsiz qalmadı. Auditoriyada gətirdiyimiz faktlara qarşı böyük maraq yarandı və şübhə etmirəm ki, onlar gələcəkdə məsələni daha dərinəndən araşdırmağa çalışacaqlar.

– Müsəbiqənin mövzusu "vətəndaş təhsili"ylə bağlıdır deyirsiniz. Mümkünsə, bu anlayış haqqında bir qədər geniş məlumat verərdiniz.

– "Vətəndaş təhsili" nədir? Bizim respublikada təhsil islahatlarının strateji məqsədlərindən biri təhsil məzmununun demokratiqləşdirilməsidir. Vətəndaş təhsili də bu məqsədə xidmət edir. Bu, ilk növbədə, şagirdi, tələbəni cəmiyyətdə fəal olmağa, öz hüquqlarını, dövlət strukturlarını yaxşı bilməyə, tolerantlığa, fikrini müstəqil şəkildə nümayiş etdirib onun üstündə dayanmaqla, başqalarının fikrinə də hörmətlə yanaşmağa çağırır. Bütövlükdə bu komponentlər vətəndaş təhsilinin məzmununu əks etdirir. Öz təcürübəmdən misal gətirmək istəyirəm. Bir dəfə auditoriyaya girib, tələbələrə sual verdim: "Özünüzü bir sözlə necə ifadə edirsiniz?" "Mən kiməm?" sualına biri cavab verdi: "Mən tələbəyəm", o birisi dedi: "Mən övladam", bir başqası "mən insanam" – deyə bildirdi. Heç kimin dilindən "vətəndaş" kəlməsi çıxmadı. Bax, "vətəndaş təhsili" buna görə lazımdır.

– Deməli, Amerikada bu, ayrıca fənn kimi tədris olunur...

– Bəli. Bütün qabaqcıl ölkələrdə tədris olunur. Standartlar formalaşdırılıb, fənn statusu var. Amerika təhsil sistemində əsas prioritet yer vətəndaş təhsilinə verilir. Mənə elə gəlir, biz təhsil işçiləri də bu haqda ciddi düşünməliyik. Düzdür, bizim təhsil sistemində vətəndaşlığa dair ayrı-ayrı mövzular "İnsan və cəmiyyət", "Politologiya", "Tarix" fənlərində keçilir. Amma onları ümumi şəkildə birləşdirib tədris eləməyə ehtiyac var. Hər halda, biz nazirlik səviyyəsində danışıqlar aparıb onun ayrıca fənn statusu almasına çalışmalıyıq.

– Bəs bu fənn hansı yaşdan başlayaraq tədris olunur?

– Aşağı siniflərin öz proqramı var, yuxarı siniflərin, universitetlərin öz proqramı. Onlarda təhsil 12 illikdir. Biz 11-ci siniflərdə olduq. Onların təcürübəsindən nə öyrəndim: əvvəla, yeni meto-

---

dikanı. İnteraktiv metodika nə deməkdir? Amerika pedaqoqları artıq çoxdan ənənəvi sual-cavab, mühazirə-seminar metodikasından əl çəkiblər. Onlar şagirdin, tələbənin yaddaşını çoxlu faktlarla yükləməkdən qaçır. Məsələni problem şəklində qoymağa çalışırlar ki, problemin mahiyyəti onu düşündürsün. Məsələn, sinif bölünür 4-5 nəfərlik qruplara. Tapşırıq verilir. Siniflər də ki, arxiv materiallarından tutmuş video-materiallara kimi hər cür əyani vəsaitlərlə təchiz olunub. Tapşırıq üçün on dəqiqə vaxt verilir. Axırda hər qrupdan bir nəfər çıxıb yekun nəticələri təqdim edir. Yəni bu, həm şagirdlərdə liderlik, öz fikrini sərbəst ifadə etmək bacarığı formalaşdırır, həm də uşaqlar üçün bir-birinin fərqli yanaşmalarını öyrənmək imkanı yaranır. Bir də onlarda qiymətləndirməyə böyük diqqət yetirilir. Biz bu məsələyə formal yanaşırıq. Amma amerikan məktəblərində həm şagirdin, həm müəllimin, həm də təhsil müəssisəsinin qiymətləndirilməsi aparılır. Qiymətləndirmə bizdəki kimi imtahandan-imtahana olmur. Sorğu aparılır, tələbələrin, şagirdlərin, valideynlərin fikirləri öyrənilir, testlər keçirilir. Sonra nəticə çıxarılır. Bununla bağlı Marlənd Universitetində bir professorun mühazirəsi oldu. Gördük ki, bu, böyük bir elmdir...

– Hansı şəhərlərdə görüşləriniz oldu?

– Səfər üç həftə müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Vaşinqtonda qalırdıq. Başqa dairələrə də aparırdılar. Ancaq deyirdilər, Vaşinqton hər yerdən gözəldir. Aprelin birinci həftəsi gedib çıxdıq ora. Bütün şəhər ağappaq albalı ağaclarının içindədir. Demə, albalı ağaclarının çiçəklənməsiylə bağlı onlarda gözəl bayram da keçirilir. Bayramın tarixiylə maraqlandıq, dedilər, 1911-ci ildə yapon imperatoru albalı ağaclarını Vaşinqton şəhərinə bağışlayıb. O vaxtdan bu ağacları milli sərvət kimi qoruyurlar. Bir ağac quruyanda bütün qəzetlər ondan yazır... Amma bu qədər gözəlliyinə baxmayaraq, bar vermir. Yəni yalnız gözəllik üçün əkilir.

– Səfər müddətində başqa görüşlər üçün imkan oldu, yoxsa...

– Xahiş elədik, bizi İslam Mərkəzinə apardılar. Mərkəzin həyətidə müsəlman məscidi vardı. Məsciddə çalışanlar əsasən Mərakeş müsəlmanlarıdır. İstəyirdik mərkəzin kitabxanasıyla da tanış olaq. Ancaq vaxt tapmadılar. Amerika klublarının birindən

qocalar gəlmişdi. Biz də onlarla görüşə qatıldıq. Gözəl məscid idi – 50-ci ildə tikilib. Niyyət tutduq, dua elədik... Divarda bir yazı oxudum: 1967-ci ildə Türkiyə hökuməti məscidin təmirinə vəsait ayırıb. Məscidin həyatında asılan müsəlman dövlət bayraqlarının sırasında bizimki də vardı.

– Şəhərlə bağlı təəssüratlarınız necədir?

– Demək olar, bütün muzeyləri gəzdik, caz, rok, blüz, musiqi klublarına getdik. Mən özüm bir amerikan ailəsində oldum. Yaşlı ər-arvad idi. Ailə başçısı müxtəlif vəzifələrdə işləmişdi. Təqaüdə çıxsa da, kollecdə dərslər deyirdi. Sovet dövləti haqqında təsəvvürü vardı. O, son hadisələr barədə soruşdu, xəbər aldı ki, sizdə fundamentalizm varmı, niyə islam dövlətləri Amerikanı istəmir... Cavab verdik ki, biz dünyəvi dövlət qururuq, Azərbaycan 11 sentyabr hadisələrində Amerikanı dəstəklədi. Amma sual da verdik: "Sizcə, bir bin Ladenə görə bütün Əfqanıstanı bombalamaq düzgün idimi?". O da çox diplomatik şəkildə cavab verdi: "Terrorizmə qarşı başqa cür mübarizə aparmaq mümkün deyil"... Biz orada olan müddətdə bir neçə nümayiş keçirildi. Dedilər, bu arada bəlkə heç küçəyə çıxmıyınız. Şənbə-bazar günləri idi. Əvvəlcədən bildirdik ki, yürüş 3 məsələylə bağlı olacaq – anti-qloballaşma, Fələstin-İsrail müharibəsi və Əfqanıstan hadisələri. Gənc amerikalılar Fələstini, Əfqanıstanı necə dəstəkləyirlər, necə fəaldırlar. Boş-boşuna küçəyə çıxmırlar, hərəsi öz istəyini kağıza yazıb götürür. Qəribədir ki, gəlib bir-birlərinin plakatını da oxuyurlar... Milli parkda mitinq keçirildi – sakit, insidentsiz. Hətta atlı polislər də çıxarmışdılar. Sakitcə dayanıb seyr edirdilər. Xeyli şəkil çəkmişəm... Maraqlı görüşümüz də oldu – "Amerikanın səsi"ndə çalışan milli münasibətlər üzrə mütəxəssis Paul Qoblla, məşhur jurnalist Karl Kannonla. Gözəl çıxış elədilər. Ümumiyyətlə, siyasətlə məşğul olan ziyalılara hörmətlə yanaşırlar. Biləndə mən Xalq Cəbhəsi Partiyasının üzvüyəm, çox maraqlandırlar...

Səadət Qabilqızı,
"Azadlıq" qəzeti, 3 may 2002

ÖDÜLLƏR

Hər bir tarixi araşdırmanın özülündə tarixi qaynaqlar durur. Onun üçün araşdırmaçı araşdırdığı dövrün qaynaqlarını yetkin araşdıraraq, onların analizini verməlidir. Tarix bilimində ilk olaraq qaynaqşünas olmalısın, bu professional ustalığın göstəricisidir.

Elmira Muradəliyeva hələ tələbə olarkən, bilim rəhbəri Süleyman Əliyərli onu Azərbaycan tarixinin yeni dövrünün qaynaqlarını öyrənməyə yönləndirmişdir. Onun diplom işi yeni dövr tarixinin ən gərəklı qaynaqlarından birinə həsr olunmuşdu: «Отчет сенатора Кузминского как исторический источник по истории Азербайджана».

Bu uğurlu tələbə araşdırmasından sonra daha yüksək bilim pilləsinə addım atırdı. Namizədlik dissertasiyasının mövzusu neft sənayesinə dair kütləvi qaynaqlara həsr olundu. E.Muradəliyevanın bu araşdırması Azərbaycan tarixçiliyində yeni dövrə aid ilk qaynaqşünaslıq bilim araşdırması idi. Yeri gəlmişkən deyək ki, araşdırma böyük uğur qazandı. 1983-cü ildə ictimai bilimlər üzrə VII Ümumittifaq konkursunun qalibi oldu (bax: Elmə layiqli töhfə «Azərbaycan gəncləri» qəz., 19 aprel 1983; Поздравляем! «Молодежь Азербайджана», 15 марта 1983.).

Elmira xanımın doktorluq dissertasiyası XIX yüzilin II yarısında Quzey Azərbaycan şəhərlərinə həsr olunsada, araşdırmanın mərkəzində neftlə bağlı sorunlar da dururdu. Belə ki, XIX yüzilin sonu – XX yüzilin başlanğıcında Bakının dünya neft mərkəzinə çevrilməsi. Bu səpgidə professor çox maraqlı bir aspektə də toxunub – Beynəlxalq Nobel ödülu fondunun yaranmasında Bakı neft kapitalının rolu (Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку, 2005, глава 1, §4).

2009-cu ildə Bakıda Nobel şirkətinin 130, Emanuel Nobelin anadan olmasının 150 illiyi ilə bağlı bilim yığıncağı keçirildi. Bu təntənə Nobellərin yenidən Bakıya qayıdışı idi. Bununla bağlı Emanuel Nobel adına «Medal» təsis edilmişdi. Çıxış edənlərin arasında professor E.Muradəliyeva da vardı. O, Emanuel Nobel adına «Medal»la ödülləndirilmişdi.

ТОРЖЕСТВЕННОЕ СОБРАНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ 150-ЛЕТИЮ ЭМАНУЭЛЯ НОБЕЛЯ

2009 год изобилует знаменательными датами, связанными с бакинской нефтяной промышленностью. Это 130-летие товарищества «Бр. Нобель», а также основания Бакинского Отделения Императорского Русского Технического Общества (БОИРТО), 110-летие журнала «Нефтяное Дело», 150-летие руководителя т-ва «Бр. Нобель» Эмануэля Нобеля.

1 июня 2009 г. в Музее Истории Азербайджана под председательством президента НАНА Махмуда Керимова состоялось торжественное собрание, посвященное 150-летию Эмануэля Нобеля и 130-летию основания т-ва «Бр. Нобель». В Восточном зале музея присутствовали члены Президиума НАНА, руководство Бакинского Фонда Нобелевского наследия, представители нефтяных компаний, посольств. Среди приглашенных гостей был председатель Общественной Палаты России, президент Российского Научного Центра «Институт Курчатова», представители нобелевской семьи – президент Нобелевского Благотворительного Фонда проф. Майкл Нобель и член президиума Нобелевского Семейного Общества Густав Нобель, посол Швеции по Южному Кавказу господин Ганс Гуннар Аден.

Были заслушаны доклады о вкладе Нобелей в создание промышленной инфраструктуры на рубеже XIX – XX столетий.

Особый акцент был сделан на меценатстве Нобелей. В частности, д.и.н., проф. Эльмира Мурадалиева подчеркнула малоисследованный аспект об участии Бакинского нефтяного капитала в создании Международного Нобелевского Фонда премий. Профессор отметила, что хотя А.Нобель являлся главой западной ветви Нобелей, но имея свою долю в Бакин-

---

ском нефтяном бизнесе, долгие годы он числился также одним из руководителей т-ва «Бр. Нобель». 12-14% капитала, из которых выплачиваются Нобелевские премии, внесло т-во «Бр. Нобель». Принципиальная позиция нефтяной ветви Нобелей в лице Эмануэля о передаче в 1899 г. причитающейся Альфреду с бакинской нефти суммы в Нобелевский фонд сделала возможным выдачу уже в 1901 г. первых премий. Что же касается извлечения капиталов из двух западных динамитных трестов и др. предприятий Альфреда, оно натолкнулось на судебные препоны. В конце своего выступления Э.Мурадалиева выступила с предложением об учреждении Международной Нобелевской премии «За лучшие проявления человеческой деятельности» в области нефтяного дела и выдавать эту премию в Баку. Она подчеркнула, что учреждение подобной премии вполне соответствует концепции завещания А.Нобеля, т.к. эта сфера во многом повлияла и еще будет влиять на мировую цивилизацию.

Выступившие затронули также небезынтересный факт из истории Бакинской Нобелевской премии имени Эмануэля, учрежденной в связи с 25-летием т-ва «Бр. Нобель» в 1904 г. Эта премия выдавалась трижды – в 1909, 1911 и 1914 годы.

По торжественному случаю как показатель возвращения Нобелей в Азербайджан явилось учреждение медали имени «Эмануэля Нобеля». Среди историков этой медалью были награждены академик, директор Музея Истории Азербайджана Наила ханум Велиханлы, д.и.н., проф. БГУ Эльмира ханум Мурадалиева, к.и.н., зам. директора Института истории НАНА Джаби Бахрамов.

*Хəзəр-Хəбər. Elmi-kütləvi, bədii-publisistik toplu.
Хəзəр Universitəsi, 15 iyun 2009-cu il*

ПОЗДРАВЛЯЕМ!

ЦК ВЛКСМ, Академия наук СССР, Министерство высшего и среднего специального образования СССР и Министерство просвещения СССР подвели итоги седьмого Всесоюзного конкурса молодых ученых и специалистов по общественным наукам, посвященного XXVI съезду КПСС.

В числе лауреатов — и представители нашей республики. Впервые дипломами лауреатов отмечены исследования трех молодых ученых Азербайджана:

МИРЗОЕВА Сафы Аббас оглы — старшего преподавателя кафедры истории и теории государства и права АГУ имени С. М. Кирова, за работу «Некоторые актуальные вопросы теории социалистического правопорядка»;

МУРАДАЛИЕВОЙ Эльмиры Бекюкага кызы — старшего преподавателя кафедры истории Азербайджана АГУ имени С. М. Кирова, за рукопись «Массовые источники по истории монополистического капитала в бакинской нефтяной промышленности»;

ДЖАФАРОВА Юсифа Рауф оглы — младшего научного сотрудника Института истории АН Азербайджанской ССР, за статьи и рукопись по истории средневекового Азербайджана.

*Soldan: S.M.Kirov adına ADU-nun baş müəllimləri –
Səfa Mirzəyev və Elmira Muradəliyeva, Azərbaycan SSR EA
Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi Yusif Cəfərov ictimai elmlər üzrə
VII Ümümtitfaq müsabiqəsində qalib gəldikləri üçün
ÜLKGİ MK-nın diplomu ilə təltif olunmuşlar.*

«Emanuel Nobel» medali

Olduđu kimi grnen insan

---

*Quzey Kıprıs Türk
Cmhrıyytinin «Medalı»*

ДИПЛОМ

лауреата Всесоюзного конкурса молодых ученых
и специалистов по общественным наукам

Центральный Комитет ВЛКСМ, Академия наук СССР,
Министерство высшего и среднего специального
образования СССР, Министерство просвещения СССР,
Академия педагогических наук СССР,
награждают настоящим дипломом

МУРАДАЛИЕВУ
ЭЛЬМИРУ БЕЙВ-АГА кызы

- за рукопись "Массовые источники по истории моно-
полистического капитала в бакинской нефтяной
промышленности"

ЦК ВЛКСМ

Академия наук СССР

*Министерство высшего
и среднего специального
образования СССР*

*Министерство просвещения
СССР*

*Академия педагогических
наук СССР*

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ДИПЛОМ

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ ЛКСМ АЗЕРБАЙДЖАНА признал побе-
дителем Республиканского (в рамках Всесоюзного) конкурса работ
молодых ученых по общественным наукам

МУРАДАЛИЕВУ
ЭЛЬМИРУ БЕЮК АГА КЫЗЫ -

старшего преподавателя кафедры истории АГУ им. С.М.Кирова
за работу " Массовые источники по истории монополистического
капитала в Бакинской нефтяной промышленности"

ЦК ЛКСМ АЗЕРБАЙДЖАНА
1982 г.

YAŞAMDA VƏ PEŞƏDƏ MÖVQE

Yurddaşlıq... Professor E.Muradəliyeva üçün bu anlayış başlıca olaraq, öz soydaşlarına qarşı vicdanlı olmaq, yaxşı gündə də, ağrılı gündə də onlarla birlikdə olmaq, xalqını, heç bir qarşılıq ummadan sevmək, ona inanmaq deməkdir. Bu, çox çətin yoldur. Çünki bu göstərici insanı dinclikdən, komfortlu yaşamdan uzaqlaşdırır, yurddaşlıq düşüncəsindən uzaq olanların paxıllıq və qəzəbini artırır. Bu anlayış, eləcə də şəxsiyyət olaraq bütöv qalmağı, əyilib-sınmamağı, öz mənliliyini qorumaq bacarığı, professional və ictimai mövqeyin olmasını nəzərdə tutur.

Elə ona görə də bu göstəricilərin daşıyıcısı olan Elmira xanım 80-ci illərin sonundan başlayaraq, milli-azadlıq “Meydan” hərəkatının öncüllərindən olan AXC sıralarına qatıldı. Bu gün Elmira xanım gülümsəyərək deyir ki, “...если ты фронтовик, то это до конца жизни” (sən gerçəkdən səbhəçisənsə, deməli bu yaşamının sonunadək belə olacaq).

MİLLİ ŞÜURUN QATLARINDA – 20 YANVAR QANLI GECƏ

1980-ci ilin ortalarından başlayaraq günbəgün dərinləşməkdə olan böhranlı durum yaranmışdı. Kommunist ideologiyasının on illər boyu insanlara sırdığı ehkamlar, qurulmuş cəmiyyət və onun «böyük gələcəyi» haqqındakı uydurmalarla gerçək yaşam arasında dibi görünməyən bir uçurum vardı. Bir sözlə, kommunist ideologiyasının dayaqları addım-addım yox edilirdi. Azərbaycan böyük sınaqlar qarşısında idi. Ermənilərin on illərlə arzuladıqları Azərbaycanı parçalamaq planı gerçəkləşməyə başladı. Belə bir durumda respublikada güclü milli-azadlıq hərəkatı baş qaldırdı. Azərbaycanda kommunist rejiminin devriləcəyindən qorxuya düşən imperiya Bakı çevrəsinə çoxlu əsgər, ağır döyüş texnikası toplamağa başladı. 1990-cı ilin yanvarı yaxınlaşdı. Qanlı 20

---

yanvar gecəsi yaxınları ilə birgə piketçilər arasında olan Elmira Muradəliyeva xatırlayır: «1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan başlayaraq «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında» fərman verdi. Xalqı gözlənilmədən yaxalamaq, ona bilgi verməmək üçün yanvarın 19-da hardasa saat 19.30-da Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladılıb sıradan çıxarıldı. Azərbaycan Teleradiosu sözün gerçək anlamında rus-sovet əsgərlərinin işğalına uğradı. Şəhərin bir çox yerində barrikadalar qurulmuşdu. Ancaq insanların böyük çoxluğu Azərbaycan KP MK-nın (indiki Prezident administrasiyası) qarşısında toplanmışdı. «Bakı əməliyyatı»na SSRİ müdafiə naziri D.Yazov özü başçılıq edirdi. O gecə hər bir Bakı sakini imperiya əsgərlərinin atəşinə tuş gələ bilərdi. Çünki onlar yalnız barrikadaları dağıtmırdılar, yoldan keçənləri, yaşayış evlərini, eləcə də ambulansları da atəşə tutur, yaralıları öldürürdülər. Bu gecə qırğımından sonra minlərlə qəzəbli insanın protest olaraq, Kommunist Partiyası sıralarını atıb getmə prosesi başladı.

Yanvarın 22-si BDU-ya gələrək mən partiyadan çıxmaqla bağlı ərizə yazdım. Atdığıam addımın nədən qaynaqlandığını açıq-aydın bildirdim. Sonra ərizəmi partiya biletiylə birlikdə partiya komitəsinə verdim. Günlər keçdi. Şəhidlərin qırxı çıxdı. Kommunist partiyasının yetkililəri yeni bir “çalışmada” bulundular. Belə ki, biletlərin geri götürülməsi kampaniyasına start verildi. Bunun üçün bir komissiya da yaradıldı. Ardınca intensiv propaqandaya baş vuruldu. Dönə-dönə deyildi ki, Azərbaycan özünün bağımsız kommunist partiyasını yaradır. Axır ki, total propaqanda öz işini gördü. Çoxları biletlərini geri götürdülər. Mən azların sırasında qaldım. Tezliklə bəlli oldu ki, biz düzgün yolda olmuşuq. Bunu az sonra baş vermiş olaylar da açıq-aydın göstərdi».

Professor E.Muradəliyeva bilimdə də yurddaşlıq mövqeyini ortaya qoyub. Günümüzdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü işğalçılıq, separatçılıq, terrorçuluq politikası da Elmira xanımın araşdırmalarından yan keçməyir.

Ötən yüzilliyin 60-cı illərində SSRİ-də kinematoqrafda yenicə addımlarını atan «Üçüncü dalğa»nın oturuşmasında öncüllərdən bi-

ri olmuş, Azərbaycan sənədli kino sənətində avtor filminin yaradıcısı Nazim Rza İsrəfiloğlunun ərsəyə gətirdiyi olduqca bilgili, monumental ekran əsərlərinin bilim konsultantı da professor E.Muradəliyeva olmuşdu (bax: Filmoqrafiya bölümü). Bu filmlərdə bütövlükdə I Pyotr dönmindən başlayaraq, XX yüzilliyin 20-ci illərindək erməni-daşnak ikiüzlülüynün anatomiyası açıqlanır.

Dünya Azərbaycanlılarının 2001-ci ildə İsveçdə keçirilmiş Konqresində professor E.Muradəliyeva «Çağdaş Azərbaycanın geostrateji durumu və erməni terrorçuluğu» mövzusu ilə çıxış etmişdi («Dünya Azərbaycanlıları» jurnalı, 2002, №1).

Bir tarixçi kimi Elmira xanım belə deyir ki, düzünə qalsa, tarix yaxşı anlamda unutqanlı olmamalıdır. Çünki, yalnız beləliklə onun acı sonucları gələcəkdə bir də baş verə bilməz. Elmira xanım üçün yurddaşlıq başlıca olaraq, Azərbaycana qarşılıq ummadan qulluq etmək deməkdir. Onun bununla bağlı düşüncələri, dünyada tanınmış akademik Azad Mirzəcənzadə haqqında çap edilmiş yazıda da yer alıb.

«ЧТО Я СДЕЛАЛ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА?»

Великий ученый ушел из жизни именно с таким вопросом.

Феномен Азада Мирзэджанзаде на долгие годы оставил свой след в памяти научной общественности.

На прошедшей неделе Азербайджан потерял одного из самых достойных своих сыновей. Скончался ученый с мировым именем, академик Азад Халил оглу Мирзэджанзаде.

Иногда говорят, что незаменимых людей не бывает. Но это выражение не всегда оказывается верным. В особенности по отношению к крупным ученым, деятелям культуры. А.Мирзэджанзаде был великой личностью, отсутствие, которого всегда будет ощущаться. Все, кто был с ним знаком, характеризовали его двумя словами – Великий Ученый.

Азад Мирзэджанзаде автор 373 работ, 54 изобретений в областях, в основном связанных с нефтедобычей и разведкой. За этими работами стоят годы беззаветного труда, жизнь

большого ученого. Наука стала его образом жизни. Между прочим, ученые того времени, когда А.Мирзаджанзаде формировался как ученый, отнюдь не ограничивались только областью науки, в которой специализировались. Те, кто с ним работал, свидетельствуют о том, что этот великий человек глубоко знал ислам, литературу, музыку, в целом культуру. Говорят, что он наряду с историей ислама, дал прекрасную интерпретацию текста Корана. Возможно, что за большими научными достижениями ученых старшего поколения стоит именно их умение достигать гармонии с природой посредством нескольких областей науки. Когда беседуешь с такими людьми, иногда забываешь, в какой именно области науки они работают. Это является одной из основных отличительных черт ученых старшего поколения от нынешних.

Феномен Азада Мирзаджанзаде на долгие годы оставил свой след в памяти научной общественности. Он был Медресе науки. В этой жизни, полной неразберихи, политических интриг, он вел жизнь стоящего в стороне от всех дрязг дервиша. За всю жизнь он ни разу ни перед кем не согнулся.

Своими воспоминаниями об этом великом ученом с читателями "Бакинских Ведомостей" делится доктор исторических наук Эльмира Мурадалиева,

"На свете немало талантливых ученых и педагогов. Но сочетание научных и преподавательских, наставнических качеств, а тем более организаторских и управленческих, встречается гораздо реже. Это разные сферы человеческой деятельности. Поэтому успешное их совмещение – свидетельство разностороннего таланта. Именно таким талантом и обладал академик Азад Мирзаджанзаде. О нем можно сказать, что он один из последних могикан традиционной науки, которая предлагает разностороннюю подготовку и эрудицию.

Мне посчастливилось узнать Азад муаллима поближе через совместную работу в Высшей аттестационной комиссии (ВАК). Азад муаллим не был безучастным к судьбе Азербайджана. С провозглашением независимости страны он вплот-

ную занялся организацией науки в республике. Частью его научной школы, его детищем стал ВАК. Именно благодаря организаторским способностям Мирзаджанзаде за короткое время, в 1992 году был открыт ВАК. Ведь все начиналось с нуля, вплоть до выбора здания, его ремонта и т.д. Вначале нам был выделен красивый архитектурный особняк на перекрестке улиц Низами и Фикрета Амирова, бывшее здание Бакинського технического общества.

В период пребывания Азад муаллима на должности председателя ВАК я являлась ученым секретарем Экспертного совета по гуманитарным наукам. Прежде всего, я обратила внимание на высоту критериев ученого. Дело в том, что широкий диапазон знаний, незаурядное аналитическое мышление позволили Азад муаллиму выработать свой системный взгляд на происходящие события. Помнятся заседания президиума ВАК, которые превращались в целую научную школу. Они проходили в горячих дебатах и "зажигали" буквально каждого присутствовавшего. Азад муаллимом сохранял твердую непримиримость в принципиальной полемике, в отстаивании серьезного научного взгляда. Голосования за присуждение ученой степени или ученого звания проходили не простым поднятием руки. Свою позицию обязательно надо было обосновать. Порой заседания выходили за рамки официальной повестки дня и выливались в обсуждение новой научной идеи. В такие минуты казалось, что Азад муаллимом в своей научной лаборатории и просто мыслит вслух. От научной идеи он мог плавно перейти к вопросам нашей культуры, в частности, к обсуждению музыки, живописи, нашего языка.

Мне запомнилась такая его мысль – культура народа во многом зависит от требовательности того масштаба, каким измеряют достоинство отдельных его создателей, и требовательность оценки ведет в целом к подъему общего уровня культуры народа. Когда же высокая планка забыта и уровень выводится по средним или низшим точкам, начинают ходить в "больших людях" серые и бездарные лица. Это было убеждением, выработанным процессом мышления ученого. По-

---

этому и в стенах ВАК царила высокая требовательность – без мелочности, по существу.

Меня всегда восхищала не только эрудиция, требовательность и широта мысли А.Мирзаджанзаде, но и его человеческая и гражданская позиция, научная мораль и прочность. Особую нетерпимость проявлял он по отношению к тем, кто ловчил и стремился преуспеть в науке за чужой счет, искал легкий путь в науке. Надо было перекрыть проходимцам дорогу в науку. А ведь в условиях Азербайджана, где в научной среде практически каждый знает друг друга, эта задача была не из легких.

В одной из своих публикаций Великий Ученый писал, что время требует от всех нас добросовестной работы без всяких скидок и особенно на то, что я, дескать, человек маленький и от меня ничего не зависит. "Выражение "маленький человек" придумали равнодушные люди, которые оберегают себя от малейшего стресса, проходят мимо нарушений и беспорядка, для них определяющим является собственное благополучие...", перечитывая эти строки, задумываешься: увы, как эта мысль близка нашему общественному сознанию.

Его отдельные фразы или даже слова становились расхожими афоризмами. Мне, как историку, запомнилось следующее его выражение: история должна быть злопамятной, чтобы даже малейшая ее несправедливость не повторялась в будущем. Свою энциклопедическую книгу о науке (я бы ее назвала книгой жизни), где в этюдной форме изложена его система мышления ("Этюды о гуманизации образования", Баку, 1993), Азад муаллим заканчивает главным вопросом своей жизни: "В заключение приведу перефразированные пушкинские строки: я много обещал, исполнил ли, бог весть?"

Азад муаллим, сполна исполнили! Ваших глубоких мыслей, Вашей логики нам всегда будет не хватать.

Allah Sizə rəhm eləsin!

(Эта фраза тоже принадлежит Азаду Мирзаджанзаде)".

«Бакинские ведомости», 22.07.2006

Tarix bilim məktəbini pillə-pillə keçən professor Elmira xanım Muradəliyeva cəmiyyətimizdə gedən proseslərə laqeyd qalmayıb. O, bu yöndə də fərdliliyini qoruyub saxlayanlardandır. Müəllimlik, peşəkarlıq, təhsil və s. məsələlərlə bağlı Elmira xanımın prinsipial mövqeyini açan müxtəlif illərdə verdiyi intervülərdən parçalar təqdim olunur.

MÜƏLLİMƏ ŞƏXSİYYƏT, TƏRBİYƏÇİ KİMİ YOX, İCRAÇI KİMİ BAXIRLAR

Elmira Muradəliyeva: “Müəllimi hörmətdən salan yalnız aparılan dövlət siyasətidir”.

“Müəllimin maaşının 25 faiz artırılması təhqirdir.

Artıq orta və ali məktəblərdə dərslərin başlamasından 15 gündən artıq vaxt ötür. Yeni tədris prosesi əvvəlki illərdən demək olar ki, heç bir cəhəti ilə fərqlənmir. Yalnız dövlət başçısının ötən həftə verdiyi iki qərar təhsil sahəsində çalışanların əksər hissəsində aqressiv reaksiya yaradıb. Söhbət prokurorluq işçilərinin məaşlarının müəllimlərdən fərqli olaraq 2.5 dəfə artırılmasından gədir. Bu və başqa mövzularla bağlı BDU-nun professoru, "Azadlıq" blokunun Elm və Təhsil komissiyasının sədri Elmira Muradəliyeva ilə söhbət etdik.

– Son vaxtlar daha çox iki məsələ ilə bağlı danışılır. Onlardan biri prokurorluq işçilərinin əmək haqqının 2,5 dəfə, müəllimlərin əmək haqlarının 25 faiz qaldırılmasıdır. İctimaiyyətdə haqlı olaraq buna narazılıq yaranıb. Təhsil işçisi və eyni zamanda "Azadlıq" blokunun elm, təhsil komissiyasının sədri olaraq bu iki qərara Sizin də münasibətinizi öyrənmək istərdik.

– Öncə onu qeyd etmək istərdim ki, bu iki qərar yenə də hökumət, dövlət başçısı tərəfindən müəllimlərə qarşı ögey münasibəti nümayiş etdirdi. Başqa yöndən, bu bizim hökumətin nəyə üstünlük verməsini göstərir. Necə olur, strateji məsələ olan təhsillə məşğul olan müəllimlərin məvacibi 25 faiz, prokurorluq işçilərininki 10 dəfə artıq dərəcədə artırılır. Məncə, hər bir vətəndaşda bu şübhə doğurmalıdır ki, bu cəmiyyətdə siyasət düz aparılırmı?

Təhsil təkcə təhsil işçilərinə yox, hər bir ailəyə aidiyyəti olan bir sahədir. Geniş təbəqəni, demək olar bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir. Kiminsə övladı oxuyur, başqa biri özü müəllimdir. Ona görə də bu, tək təhsil işçiləri ilə bağlı olmayan ictimai məsələdir. Müəllimlərin heç olmasa orta maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün məvacib ən azı on dəfə qaldırılmalıdır. Bəlkə, bundan sonra biz orta vəziyyətə gəlib çataq. Müəllim xəstələnsə, bugünkü maaşı adi dərman almağa çatmayacaq. Onun tibbi sığortası, imtiyazları olmalıdır. Bu gün maaşların belə qaldırılması həm müəllimə olan münasibətdir, həm də onları hörmətdən salan amildir. Bir müəllim kimi maaşın 25 faiz artırılmasını müəllim üçün təhqir hesab edirəm.

– Bu hakimiyyətin formalaşmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Seçkilər saxtalaşdırılarkən komissiya üzvlərinin çoxu müəllimlər olur. Görünür, müəllimlərin nüfuzu və siyasi çəkisi hakimiyyətin gözündə o qədər aşağıdır ki, onlar bunu 25 faizlə qiymətləndirib...

– Mən məsələnin belə qoyuluşu ilə razı deyiləm. Bu, dövlət səviyyəsində müəllimlərlə bağlı aparılan bir işdir. Seçki saxtakarlığında da müəllimləri cəlb etməklə onları dili qısa, gözü kölgəli olmağa, ələbaxımlı olmağa vadar edirlər. Müəllimin məktəb direktoru, təhsil şöbəsinin rəhbəri yanında dili qısa olur. Zəncirvari olaraq bunların hamısı bir-biri ilə bağlıdır. Müəllimə şəxsiyyət, tərbiyəçi kimi yox, icraçı kimi baxırlar. Ona görə də bu gün çox problemləri var. Amma ilk növbədə həll olunmalı məsələlər müəllimlərin maddi vəziyyətidir. Müəllimi cəmiyyətdə bu vəziyyətə salan hökumətin təhsil siyasətidir. Bu, artıq müəllimlik deyil. Müəllimləri seçki prosesindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Çünki saxtakarlıqda iştirak onların dilini qısa edir.

– Axı müəllim niyə 80-100 manata görə özünü rəzil vəziyyətə qoyur. Nəyə görə öz səsini çıxara bilmir, haqqını tələb edə bilmir?

– Mən də soruşuram ki, müəllimlər nə işlə məşğul olmalıdır? Bunlar ancaq müəllimlik etməyi bacarırsa, başqa işlə, necə məşğul ola bilər? Bazarda alver edənlərlə söhbət edəndə, görürsən ki, neçəsi müəllimdir. Bunları hökumət fikirləşməlidir, insanı müəl-

lim kimi formalaşdırmaq üçün nə qədər əmək və vəsait sərf olunur. İndi də o şəxslər artıq cəmiyyətə müəllim kimi lazım deyil. Bu da dayanır hökumətin, dövlətin müəllimlərlə bağlı yürütdüyü siyasətə. Bu gün müəllimi hörmətdən salan yalnız aparılan o dövlət siyasətidir.

– Müəllimlərin etirazı, müqaviməti Azərbaycan xalqını qane edəcək səviyyədə deyil. Bu fikirlə razısınız?

– Razıyam. Əlbəttə ki, bizim təmiz müəllimlərimiz də var. Maddi vəziyyətlərinin ağır olmasına baxmayaraq, şəxsiyyət kimi özlərini qoruyub saxlaya biliblər. Amma hər kəs bu yükün altına girə bilmir. Mən elə müəllimlər tanıyıram ki, maddi vəziyyətləri ağır olduğu üçün bir neçə məktəbdə işləməli olurlar. Bir iş yerindən başqasına qaçırlar. Fiziki cəhətdən onlar istismar olunurlar. Bir neçəsi ilə söhbət etmişəm. Deyirlər ki, məktəb rəhbərliyi onlara bildirir ki, cədvəllərinizin işlədiyiniz başqa məktəbin cədvəli ilə toqquşmasın deyə, bizə hörmət edin, bu işi yoluna qoyaq. Bütövlükdə bizim cəmiyyətdə münasibət dəyişməlidir. Rüşvət hörmətsiz bir şeydir. Biz keyfiyyətli təhsil tələb ediriksə, müəllimin yalnız bir iş yeri olmalıdır. Onda müəllimə və onunun təhsil verdiyi şagirdlərə qarşı tələbkar olmaq olar. Çünki indi müəllim bir yerdən başqa yerə qaçarsa, biz hansı keyfiyyətdən danışa bilərik? Bu gün təəssüflər olsun ki, respublikada təhsilin təkə görüntüsü var. Keyfiyyət yox dərəcəsidir. Bir məsələnin üzərində dayanmaq istəyirəm. Şagirdlərlə ünsiyyətdə olanda onların arasında savadlı uşaqların olduğunu görürük. Baxmayaraq ki, belələrinin sayı çox azdır. Ancaq savadlı uşaqlara bildirəndə ki, siz Azərbaycanın gələcəyi üçün çalışmalısınız, onlar bildirirlər ki, biz yüksək nəticələri xaricə getmək üçün əldə etməyə çalışırıq. Nəyə görə bunlar Azərbaycanda qalmaq istəmir? Bu gün cəmiyyəti bu sual maraqlandırmalıdır. Bu, böyük problemdir. Savadlı tələbə öz perspektivini Azərbaycanda yox, ölkədən kənarında görür. Bu, Azərbaycan cəmiyyəti üçün çox böyük problemdir.

– Hətta ən bayağı müğənni bir gündə müəllimin aylıq maaşından qat-qat çox pul qazanır. Zəka axımına bu cür hallar təsir edir. Azərbaycanda ziyalı təbəqəsi bu tendensiyanı dəyişə bilərmi?

– Mən Azərbaycanda intellektual potensialın mövcud olduğuna inanıram. Amma bu potensialın səlahiyyətləri yoxdur. Bu problemin qarşısını almaq səlahiyyətli strukturların vəzifə borcudur. Yəqin ki, bu da onların marağında deyil. İntellektual potensialı Azərbaycanda saxlamaq istəməirlər. İntellektual potensialın imkanları nədən ibarətdir? Bu problemləri ictimailəşdirmək. Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdə problemi ictimailəşdirmək, öz fikirlərini bildirmək özü də kiçik iş deyil. Bunun özü də mövqedir, vətəndaşlıqdır.

– Yeni təhsil qanununun qəbul olunması hansısa bir istiqamətdə, müəllimə və təhsilə münasibətin dəyişməsinə yardımçı ola bilər?

– Hələ qanun layihəsi çap olunmayıb. Mən hesab edirəm ki, dünya standartlarına uyğun olan bir qanun layihəsi hazırlanır. Amma təəssüflər olsun ki, bu, kağızda qalır. Real gerçəklik yazılanlardan qat-qat fərqlidir. Söhbət o qanuna riayət etməkdən gədir. Təhsil qanunu 1992-ci ildə qəbul edildi. AXC hakimiyyətinin ilk addımı təhsillə bağlı oldu. Bütün bunlar hökumətin konsepsiyasının nədən ibarət olduğunu göstərir. 1997-ci ildə deyildi ki, yeni təhsil qanunu hazırlanacaq. 1999-cu ildə yeni təhsil proqramı çap olundu. Necə ola bilər ki, təhsil proqramı təhsil qanununu üstələyir? Bu günə kimi qanun hələ də qəbul olunmayıb. Bu da onu göstərir ki, bizdə qanunlar işləmir. Hüquqi baza yox dərəcə-sindədir. Layihə bu günlərdə mətbuatda çap olunmalıdır. Mən təhsil qanunu layihəsini əldə etmək istədim. Ancaq əldə edə bilmədim. Yəqin ki, sürpriz etmək istəyirlər. Cəmiyyəti fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. Bizim cəmiyyətin bu məsələdə vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirməsi mütləqdir. Ola bilər ki, başqa sahələrlə bağlı qanun qəbul olunarkən əhəlinin bir hissəsi kənar qalır, onların maraq dairəsinə aid olmur. Amma təhsil elə bir sahədir ki, o bütün cəmiyyəti əhatə edir. Ona görə hər bir vətəndaşın bu qanunun mahiyyəti ilə bağlı marağı olmalıdır. Hökumət dairələri milli tərəqqiyə qulluq edən qanunun qəbul olunmasını istəyirlərsə, onda özləri cəmiyyətin bu məsələ ilə bağlı aktiv müzakirələrdə iştirak etməsində maraqlı olmalıdırlar. Məsələn,

ümumtəhsil proqramları ilə bağlı "Kurukullum" adlanan bir layihə var. Yay aylarında "Azərbaycan müəllimi" qəzetində bunun geniş müzakirəsi aparılıb. Yayda müəllimlər məzuniyyətdə olurlar. Bunu sentyabr ayında etmək lazım idi. Məktəb müəllimlərinin çoxunun bundan xəbəri yoxdur.

– O, nəyi nəzərdə tutur?

– Fənlər üzrə təhsil proqramlarıdır. Bu, ibtidai məktəb üçündür.

– Orta məktəblərdə humanitar fənlərin yükü çoxdur. Azad Mirzəcanzadə deyirdi ki, Azərbaycanın inkişafı üçün dəqiq fənlərin yükü artırılmalıdır. Siz bu fikirlə razısınız?

– Azad müəllim dünya miqyaslı böyük alimdir. Əlbəttə ki, mən onun fikri ilə razıyam. Riyaziyyat hər bir insanın məntiqinin göstəricisidir. Məntiqin inkişaf etdirilməsi üçün bu fənn mütləqdir. Amma humanitar fənlər, xüsusilə də Azərbaycan tarixi mütləqdır. Bu gün bizim Azad Mirzəcanzadə kimi alimlərə ehtiyacımız var. O, həmişə deyirdi ki, son on ildə elmdə, təhsildə məsuliyyət, tələbkarlıq azalıb. Bu gün də mən onun şahidiyəm ki, bu tələbkarlıq aydan-aya, ildən-ilə aşağı düşür. Sovet təhsil sistemi ilə müqayisə etsək, bunu tam aydın görürük. Çünki indi rəqabət gedir. Bu gün elə dünyada yaşayırıq ki, bu rəqabət intellekt səviyyəsində gedir. Çox vaxtlar da biz intellekt sahəsində çoxlarına uduzuruq. Buna açıq gözlə baxmaq lazımdır. Bir neçə il bundan əvvəl mən müsahibəmdə demişdim ki, valideyn uşağının savadsız olması üçün rüşvət verir. Məni dekanlığa çağırıb dedilər ki, nazirlikdən zəng edib deyiblər ki, universitet professorunun belə danışması yaxşı deyil. Ancaq bu gün təhsil nazirinin özü etiraf edir ki, rüşvətxorluq var. Mənim dediklərimi o özü də etiraf edir. Hamımızın ürəyi ağrıyır. Ancaq buna barmaqarası yox, açıq gözlə baxmaq lazımdır. Rüşvət alan müəllimin, əlbəttə ki, şagirdin yanında hörməti olmaz. Tələbə də fikirləşir ki, oxumaq nəyimə lazımdır, rüşvət verib qiymət alaram. Müəllimi də bu vəziyyətə salan onun durumudur. Ancaq yenə də deyirəm, hər müəllim də bu yolla getmir. Amma hamı o yolla getməmək üçün özündə o gücü tapa bilmir. Bu gün müəllimin aldığı pul ancaq onun gündəlik ye-

---

məyinə çatır. Mən müəllimlər tanıyıram ki, ədəbiyyat əldə etməyə imkanı yoxdur. Azərbaycana bu gün neft gəlirləri gəlir. Hökumət dairələri müqayisə etsinlər. Qiymətlər necədir, müəllimin aldığı məvacib nə qədərdir? Hüquq mühafizə orqanlarının maaşı onsuz da yüksəkdir. Bununla belə onların maaşı 2,5 dəfə artırılır. Ancaq müəllimin maaşı gülünc səviyyədə artır. Bu, müəllimlərə qarşı təhqirdir.

Natiq Güləhmədoğlu,
“Bizim Yol”, 03.10.2006

UŞAĞININ SAVADSIZ QALMASI ÜÇÜN VALİDEYN RÜŞVƏT VERİR

BDU-nun tarix fakültəsinin professoru, tarix elmləri doktoru Elmira Muradəliyevanın sözlərinə görə, xarici təhsildə böyük önəm verilən qiymətləndirmə sistemi Azərbaycanda az qala problem səviyyəsinə yüksəlib: "Bizdə bu gün əsasən iki tip qiymətləndirmədir – 5 və TQDK-nın bu il tətbiq etdiyi 700 ballıq sistem. Adi vətəndaş üçün belə qiymətləndirmə çox çətindir, çünki o, hələ köhnə sovet dövründən 5 ballıq sistemə öyrənib. 700 ballıq sistem dünya standartlarına uyğundur: 700 bal 5, 560 bal 4,420 bal 3 ballıq sistemlə eynidir. Ali məktəbə 420 baldan az toplayan qəbul olmamalıdır – bu, 2-1 qiymətə bərabərdir. Lakin builki qəbul imtahanlarında kütləvi şəkildə pozuntular oldu, aşağı hədd 200 bala qədər endi. Deməli, indi universitet auditoriyalarında yuxarı, həm də aşağı bal toplayanlara dərs deyirik. Doğrudur, ali məktəb müəllimi kimi başa düşürəm ki, auditoriyanı doldurmaq lazımdır. Lakin vəziyyətin belə olacağını əvvəlcədən düşünmək gərəkdir".

Elmira xanımın söylədiyinə görə, TQDK-nın araşdırmaları nəticəsində məlum olub ki, builki qəbulda cəmi 5-10 faiz abituriyent 420-yə qədər bal toplayıb. Onun fikrincə, bu məqamın özündə də aydınlaşmayan cəhət yetərincədir: "Abituriyent 15 ixtisas üzrə seçim qarşısında qalır. Bu necə ola bilər ki, abituriyent beynəlxalq münasibətlərdən tutmuş şərqşünaslıq və kitabxanaşünaslı-

ğa qədər bütün ixtisaslara qəbul olmağa hazırdır? Belə çıxır ki, onun üçün hüquqşünas, yaxud kitabxanaçı olmağın fərqi yoxdur, tək ali məktəbə qəbul olunsun. Bu, təhsil sistemimizin formal xarakter daşmasının nəticəsidir. Abituriyent üçün tamam başqa imkan yaradılmalıdır".

Təhsilin prioritet istiqamətlərinin, cəmiyyətdə hansı ixtisaslara tələbatın olması, ali məktəb məzunlarının işlə təmin edilməsini qeyd edən Elmira xanım bu sahədəki yarıtmaz vəziyyətə toxunub, nazirlik və icra strukturlarının təhsil sahəsinə mənasız müdaxilələrindən danışdı: "Müəllim və tələbələrin müvafiq icra strukturları tərəfindən yoxlanması, davamiyyətə nəzarət gülüncdür, bu, xırdaçılıqdan başqa bir şey deyil. Təhsilimizin nüfuzu çox düşüb. Təhsil sahəsini dövlət dəyərləndirməlidir. Bu gün Azərbaycan pedaqoqunun məvacibi olduqca aşağı səviyyədədir. Ən dəhşətli odur ki, müəlliminə rüşvət verən tələbə "müəllim neyləsin, o da dolanmalıdır" deyib ona haqq qazandırır. Digər tərəfdən, heç bir cəmiyyətdə belə yanaşma yoxdur ki, uşağının savadsız qalması üçün valideyn müəllimə rüşvət versin".

Təhsilin demokratikləşməsinə diqqəti yönəldən E.Muradeliyeva onun həyatla bağlılığına fikir verməyin zəruriliyini xüsusi qeyd etdi: "Şüar vaxtı çoxdan keçib. Orta məktəblər üçün dərsliklər bərhad vəziyyətdədir. Dərsliklər çətin anlamda, dildə yazılır, şagirdin normal səviyyəsinə cavab vermir. Ali məktəb müəllimləri inciməsin, orta məktəb üçün dərslikləri həmin sahəyə daha yaxın olan məktəb müəllimləri yazmalıdır".

Elmira xanım T.Əliyev və O.Allahverdiyevin müəllifi olduğu 7-ci sinif üçün "Orta əsrlər tarixi" dərsliyindən danışdı: "Bu, həm məzmun və forma, həm də tərtibat etibarilə ilk addımdır. Hər bir dərsliyin yazılmasında qorunan ümumi standartlar var – hər fəsil neçə paraqrafdan ibarət olmalıdır, paraqrafın həcmi və s. Yeni nəşr edilmiş "Orta əsrlər tarixi" xronoloji-yaddaş, illüstrasiya və xəritələrinə görə standartlara uyğundur. Kitab tək faktlarla şagirdin beynini yükləməməlidir".

Təhsil sahəsində yeni üsulların tətbiqindən danışan Elmira xanım auditoriyalarda diskussiya və müzakirələrə geniş yer ayrılmasını vacib

---

saydı, çünki bu, tələbə-müəllim münasibətlərini dəyişir, daha demokratik ab-hava yaradır. Vətəndaş cəmiyyəti qurulduğunu qeyd edən E.Muradəliyeva dünənki şagirdin, bugünkü tələbənin demokratik cəmiyyətdə baş verən hadisələrin içində olduğunu xüsusi vurğuladı.

Qiyətləndirmə mexanizmindəki total yarıtmazlıqdan bəhs edən E.Muradəliyeva yalançı "5"lə oxuyan və oxumayan tələbənin bərabərləşdirildiyini, nəticədə kütləvi savadsızlığa meydan verildiyini söylədi. Orta məktəblərin tələbə adı qazanan şagirdlərinin sayıyla öyünməsinə, ali məktəb məzunlarının əsl işlə bağlı həra üz tutmalı olduğunu dilə gətirən Elmira Muradəliyeva rəqəmlərə meyletmənin acı nəticəsini açıqladı: "Hazırda əvvəllər olduğu kimi adı və əlaçı təqaüdünün elə ciddi fərqi yoxdur, amma tələbə məhz əla qiymət üçün müxtəlif yolla müəllimə ağız açır. Qiymətin yüksək olmasına çalışmaq ikipilləli sistemə keçidlə bağlıdır. Təhsil Nazirliyi dəfələrlə qeyd edib ki, təhsildə inqilab yoluyla hansısa islahatı keçirmək olmaz. Amma reallıq necədir?! Bakalavr pilləsini bitirən məzunun diplomuna natamam ali təhsilli yazılır, bu onunla əsaslandırılır ki, o, sabah magistraturada oxumağa gedəcək. Xarici ölkələrdə bakalavrlığı qurtarandan sonra məzun özüyçün aydınlaşdırır ki, hansı sahə üzrə magistraturaya daxil olsun. Bizdəsə buna formal yanaşılır. Magistratura bakalavrlığın davamı kimi qəbul edilir. Kütləvi şəkildə magistr olmağın qarşısı alınmalı, onun səviyyəsi qaldırılmalıdır. Respublikada filan qədər bakalavr və magistr olduğu bildirilir. Lakin beynəlxalq miqyasda keçirilən müsabiqələrdə iştirak edib mükafat alan cüzidir. Magistraturaya tələbkərlığı qaldırmaq, məzuna başa salmaq lazımdır ki, magistratura diplomu kağızdır, bilik, savad deyil".

E.Muradəliyeva dünyada qəbul edilən cədvəl üzrə Danimarka, Norveç və Yaponiyadan sonra Ermənistanın 0,92 balla, Azərbaycanın isə 0,88 balla öz düşmənidən sonra yer tutduğunu təəsüflə qeyd etdi: "Biz intellektual səviyyədə də düşmənimizə uduzuruq"...

Nigar Vaqifqızı,
Azadlıq, 6 fevral 2003

HAKİMİYYƏT BAKIYA OBYEKT KİMİ BAXIR

Professor Elmira Muradəliyeva ilə "Bakı söhbəti"

Bakılılar son 40 ildə üçüncü dəfə mərkəzdən sürgün edilir. Birinci dəfə 70-80-ci illərdə "Sovet" küçəsindəki məhəllələrin bir hissəsini Əhmədliyə, 8-ci mikrorayona köçürüblər. Yaxın illərdə dalğa Füzulu küçəsi boyu məhəllələrdən, "Kubinka"dan bakılıları şəhərin kənarına atıb. Axır günlər başlanan bakılıların üçüncü sürgünüdür. Hər sürgünlə Bakı koloritini itirir, kimsəsizləşir, möhtəşəm imperiya şəhəri heç bir özəlliyi olmayan süni görkəm alır. Heç şübhəsiz, bu sürgünlərin arxasında ciddi siyasi məqamlar var. Ancaq yeni layihəmizdə təkcə siyasətdən danışmayacağıq. Qərara gəlmişik ki, tanınmış bakılılarla Bakıdan danışaq. "Bakı söhbəti"ndə ilk müsahibimiz tarix elmləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevadır.

Elmira xanımın evi Zərgərpalanla köhnə Hüsü Hacıyevi birləşdirən Tolstoy küçəsindədir. Söküntü yavaş-yavaş bu məhəlləyə də yaxınlaşır. Məhəllədə hər kəs gərgindir – "necə olacaq" sualı yuxuları ərsə çəkib. Zərgərpalan küçəsi ilə irəliləyərkən İstanbulun mərkəzi Bəyoğlu səmtində gördüyüm yanmış daxma yadıma düşür. Uçuq, sökülük, 2 dəfə yangın görmüş taxta evin "sakinləri" hörümçəklər, küçə itləri və pişiklərdir. Ev illərdir kimsəsiz halı ilə İstanbulun göbəyində boğazın gözəlliyini seyr edir. Bura İstanbulun köklü ailələrinə aid bir vəqfdir. Vəqf müflisləşib, ancaq bu evi heç kimə satmır. Qapılarını dəfələrlə milyarderlər döyən vəqf sahibləri təngə gəlib sonda qəzetlərə belə bir açıqlama göndəriblər: "Bu ərazi bizə babalarımızın mirasıdır. Müflis olmağımız mirasımızı dəyər-dəyməzinə satacağımız anlamına gəlməməlidir. Övladlarımız iqtisadi güclərini artırdıqca bu bina yenə millətə xidmət edəcək. Lütfən, heç kim həmin ərazi ilə bağlı bizi rahatsız etməsin – SATLIQ DEYİL".

Tarixçi Elmira xanımla söhbətə evlərinin tarixindən başlayırıq:

– Babamın evi İçərişəhərdə olub. Sonra atam bu torpağı qızıl pulla alıb ev tikib. Sovet hökuməti zamanı da biz burada yaşamı-

---

şıq, müstəqillik illərində də. Elə bu məhəllələrdəki binaların hamısının oxşar taleləri var. Bu torpaqları bizim babalarımız qızıl pulla alıb şəhər salıblar. İndi biz müstəqillik dönəmində yaşayırıq, mülkiyyət toxunulmazlığı bizim ali qanunumuzdur, ancaq biz bu gün təhlükəli bir vəziyyətə düşmüşük. Ən dəhşətlisi də odur ki, bu təhlükəni yaradan hökumətdir. Axı icra hakimiyyətləri hansı əsasla vətəndaşın qapısını döyüb deyə bilər ki, evindən çıxmalısın? Bu, vətəndaşla iş adamları arasında bağlanan müqavilə əsasında olmalıdır. Bütün evlərə standart qiymətləri hansı əsasla müəyyən ediblər, mən anlaya bilmirəm?

– Evinizdən bir tin yuxarıda yeni tikili var. Oradakı qiymətlərdən xəbərdarsınız mı?

– Şirkət mənzillərin kvadrat-metrini 4000-4500 manatdan təklif edir. Həm də təmirsiz. Demək, burada 800-1000 kvadrat-metrlik mənzil almaq üçün 400-500 min manat ödəməlisən. Fantastik rəqəmlərdir. Ümumiyyətlə, məsələ tamamilə fərqli qoyulmalıdır. Bizim torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarımız tanınmalıdır. Dünyanın heç bir ölkəsində insanları mülkiyyətlərindən bu cür qəddar formada məhrum eləmirlər. Heç bir çox müharibələr dövründə də şəhərlər təslim olarkən insanların mülkiyyətinə toxunulmayıb. Hökumət insanlarla belə rəftar etməməlidir. Yaxşı təcürbələrımız də var. Hüseyn Cavid prospektində alimlərin binası söküləndə həmin ərazidə gözəl bir bina tikildi, əla da təmir edildi, həmin binada yaşayanlara sahib olduqları evdən 20 kvadratmetr də artıq sahə verildi. Üstəlik, bina tikilənə qədər onlara hər ay 700 manat kirayə pulu ödəndi. Necə olur ki, şəhərin mərkəzində yaşayanlara fərqli münasibət göstərilir? Özü də bizim yaşadığımız ərazinin torpağı həmin binanın yerləşdiyi ərazidən xeyli bahadır.

– "Yaşayış evlərini söküb park salırıq" – hökumətin bu izahını siz necə başa düşdünüz? Doğurdanmı, məqsəd şəhəri gözəlləşdirməkdir?

– Məndə belə təəssürat yaranıb ki, indiki quruluş insanları görmür. Bu izahda heç bir səmimiyyət və həqiqət yoxdur. Sadəcə bakılıları mərkəzdən uzaqlaşdırırlar. Çünki bu hakimiyyət Bakıya

obyekt kimi baxır, onu yalnız Bakının nefti, bahalı torpaqları maraqlandırır. Bu ölkədə insan amili heç nədə nəzərə alınmır. Bu şəhərdə adamlar yaşamayacaqsansa, bu park kimə gərəkdir? "Qış bulvarı" 1918-ci ilin mart qırğınlarında həlak olanların uyuduğu Çəmbərəkənd qəbiristanlığında sovet hökumətinin saldıdığı Kirov parkına bənzəyir. Ora ölü parkdır – heç kim ora getmir. Çünki oranın sahiblərindən halallığı alınmayıb. Bizim ailədə hər zaman Əliş Ləmbəranskinin adı böyük hörmətlə çəkilib. O, əsl bakılı idi – şəhərə canlı orqanizm kimi baxırdı. Sakinlər üçün əsl paytaxt ab-havası yaratmaq üçün nələr etmirdi? "Azneft" meydanındakı süni göldəki bəyaz Qu quşları yadına gəlir?

– Əlbəttə...

– Əliş Ləmbəranski o quşları Bakı üçün Fransadan gətizdirmişdi. İndi o gölü ləğv ediblər, yerinə bir süni ağac əkiblər... Ləmbəranski Bakıya çox incə yanaşırdı. Bu gün isə Bakıda baş verənlər əsl işğalçılıq siyasətidir. Əgər bir insanı evindən zorla küçəyə atırlarsa, bu, işğalçılıq siyasəti deyil, bəs nədir? – İlham Əliyev dəfələrlə deyib ki, köçürülən zaman insanlar narazı salınmamalıdır. Narazılıq böyüsə, durumun dəyişəcəyinə inanırsınız? İlham Əliyev əlini Qurana, konstitusiyaya qoyub hər bir vətəndaşın prezidenti olacağına and içib. İndi də camaata izah etməlidir ki, bu kvadratmetrə görə 1500 manat hansı iqtisadi hesablamalar nəticəsində ortaya çıxıb və ən əsası bakılılar niyə əsrlərlə yaşadıkları dədə-baba torpaqlarından köçməlidirlər? Üstəlik, bu evlərin kvadratmetri düzgün hesablanmır. İnsanların əlindəki sənədlərdə 80 yazılırsa, deyirlər ki, bizdə elektron cihazlar var, 72 göstərir. Həyətlərdəki tikililəri qeydiyyat almırlar. Heç şübhəsiz şəhərin mərkəzini abadlaşdırmaq gərəkdir. Ancaq bunu torpağın sahiblərini qovmaq hesabına etmək olmaz. Məhəllələr tarixi binalar saxlanmaqla sökülməli, orada yeni binalar tikilməli və insanlar yenə də öz torpaqlarında yaşamağı istəyirlər. Ədalətli yanaşma bunu tələb edir.

– Evinizdən sizin razı olmadığınız sərtlərlə köçürülsəniz, hüquqlarınızı necə qorumağı düşünürsünüz?

– Bizim cəmiyyətdə insanın öz hüquqlarını qoruması çox müşkül məsələdir. Əgər fərdlər deyil, icmalar tərəf kimi çıxış elə-

---

sələr bu məsələdə müsbət dəyişiklik ola bilər. Ancaq hakim dairələr çox qəddardırlar. Pul qalsın bir tərəfə, əsas bu məsələnin mə-nəvi tərəfidir. Ev insanın sonuncu qalasıdır. Hər insanın başının üstündə tavanı olmalıdır. Söhbət Azərbaycan kimi zəngin neft ölkəsindən gedir.

– Təzadlı mənzərə yaranıb – birinci neft bumunda tikilən Bakı ikinci neft bumunda sökülür...

– Keçən dəfə Şəmsi Bədəlbəyli küçəsində üçmərtəbəli gözəl bir binanı sökdülər. "Bakı sirləri" müəllif proqramının aparıcısı Fuad Axundov təklif edirdi ki, Bakının tarixi ilə bağlı muzey yoxdur, o bina paytaxt muzeyi olsun. Dinləyən olmadı, o cür möhtəşəm memarlıq abidəsini sökdülər...

– Fuad Axundov da Kanadaya köçdü...

– Bəli. Əgər bu hökumət Bakının tarixi dəyərini anlayırsa, memarlıq abidələrinin sökülməsini qadağan etməlidir. Bu binalar Bakının tarixidir. Onlar sökülsə, 10-15 il sonra Bakıya gələnlər deyəcək ki, bu şəhərin tarixi olmayıb. Hər bir ölkədə çalışırlar ki, tarixi əhəmiyyəti olan xırda tikililəri də qoruyub saxlasınlar. Avropada çox olmuşam, orada orta əsrlərə aid evləri göz bəbəyi kimi qoruyurlar. İndi bizim məhəllələrdəki bəzi evlərə daxma deyirlər, Skandinaviyada ancaq 2-3 adamın sığışdığı evləri də tarixi abidə kimi saxlayıblar. Koloritinə görə. Parisin qədim hissəsində bilirsiniz nə qədər belə xırda evlər var? Çünki tarixdir, dəyərlidir, onlara toxunmaq olmaz. Biz isə dağıdırıq... Xaricdən dəfələrlə qonaqlarımız olub, onlarla Bakını gəzəndə çox təəccüblənirlər ki, şəhərdə bu qədər daş binalar var. Avropada, qonşu ölkələrdə çoxu kərpicdir, tufdur. Ancaq Bakıda böyük karxanalar olub. İndi necə əl qalxır o binaları sökməyə?

– Sizcə, niyə Bakıya paytaxt statusu verilmir?

– Ona görə ki, bu hökumətin normal idarəetmə prinsipləri yoxdur. Onlar bütün işlərə "almaq və satmaq" prizmasından baxır. Bakıya paytaxt statusu ilə yanaşı neft şəhəri statusu da verilməlidir. Dünyadakı neft ölkələrində yaşayan bütün insanların xüsusi imtiyazları var. Bizə bu imtiyazlar verilməlidir. Neft maqnatı Rokfeller XIX yüzilin sonunda deyirdi ki, neft çıxarılan torpaqda

yaşayanların imtiyazları çox böyük olmalıdır. Bakı paytaxt statusu alsaydı, onun seçkili orqanı olacaqdı. İlk dəfə Bakıda 1878-ci ildə Şəhər Dumasına seçkilər keçirilib. Mən o dövrü araşdırmışdım. Şəhər Dumasının arxivindəki bir çox sənədlər dövlət arxivində qorunur. Protokollarla, sənədlərlə tanış olanda gördüm ki, dumada şəhər həyatı ilə bağlı bütün məsələlər qaldırılırdı. Milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıya su çəkilməsi məsələsini ilk dəfə şəhər dumasındaki çıxışında səsəndirmişdi. Bir neçə il sonra Bakıya şollar suyu çəkildi. Özü də bu məsələ son dərəcə detallı müzakirə edildi. Şəhərin su ehtiyacını öyrənmək üçün XX yüzilliyin əvvəlində Bakıda iki dəfə əhalinin sayılması həyata keçirildi, hər sakinə sutkalıq nə qədər su olduğu hesablandı. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bu məsələdə ən böyük dəstəkçisi böyük maarifçi Həsən bəy Zərdabi idi. Həsən bəy özü də dəfələrlə dumada Bakının işıqlandırılması, küçələrin sahmana salınması ilə bağlı məsələ qaldırmışdı. XIX yüzildən başlayaraq Bakı neft mərkəzinə çevrilib, sonra bütün dünyada Azərbaycanı tanıdıb. Rusiya İmperiyasının xarici siyasətində Bakı neftindən istifadə olunub, II Dünya savaşında SSRİ Bakı neftinin hesabına qalib gəlib. Ancaq Bakı, Bakı nefti bu xidmətlərinin qarşısını almayıb. Mən "Azərbaycan torpağından axan qan-neft seli və tarix" əsərimdə bu haqda yazmışam. Bakı neftindən istifadə olunur, ancaq o xidmətləri tarixiləşdirmək haqqında heç kim düşünmür. Məncə, Bakı neftinə abidə ucaltmaq lazımdır. Bilirsiniz ki, Alfred Nobelın vəsiyyətinə görə mükafatlar 5 sahə üzrədir. 2009-cu ildə Nobel şirkətlərinin 130 illiyi, Emanuel Nobelın 150 illiyi ilə bağlı Bakıda keçirilən tədbirdəki çıxışımnda təklif etdim ki, neft sahəsi üzrə 7-ci mükafat təsis olunsun (iqtisadiyyat üzrə 6-cı mükafat 1968-ci ildə təsis olunub) və neft sahəsində xidmətləri olan alimlərin mükafatlandırılması mərasimi Bakıda keçirilsin.

– Rəsmilərdən kimlərsə var idimi, münasibət necə oldu?

– Deputatlardan Asim Mollazadə mənə yaxınlaşıb dedi ki, bu çox yaxşı təşəbbüsdür, Milli Məclisdə bu məsələni qaldıracağam. Bu hadisə ancaq 2009-cu ildə olub, indi isə 2014-cü ildir... Dünyanın böyük bir hissəsi bu gün də Bakı neftindən xeyir görür.

Neftin alternativini yoxdur – sənaye, bir sıra digər sahələr neft üzərində bərqərarlıdır.

– Yaşlı insanlar Bakının 60-70-ci illərindən xiffətlə danışır. Sizcə, o Bakıdan nələrsə qalıbmı?

– Çox az. Təəssüf ki, Bakının mədəni mühiti dağıla-dağıla gedir. İndi dəyərlər dəyişib. İnsanlar bilikləri, mənəviyyatları ilə deyil, sahib olduqları maddiyyatla öyünür. Azad Mirzəcənzadənin bir kiçik otağı, çarpayısı və kitabları vardı. Ancaq o dünyaca məşhur bir elm adamı idi. İndi insanlar deyir, övladıma yaxşı tərbiyə vermişəm. Tərbiyəni ancaq yaxşı təhsildə görürlər. Bəs, görəsən insanlar övladlarına mənəvi tərbiyə vermək haqqında düşünlürlərmi? Bu gün Azərbaycanda, Bakıda mənəviyyatı olan icma ilə mənəviyyatı olmayan icma üz-üzə durub. İnsan ən öncəsi vicdanlı olmalıdır. Öz şəxsi maraqlarını başqalarının maraqlarından üstün tutanlar heç zaman mənəviyyatlı insanlar sayıla bilməz. Bakının siması getdikcə itir. Ayrı-ayrı məhəllələrdə Bakıdan nələrsə qalıb. İndi o koloriti də məhv edirlər. Bakını sevmək lazımdır – daşı, divarı yox, məhz insanları.

Aygün Muradxanlı,
Yeni Müsavat, 17 fevral 2014

BURAXILIŞIN 40 İLLİYİ: GƏNCLİYİMİZLƏ ÜZ-ÜZƏ

2013-cü ilin sentyabrında ADU-nun (indiki BDU) Tarix fakültəsini bitirənlərin 40 illiyi ilə bağlı təntənəli törən keçirildi. 1973-cü ildə BDU-nu bitirənlərdən bir neçəsi bu gün Universitetin tanınmış pedaqoqları və bilim adamlarıdır. Onların arasında tarix bilimləri doktoru, professor E.Muradəliyevanı, ekonomik bilimlər doktoru, professor H.Rüstəmbəyovu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.Cəlilov və bir çox başqa dəyərli, bilgili insanlar da var.

Onlara bilimin qapısını açmış, sevimlilərinə çevrilmiş, böyük sayğılarını qazanmış professor Süleyman Əliyərli, tanınmış numizmat Əli Rəcəbli, özünün tələbkarlığı ilə seçilən dosent Elmira Hüseynova, qocaman pedaqoq Gülnarə Hüseynova törənə qatılan sayğılı və istəkli qonaqlar arasında idi. O dönəmin özəlliklərini, tələbə auditoriyasının aurasını açıqlayan çoxlu çıxışlar oldu. Universiteti bitirənlərdən tanınmış arxeoloq Qoşqar Qoşqarlı çıxışında dedi: "...Hər bir tələbənin sevimli pedaqoqları olur. Onların arasında Süleyman Əliyərlinin ayrıca yeri var. O bizə bilik verməklə yanaşı, eləcə də yurddaşlıq duyğuları aşılamağa çalışırdı. O çağda bir çox sorunlarla bağlı açıq danışmaq, düşündüklərimizi söyləmək olduqca zor idi. İdeoloji faktorlar böyük sıxıntı yaradırdı. Ancaq Süleyman Əliyərli qarşımıza elə bir soru qoyurdu, elə pauza edirdi ki, bizlər sonradan 5-6 saat bu pauzanın arxasında olanların gerçək anlamını saf-çürük etməyə çalışırdıq.

Biz 1973-cü ildə Universiteti bitirəndən bu günə kimi nə əldə etmişiksə, onların arxasında Süleyman Əliyərli kimi pedaqoqların əməyi durur”.

Əliyərli bilim məktəbini bitirmiş professor Elmira Muradəliyeva çıxışında dedi ki, "...Tariximizi öyrətməklə yanaşı, Süleyman müəllim bizi bir yurddaş kimi də formalaşdırırdı. Süleyman müəllim tələbələrinə ulu ana torpağa – Azərbaycana borclu oldu-

ğumuzu anladırđı. Onun o çağda Xaqani Şirvanidən gətirdiyi sözlər, bu günə kimi yaddaşında qalıb: "Heç vaxt Şirvan çörəyini əməksiz yeməmiş, hər zaman onun suyunu qənaətlə işlətməyə çalışmışam". Süleyman Əliyarlının söylədikləri, bizə aşladığı orijinal düşüncələri dərin iz buraxmışdır. Odur ki, yurddaşlıq anlayışı hər birimizin içində çox güclüdür". (Роза Аразова. Главное в жизни – сама жизнь. Süleyman Əliyarlının 85 illiyinə. Xəzər-Xəbər, dekabr 2015, №346 s. 50.)

Törənə Universiteti bitirənlərdən Leonid Vaylava da qatılmışdı. O indi Sankt-Peterburqdakı Sikkə evinin (Монетный двор) ekonomik güvənliyinin başçısıdır. L.Vaylava yubileyə bağlı orijinal medal da hazırlamış, 1973-cü ildə Universiteti bitirənlərin hər birinə bağışlamışdı. Özü haqda o, bu sözləri demişdi: «Atam gürcü, anam rusdur. Uşaqlığım, gənclik illərim Azərbaycanda keçib. Mənim üçün Azərbaycan ulu torpaqdır!»

Buraxılışın 40 illiyi. Soldan sağa: Tamilla Abasova, Leonid Vaylava, Azad Rzayev, Oqtay Dəmirov, Elmira Muradəliyeva, Gülnarə Useynova, Hikmət Rzayev, Əli Rəcəbli. BDU, 2013-cü il

Açıq-aydın görünürdü ki, Universiteti bitirənlərlə görüş Süleyman müəllimin ürəyincə olub. Maraqlı çıxış etdi, şeir söylədi, hələ arada yumorla – «компьютер заело» – deməyi də unutmadı (hansısa misra yadından çıxmışdı). Süleyman müəllim çıxışında düşündürücü sözlər dedi: «Sizinlə öyünürəm. Mənim bir sözüm sizinlə yanaşı tələbələrinizə də çatıbsa, deməli məndən xoşbəxti yoxdur». Sonda isə kədərli-kədərli dedi: «Mən öləndə istəyəm ki, xalqa bir sözüm qalaydı...»

СОПРИКОСНОВЕНИЕ С ЮНОСТЬЮ

Выпускники университета встретились 40 лет спустя

40 лет спустя 15 выпускников Азербайджанского (ныне Бакинского) Государственного университета и четверо их преподавателей вновь встретились в Баку. Все эти годы они поддерживали связь друг с другом. Мероприятие, подготовленное историческим факультетом и ректоратом университета, прошло на высоком уровне.

Церемония встречи состоялась во дворе университета. После фотосъемки на память, мероприятие продолжилось в актовом зале университета с участием ректора Абея Магеррамова.

Выпускники и их преподаватели с большой теплотой делились приятными воспоминаниями о студенческой жизни. Один из выпускников – Леонид Сергеевич Вайлава, который ныне руководит экономической безопасностью Монетного двора в Санкт-Петербурге (РФ), специально к этому событию подготовил медаль, отчеканенную на Монетном дворе. Кроме того, были подготовлены уменьшенные копии виньетки группы 40-летней давности, которые в качестве презента вручили студентам и преподавателям.

Надо сказать, что трое из выпускников 1973 года преподают в данный момент в университете. Это доктор историче-

---

ских наук Эльмира Мурадалиева (кафедра истории Азербайджана), доцент Абуталыб Джалилов (кафедра славянских народов) и доктор экономических наук, профессор Гаджи Рустамбеков, заведующий кафедрой экономики. Остальные работают в разных местах - кто-то в военной сфере, музее и т.д.

– Идея встречи родилась не только у меня, но и у других выпускников, – рассказал Леонид Вайлава. – Приближалась круглая дата. Еще десять лет назад, когда я был в Баку, мы с друзьями однокурсниками решили во что бы то ни стало собраться к 40-летию, чтобы подвести итоги. Ведь каждый хочет вновь соприкоснуться с юностью, молодостью, со студенческими годами.

В связи с этим я встретился с послом Азербайджана в России Поладом Бюльбюлюглу, который поручил своему заместителю посодействовать с подключением к этому вопросу прессы. Но, к сожалению, кроме газеты *Kaspi* этим никто не заинтересовался. Но мы не в обиде на прессу. То, чего мы ждали, свершилось, причем все прошло очень хорошо и душевно. По возвращении в Санкт-Петербург я дам развернутые интервью в газетах, на телевидении, в которых я буду пропагандировать эту встречу. Потому что это не только итог наших личных отношений или дружбы, а на нынешнем этапе истории это и отношения между Россией и Азербайджаном.

Недавно в Баку приехал с официальным визитом президент России В.Путин. Этот визит широко освещался в азербайджанской и российской прессе. Недруги сокрушались, а друзья радовались сближению отношений между нашими странами. И это приятно. Мы должны объективно смотреть на развитие событий. Я как гражданин России, выпускник Азербайджанского государственного университета иногда сокрушаюсь. Ведь тогда, в годы нашей молодости, надо признать, было много наносного, того, что не составляло сути отношений. Но было нечто, что помогало нам развиваться, вза-

имно обогащаться, жить культурой, традициями, наукой и т.д. И представьте, на встрече выступает профессор Сулейман Алияров и с восторгом рассказывает о своих педагогах в Московском университете. Именно его труднее всего заподозрить, что он к России относится как-то подобострастно, что ли. Он и тогда давал свою резкую оценку событиям, и сейчас дает, и они далеко не однозначны. Но главное здесь – великая дружба, то, что соседи, несмотря, ни на что, должны жить дружно. Эти отношения надо хранить и передавать детям. И тогда наши дети будут жить спокойно, не думая о том, что сосед может прийти к тебе с камнем за пазухой. Вот это я буду нести через годы и использовать малейшую возможность для сохранения этих отношений.

Когда я выступал, сказал следующее: «Я по национальности грузин, моя мама - русская, а детство и юношеские годы прошли в Азербайджане. То есть я – человек интернациональный по происхождению. Я встретил в Баку свою любовь, здесь у меня родилась дочь. Как после этого я должен относиться к народу, который всегда уважительно относился ко мне? Я всегда говорю: Азербайджан для меня – земля обетованная».

Азад РЗАЕВ,
декан исторического факультета БГУ
Kaspi, №34, 14-20 сентября 2013

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ V KONQRESİ (İsveç, Malmö 2001)

İsveçin Malmö şəhərində 10-12 avqust 2001-ci il tarixində 250 nəfər nümayəndənin qatıldığı Dünya Azərbaycanlılarının V Konqresi uğurlu keçdi. Konqresin keçirildiyi "İbis" hoteli İsveç tarixində türkçü bir gün yaşadı. Otelin içi və çöli Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmişdi. Otelin bağçasında Azərbaycan və İsveç bayraqları yanaşı dalğalanırdı. Konqresdə 20 məruzə və çoxlu sayda çıxışlar dinlənildi.

Dünya Azərbaycanlıları Konqresi Azərbaycanın problemlərini danışmaq üçün ildə bir neçə kərə toplanır. Qabaqkı toplantıları Los-Anceles, Vaşinqton, Köln və Strasburqda keçirilib. Çıxış edənlər arasında professor E.Muradəliyeva da var idi. Çıxışın mətnini təqdim edirik.

*Dünya azərbaycanlıların
V Konqresi. Soldan: Türkiyə
Anıtlar Dərnəyi başkanı
Dr. Məhəmməd Kəngərli,
professor Elmira
Muradəliyeva və Türkiyədə
Azərbaycan Kültür Dərnəyi
genel başkanı Cəmil Unal*

Çağdaş Azərbaycanın geostrateji durumu və erməni terrorçuluğu

Əziz soydaşlar, saygılı xanımlar, bəylər!

Sizi Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin V qurultayının açılışı ilə təbrik edirəm! Avropanın mərkəzində keçirilən qurultayda Azərbaycan sözü bizim hamımızı birləşdirən sözdür. Sevindirici-

dir ki, DAK, bir qurum kimi, azərbaycanlıların dünya ilə inteqrasiyası işini özünün başlıca görəvi sayır. Bu gün burada toplaşan azərbaycanlılar, ürəyi Azərbaycanla döyünən insanlardır. Onlar bir araya gəlib Azərbaycanın problemlərinin çözülməsi yolunda birgə çalışmaq arzusundadırlar. Ümid edirəm ki, qurultayın işi səmərəli olacaq, konstruktiv təkliflər səslənəcək. Qurultayın iş prospektini göz önünə alaraq, çıxışımı Azərbaycanın başlıca strateji problemi olan Qarabağ sorunu üzərində qurdum – "Qarabağdakı torpaqlarımızın azad olunması, eləcə də bu yöndə DAK hansı işləri görə bilər" mövzusu da elə bu problemdən qaynaqlanır.

Bu gün Qarabağ sorunu dünya azərbaycanlılarının birgə çarpışma məkanı olmalıdır. Bu problem təkcə Azərbaycan türkləri üçün deyil, eləcə də bütün Türk dünyası üçün birləşdirici faktor olmalıdır. Çünki, Qarabağ düyünü Azərbaycan dövləti üçün yalnız torpaq itkisi deyil. Qarabağ problemi, eləcə də Azərbaycanın Qafqazdakı geostrateji mövqeyilə bağlı olan bir problemdir, böyük dövlətlərin politik oyunlarının sonucudur. SSRİ dağılıqdan sonra Qafqazda Azərbaycanın liderliyi artmaqdadır. Geostrateji durum Azərbaycan üçün əlverişlidir. Bu, ilk olaraq, Azərbaycan nefti ilə bağlıdır. Neft kontraktlarının bağlanması Qərbin Azərbaycanda güclənməsi deməkdir. Günümüzdə Azərbaycan, özəlliklə Bakı nefti geopolitik faktora çevrilib. Azərbaycanın yağlı tikə olmasını qonşu dövlətlər – Rusiya, İran, yaxşı başa düşərək, onun parçalanmasını istəyirlər. Elə buna görə də Ermənistanə hər cür yardım edirlər. Bu iki dövlət çalışır ki, Qafqazda dinclik, stabillik olmasın. Çünki, tərsinə olsa bölgə onların nüfuz dairəsindən çıxacaq. Bu gün Azərbaycan torpaqlarının bir parçasında yeni erməni dövləti yaratmaq istəyirlər və bunu da bizə Dağlıq Qarabağın status sorunu kimi sırımağa çalışırlar. Biz tarixin yenidən təkrarlanmasını qoymayacağıq. Yaxşı bilirik ki, XIX yüzilliyin başlanğıcında Rusiya-İran arasında bağlanmış Türkmənçay sazişi sonucunda Azərbaycan iki yerə parçalandı. İrəvan, Naxçıvan xanlıqları, eləcə də Ordubad torpaqlarında erməni vilayəti yaradıldı. Bu gün biz deyirik – Şuşasız, Laçınsız barış yoxdur! Dağlıq Qarabağa bağımsız dövlət atributlarının verilməsi, öz ordusunu ya-

---

ratması, Azərbaycandan asılı olmayan iç və dış politika yeritməsi olası iş deyil. Bu gün Azərbaycan toplumunda, bütövlüklə Azərbaycanda ölkənin torpaq bütövlüyünü və bağımsızlığını savaşı yolu ilə bərpa etmək istəyi geniş yayılıb. Çağdaş Azərbaycan dövləti ekonomisi ağır durumda olan işğalçı Ermənistanla, heç bir dövlətin tanımadığı Dağlıq Qarabağ separatçılığına qarşı savaşa başlamağa və böyük uğur qazana bilər.

Bu gün erməni separatçılığı erməni terrorçuluğu ilə üst-üstə düşür. SSRİ dağıldıqdan sonra Ermənistanda terrorçuluq dövlət politikası səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu haqda faktlar yetərincədir. Ermənistanda yaranmış terrorçu qruplar hələ 1988-ci ildə Azərbaycanda 32 terror aktı törətmişlər (Dağlıq Qarabağda). 1990-cı ildə Azərbaycanın güvənlik qurumları bu qruplardan birini aşkarlamışdı. Ancaq bu gün terrorçu örgütün üzvlərindən bir çoxu Ermənistanın ağalığı strukturlarında çalışır. Bu səpkidə başqa bir fakt. Bəllidir ki, 90-cı illərin ortalarında Ermənistanda uluslararası terrorçu Varujan Karapetyanın qorunması üçün imzatoqlama kampaniyası keçirilmişdi. Karapetyanın suçu nədə idi? 1983-cü ildə o Parisdə "Orli" aeroportunun "Türk Hava Yolları" dirəyində bomba partlatmışdı. Sonucda 8 insan ölmüşdü. Onlardan 6-sı fransız idi. Fransa məhkəməsi ona ömürlük həbs cəzası vermişdi. Ancaq bu terrorçunun qorunması üçün 1 milyon 300 min Ermənistan yurddaşı imza atmışdı. 2001-ci ilin may ayında ermənisevər Fransa hökuməti bu terrorçunu azad etdi. İndi o, milli qəhrəman kimi Ermənistanda yaşayır. Ermənistanda artıq bir neçə ildir ki, Martiros Jamkoçyan yuva salıb. Bu, o Jamkoçyandır ki, İsveçrədə türk diplomatının öldürülməsinə görə 12 il məhkum olunmuşdu. Deyirlər ki, bir fakt, fakt kimi qalır, ancaq iki fakt artıq statistikaya çevrilir. Bu gün Ermənistan terrorçuluğu və separatçılığı himayə edir, onlara hər cür yardım göstərir. O sıradan diplomatik yardımı da. Erməni separatçılığını və terrorçuluğunu dünya birliyinə çatdırmaq gərəkdir. Çünki bunlar uluslararası arenada törədilmiş cinayətlərdir.

Bu problemlə bağlı avstriyalı araşdırmaçı Erix Fayql böyük bir kitab yazıb: "Terror haqqında gerçəklik. Erməni terrorizmi".

Yazarın sözüne görə, ermənilər bu kitaba qarşı ideoloji terror aparmış, alman və fransız dillərində çap olunmuş nüsxələrini erməni diasporası bütünlüklə almışdı. Ancaq Fayql az sonra kitabı ingilis dilində də çap etdirə bilmişdi. Bu dəyərli kitab artıq rus dilində Bakıda da çap olunub.

Erməni hiyləgərliyi sınırlı bilməyir. Danimarkada olarkən mənə danışdılar ki, 2000-ci ilin payızında bir qrup erməni qulduru tutulub. Onlar bu ölkədə qaçqın statusu alıb, soyğunçuluğa başlamış, bu azmış kimi, özlərini azərbaycanlı kimi də göstərməyə çalışmışlar. Danimarka televiziyası ilə böyük veriliş göstərilmiş, bunların erməni olması danılmaz faktlarla üzə çıxarılmışdır. O da bəlli olmuşdu ki, bu quldur dəstəsi artıq ölkədən deportasiya edilib.

Artıq Azərbaycan erməni terrorçuluğuna və separatçılığına qarşı savaş durumundadır. Azərbaycan ictimaiyyəti də biranlamlı olaraq bunu istəyir. Ancaq bu addıma dünya birliyi də loyallıq etməlidir.

*“Dünya Azərbaycanlıları”,
2002, № 1, s.58-60*

|| Bibliografiya

I. Monoqrafiyalar, toplular

a) Azərbaycan türkcəsində

1. Azərbaycan ensiklopediyası. IX cild. Məqalələr. – Bakı. – 1986.
2. Şimali Azərbaycanda millətin yaranışı haqqında. //Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi. Xəzər Universiteti. //Bakı. – 1995.
3. “Azərbaycan tarixi” kitabı haqqında qısa qeydlər. Prof. Süleyman Əliyarlının rəhbərliylə hazırlanmış “Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər” (Bakı, 1996). //Kazar View. – 1997. – 16 fevral.
4. Genuya konfransında Azərbaycan neftinin aqibəti (ortaq yazar). //Qafqazda sovet totalitarizmi (20-30-cu illər). //Bakı. – Xəzər Universiteti. – 1998. – S. 102-105.
5. Azərbaycan tarixçiliyində və Universite kurslarında atatürkçülük kavrayışı. //Atatürkçülük və modern Türkiyə. //Ankara. – Ankara Universiteti. – 1998. – S. 565-576.
6. Atatürkçülük və Azərbaycanda milli özünüdərkətmə. //İkinci Beynəlxalq «Dədə Qorqud» kollokviumu (Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinə həsr olunur). //Bakı. – 1998.
7. Azərbaycan almanlarının siyasi terroru və taleyi. (Məmməd Cəfərlinin «Политический террор и судьбы азербайджанских немцев» (Баку, 1998) kitabına rəy). //Azərbaycan qəzeti. – 28 fevral. – 1999.
8. Bakının dünya neft mərkəzi kimi yüksəlməsi. //M.Ə.Rəsulzadə adına BDU – 80. Elmi konfransın materialları. //Bakı. – Bakı Dövlət Universiteti. – 1999. – S. 286.
9. Müəllim haqqında söz. //Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Professor Süleyman Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. //Bakı. – Xəzər Universitetinin Tarix departamenti tərəfindən hazırlanmışdır. – 2000. – S. 3-21.
10. Odlu məmləkət: Bakı neftinin tarixi və kino. //Aydın Kazımlı. Kinorejissor Nazim Rza İsrailoğlu. //Bakı. – Mütərcim. – 2001. – S. 171-173.

11. Ön söz. “Odlu məmləkət”. Yazar Nazim Rza İsrailoğlu. //Bakı. – Mütərcim. – 2002. – S. 3-7.

12. Azərbaycan tarix elminin böyük uğuru. C.Həsənlinin «Южный Азербайджан: начало холодной войны» (Bakı, 2003) kitabına rəy. //Azadlıq qəzeti. – 2003. – 1 may.

13. Rusiya işğalı və M.Ə.Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri. //Dünyada yeni inkişaf meyilləri istiqamətində türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə. //Bakı. – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Türk Dünyası İşlətmə fakültəsi. – 2004.

14. XX yüzilliyin cahan savaşları tarixində neft amili (problemə baxış). //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2004. №3. – S. 160-166.

15. Azərbaycan milli şüurunun qatlarında Rusiya işğalı. //Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. //Bakı. – Xəzər Universiteti. – 2005. – S. 226-233.

16. Ön söz. “Neft və cahan savaşı”. Yazar Nazim Rza İsrailoğlu. //Bakı. – Mütərcim. – 2005. – S. 5-8.

17. Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2005. №4. – S. 158-166.

18. Azərbaycan siyasi hərəkatının öncüllərindən olan Mirzə Məhəmməd Axundzadə. //Nazim Rza İsrailoğlu. Mirzə Məhəmməd Axundzadə. //Bakı. – Mütərcim. – 2006. – S. 3-10.

19. «Difai» firqəsi və Gəncənin Azərbaycanda milli azadlıq mərkəzinə çevrilməsi. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2007. №4. – S. 59-65.

20. Tarixi – danışmayan tarixi danışdıran kitab (ortağ yazar). //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2009. №1-2. S. 470-481.

21. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rus istilası haqqında. //BDU-nun 90 illik yubileyi münasibətilə elmi-praktik konfransının materialları. //Bakı. – Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi. – 2009. – S. 22-23.

22. Redaktordan. //S.Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. //Bakı. – Mütərcim. – 2012. – S. 554-557.

23. Haqqı bir neçə tarixçi nəslin üzərində qalan böyük alim və şəxsiyyət. Dr., prof. S.Əliyarlının xatirəsinə. //Xəzər Xəbər. – №335. – dekabr 2014. – S. 34-35.

24. «Odlu məmləkət»dən «Cahan savaşı»na gedilən bir yol». //«Üçüncü dalğa»nın meridianlarında. //Bakı. – Zərdabi-LTD. – 2017.

25. «Bakı neftinin tarixi və kino». //«Üçüncü dalğa»nın meridianlarında. //Bakı. – Zərdabi-LTD. – 2017. – s.

b) Rus dilində

26. Материалы сенаторских ревизий как исторический источник. //Ученые записки АГУ, Серия истории и философии. – 1974. №3.

27. К историографии разработки массовых источников. //Ученые записки АГУ. Серия истории и философии. – 1979. №3.

28. «Обзор Бакинской нефтяной промышленности» как массовый источник о монополизации. //Azərbaycan arxivı. – 1980. №1.

29. Коммерческие договоры нефтепромышленных фирм как исторический источник. //Доклады АН Азерб. ССР. – 1980. №4.

30. Систематическая статистика предпринимательской организации Бакинских нефтепромышленников как исторический источник. //Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. – 1980. №3.

31. Договоры нефтепромышленных фирм – средство борьбы за монополизацию. //В кн.: Развитие капиталистических отношений в Азербайджане в конце XIX начале XX века. Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1981. – С. 32-43.

32. Акционерная статистика как исторический источник. //В кн.: Социально-экономические предпосылки революционного движения в Азербайджане (конец XIX-начало XX века). Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1983. – С. 37-44.

33. Акционерная статистика России конца XIX-начала XX века как источник по истории промышленного капитализма. //История СССР. – 1984. №3.

34. Источниковедческий аспект анализа деятельности «Рабочей группы» при Бакинском военно-промышленном комитете. //В кн.: Роль рабочих организаций в развитии революционного движения в Азербайджане. Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1984. – С. 18-25.

35. Договоры по учреждению монополий. Картелино-синдикатский этап монополизации нефтяной промышленности. //В кн.: Генезис капитализма и вопросы формирования пролетариата в Азербайджане. Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1985. – С. 54-63.

36. Некоторые вопросы анализа договоров нефтепромышленных фирм конца XIX-начала XX века. //В кн.: Источниковедение отечественной истории. Сб. статей. //Москва. – Наука. – 1986. – С. 17-33.

37. Политика монополистической буржуазии Азербайджана по рабочему вопросу в годы первой русской революции. //В кн.: Азербайджан в первой русской революции. Тематический сборник научных трудов (в соавторстве). //Баку. – Азгосуниверситет. – 1986. – С. 3-12.

38. Демографическая статистика о городском населении Азербайджана периода капитализма. //В кн.: Города Азербайджана в период капитализма. Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1987. – С. 29-50.

39. Крестьяне и городообразовательные процессы в Азербайджане во второй половине XIX века. //В кн.: Аграрный строй Азербайджана в XIX в. Тематический сборник научных трудов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1988. – С. 51-60.

40. Учет населения Азербайджана в XIX-начале XX века. //Вторая Всесоюзная конференция по историческому краеведению. //Пенза. – 1989.

41. Города Северного Азербайджана в контексте развития капитализма вширь. //В кн.: История ремесла и промышленности Азербайджана в период позднего феодализма и генезиса капитализма. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1990. – С. 43-54.

42. Городское общественное управление в Северном Азербайджане во второй половине XIX в. //Материалы научно-теоретической конференции «Проблемы истории Азербайджана». //Сумгаит. – 1990.

43. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. //Баку. – Изд-во Бакинского Университета. – 1991. – 169 с.

44. Из истории общественной жизни города Баку в конце XIX столетия. //«Qurtuluş» jurnalı, № 3-4, 1992. С. 22-26.

45. Из практики представительской деятельности Бакинских нефтепромышленников. //В кн.: Проблемы археологии и истории. //Баку. – 1994.

46. Города Северного Азербайджана в контексте колониальной политики царизма //В кн.: История и проблемы ее изучения. 3-й выпуск. //Вак1. – 1994.

47. Иностранные инвестиции в Бакинской нефтяной промышленности в конце XIX-начале XX века. //İkinci Vaki Beynəlxalq simpoziumu. //Вак1. – 1997.

48. Становление Баку как мирового центра нефтепромышленности (последняя четверть XIX вв.). //Первая Международная конференция по истории нефтяной промышленности Азербайджана. //Хьюстон. – 1997. – С. 22-30.

49. Мировой нефтяной бизнес и этносоциальные изменения в Баку в последней четверти XIX в. //3-cü Vaki Beynəlxalq simpoziumu. //Вак1. – 1997.

50. Становление Баку как мирового центра нефтяной промышленности. //CASPIAN BASIN. – 1997. №6.

51. Монополизация Бакинской нефтяной промышленности в начале XIX века (по материалам «Обзоров Бакинской нефтяной промышленности»). //CASPIAN BASIN. – 1998. №6.

52. Тюркизм-главный компонент формирования национального самосознания азербайджанцев. //Milli özünüdərketmə. Beynəlxalq elmi kollokvium. //Bakı. – Qərb Universiteti. – 1999. – S. 147-152.

53. От редактора. На кн. П.Керимзаде: Из истории меценатства в Северном Азербайджане (конец XIX-начало XX века). //Bakı. – Nurlan. – 2000. – S. 3-4.

54. В фонде Нобелевских премий – Бакинский нефтяной капитал. //Баку. – Эхо. – 2001. – 9 мая.

55. Участие Бакинского нефтяного капитала в создании международного нобелевского фонда премий. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2002. №2. – S. 111-116.

56. Из истории Бакинского нефтяного бизнеса: мотивы поведения представителей Азербайджанской буржуазии на рубеже XIX-XX веков. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2003. №1. – S. 120-123.

57. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. //Баку. – Мутарджим. – 2005. – 253 С.

58. Становление Бакинского нефтяного бизнеса и мировая борьба за нефть на рубеже XIX-XX вв. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2006. №4. – S. 64-70.

59. Становление Бакинского нефтяного бизнеса и мировая борьба за нефть на рубеже XIX-XX вв. //Информационно-аналитический центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве. //www.ia-centr.ru. – 2006. – 9 декабря.

60. Влияние нефтяного бума конца XIX века на этносоциальный облик Баку. //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2007. №3. – S. 11-13.

61. Нефтяной капитал и создание международного фонда нобелевских премий. //Almanlar Azərbaycanda. Beynəlxalq konfransın materialları. //Bakı. – Slavyan Universiteti. – 2009. – S. 46-48.

62. «Историю написать столь же трудно, как и ее создавать» Рец. на кн. «История Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в.» Редактор профессор, заслуженный деятель науки С.Алиярлы (в соавторстве). (Баку, 2008). Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2009. №1. – S. 235-239.

63. Труд, посвященный 90-летию БГУ. //BDU-nun 90 il-lik yubileyi münasibətilə elmi-praktik konfransının materialları. //Bakı. – Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi. – 2009. – S. 5-12.

64. Колониальная политика российского царизма и городское общественное управление в Северном Азербайджане. //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. //Bakı. – 2009. №3. – S. 76-80.

65. «Золотой век» городов Азербайджана. //Кавказ. Глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований. Институт стратегических исследований Кавказа. //Швеция. – SA&CC Press. – 2010. – Том 4, выпуск 1-2. – S. 217-230.

66. Города Кавказа на Великом шелковом пути. //Баку. – Шерг-Герб. – 2011. – 200 с.

67. Города Центрального Кавказа в контексте политики царизма по экономическому «завоеванию» края. //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2012. №2. – S. 231-237.

68. Завершение покорения Кавказа царизмом. Новый экономический взгляд на регион. //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2013. №1. – S. 40-44.

69. Почему Баку не получил награду «Город-герой»? //Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda Holokostun önlənməsində rolu. //Bakı. – Elm. – 2013. – S. 101-104.

70. Механизм взаимодействия немецкого капитала и т-ва «Бр.Нобель» в Бакинской нефтяной промышленности. //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2015. №2. – S. 93-98.

71. Города Азербайджана на Великом шелковом пути. //Tarix və onun problemləri. //Bakı. – 2016. №2. – S. 68-73.

72. Северный Азербайджан в планах и практике Российской империи по экономическому «завоеванию» Кавказа. АМЕА Хəбərləri (ictimai elmlər seriyası). //Bakı. – 2017. №1. – S. 4-15.

73. Предисловие к кн. Назим Рза Исрафилоглу «Огненная земля». //Баку. – “Zərdabi-LTD”. – 2017. – С. 3-7.

c) İngilis dilində

74. Formation of Baku as a world center of oil industry (the last quarter of the XIX th century). //Pennzoil Caspian Corporation. – 17 Harb Street. – 6/97. – s. 22-30.

75. The golden age of Azerbaijan towns. The Caucasus Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Volume 4 Issue 1-2. //Sweden. – 2010. – p. 184-196.

76. The role of Azerbaijan in World War II and as a Refuge from Holocaust in the Caucasus. The international symposium. //Visions of Azerbaijan, December. – 2012. – p. 14-21.

77. Cities of Azerbaijan on the Great Silk Road. //Visions of Azerbaijan. – 2014. – p. 58-63.

II. Qaynaqların çapı, dərslik, tədris-metodik əsərlər

a) Azərbaycan türkcəsində

78. «Azərbaycan tarixi» proqramı. Ümumtəhsil məktəbləri üçün. VI-XI siniflər (ortaq yazar). //Bakı. – Maarif. – 1993.

79. «Azərbaycan tarixi» proqramı. Universitet tələbələri üçün (ortaq yazar). //Bakı. – Maarif. – 1993.

80. Azərbaycan tarixi. X sinif. 1-ci nəşri (IV, VI fəsilər). //Bakı. – Maarif. – 1996.

81. Azərbaycan tarixi. X sinif. 2-ci nəşri – IV, VI fəsilər (ortaq yazar). //Bakı. – Maarif. – 1998. – S. 71-108, 117-138.

82. Azərbaycan tarixində neft amili (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzillik) fənnindən proqram. Magistr hazırlığı üçün. //Bakı. – Bakı Dövlət Universiteti. – 2004. – 15 S.

83. Beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində təcrübi-təlim metodu. //Azərbaycanda diplomatik kadrların hazırlanmasının aktual problemləri» elmi-praktik konfransın materialları. //Bakı. – 2004.

84. Azərbaycan tarixi. Yeni və ən yeni dövr. Magistr kursunun proqramı (ortaq yazar). //Bakı. – Bakı Universiteti. – 2008. – S. 16-29.

85. Şimali Azərbaycan XIX əsrin 70-ci illəri – XX əsrin əvvəllərində. //Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Mü-hazirələr kursu (ortaq yazar). //Bakı. – Bakı Universiteti. – 2010. – S. 121-152.

b) Rus dilində

86. Актуальные проблемы социально-экономической истории Азербайджана периода капитализма. Программа спецкурса. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1986.

87. Монополистический капитал в Северном Азербайджане. Сборник документов. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1989. – 81 с.

88. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Программа спецкурса. //Баку. – Азгосуниверситет. – 1990. – 46 с.

89. Изучение истории Азербайджана в 9 классе. Программно-методическое издание (в соавторстве). //Баку. – БГУ. – 1992. – 78 с.

90. История Азербайджана. X класс. IV, VI главы (в соавторстве). //Баку. – Маариф. – 1998. – С. 71-108, 117-134.

91. Программа по истории Азербайджана (с древнейших времен до начала XXI века) для гуманитарных факультетов ВУЗов (в соавторстве). //Баку. – 2011. – 88 с.

92. Программа по истории Азербайджана (с древних времен до начала XXI века). Для гуманитарных факультетов вузов. //Баку. – 2015. – 70 с.

III. Bilim redaktoru və rəyçisi olduğu kitablar

93. «История Азербайджана. Учебник для 10 класса». /Редактор //Баку. – Маариф. – 1998. – 280 с.

94. «История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859)» /Автор – Тагиев Ф.А. /Рецензент. //Баку. – Элм. – 1999. – 195 с.

95. «Из истории меценатства в Северном Азербайджане (конец XIX-начало XX века). /Автор – Керимзаде Парвин. /Научный редактор. //Bakı. – Nurlan. – 2000. – 141 с.

96. «Odlu məmləkət». /Yazar – Nazim Rza İsrəfiloğlu. /Bilim redaktoru. //Bakı. – Mütərcim. – 2002. – 316 s.

97. «Ölpolitik in Azerbaijdan». /Yazar – Kamalia Beutel /Rəyçi. //Berlin. – 2004. – 280 s.

98. «Краткая хронология истории Азербайджанского нефтяного дела». /Автор – Мир-Юсиф Мир-Бабаев /Рецензент. //Баку. – Сабах. – 2004. – 200 с.

99. «Neft və sahan savaşı». /Yazar – Nazim Rza İsrəfiloğlu. /Bilim redaktoru. //Bakı. – Mütərcim. – 2005. – 316 s.

100. «Краткая история Азербайджанской нефти». /Автор – Мир-Юсиф Мир-Бабаев /Рецензент. //Баку. – Азернешр. – 2007. – 288 с.

101. «Mirzə Məhəmməd Axundzadə». /Yazar – Nazim Rza İsrəfiloğlu. /Rəyçi. //Bakı. – Mütərcim. – 2006. – 308 s.

102. «Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики». /Автор – Рустамова Джамиля /Научный редактор. //Баку. – Мутарджим. – 2007. – 240 с.

103. «Neft. Qlobal münaqişələr mənbəyi». /Yazar – Nazim Rza İsrəfiloğlu. /Bilim redaktoru. //Bakı. – Şərq-Qərb. – 2009. – 462 s.

104. «Бакинская нефть в политике Советской России (1917-1922 гг.). /Автор – Джаббаров Фархад. /Научный редактор. //Баку. – CBS. – 2009, 258 с.

105. «История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х годов XIX в. Под ред. С.Алиярлы». /Рецензент. //Баку. – Чыраг. – 2009. 784 с.

106. «Система управления российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840-х годов)». /Автор – Ибрагимова Нигяр. /Научный редактор. //Баку. – Elm və təhsil. – 2012. – 208 с.

107. «Из истории предпринимательства в Азербайджане (конец XIX – начало XX вв.)». /Автор – Рустамова Джамиля. /Рецензент. //Баку. – Bakı Universiteti. – 2012. – 334 с.

108. «Vətən düşüncələri (tarixi olaylarında)». /Yazar – İbrahimov İrşad. /Rəyçi. //Bakı. – Təknur. – 2012. – 768 s.

109. «Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə». /Yazar – Əliyarlı Süleyman. /Bilim redaktoru. //Bakı. – Mütərcim. – 2012. – 560 s.

110. «Огненная земля». /Автор – Назим Рза Исрафилоғлы. /Научный редактор. //Баку. – Zərdabi-LTD. – 2017. – 372 с.

111. «Qara üçbucaq və kentavrlar dünyası». /Yazar – Nazim Rza İsrafiloğlu. /Bilim redaktoru. //Bakı. – “Zərdabi-nəşr”. – 2017. – 464 s.

112. «Üçüncü dalğa»nın meridianlarında. /İxtisas redaktoru. //Bakı. – “Zərdabi-LTD”. – 2017.

IV. Raport verdiyi önəmli bilim konqresləri, konfransları, simpoziumlar və kollokviumlar

113. 31 октябрь – 2 ноябрь 1983 – IV Всесоюзная конференция по источниковедению. //Днепропетровск.

114. 12-15 ноябрь 1989 – II Всесоюзная конференция по историческому краеведению. //Пенза.

115. 15 aprel 1995 – “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” adlı konfrans. //Bakı. – Xəzər Universiteti.

116. 16 aprel 1993 – “Şuşa – 245” adlı konfrans. //Bakı. – AMEA.

117. 22-24 noyabr 1995 – “İkinci Bakı Uluslararası simpoziumu”. //Bakı. – AMEA.

118. 7 iyun 1996 – Azərbaycan neft sənayesi tarixinə dair Birinci Uluslararası konfrans. //Bakı. – Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu.

119. 24 aprel 1997 – Üçüncü Bakı Uluslararası simpoziumu «Azərbaycanın Uluslararası çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu». //Bakı. – AMEA.

120. 29 aprel 1997 – “Əlimərdan bəy Topçibaşının 135 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans”. //Bakı. – Ali Diplomatiya Kolleci.

121. 22-23 oktyabr 1998 – «Atatürkçülük və modern Türkiyə» – Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illiyinə həsr olunmuş uluslararası konfrans. //Ankara. – Ankara Universitəsi.

122. 6-7 noyabr 1998 – Qafqazda Sovet totalitarizmi. 1920-1930. //Bakı. – Xəzər Universitəsi.

123. 21-26 dekabr 1998 – II Uluslararası «Dədə Qorqud» kollokviumu («Kitabi Dədə Qorqudun 1300 illiyinə həsr edilmiş»). //Bakı. – AMEA.

124. 21-24 aprel 1999 – Uluslararası bilim kollokviumu «Milli özünüdərketmə». //Bakı. – Qərb Universiteti. Azərbaycan Elmlər Akademiyası.

125. BDU-nun 80 illiyinə həsr olunmuş konfrans. //Bakı. – Bakı Dövlət Universiteti.

126. 21-24 may 1999 – «Quzey Kıbrıs – tarix və müasirlik». //Bakı. – Bakı Ali Diplomatiya Kolleci.

127. 27-28 aprel 2001 – «XX əsrin və II minilliyin tarixi». //Bakı. – Bakı Ali Diplomatiya Kolleci.

128. 25-26 may 2001 – «Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin qlobal problemləri». //Bakı. – Bakı Ali Diplomatiya Kolleci.

129. 10-12 avqust 2001 – Dünya Azərbaycanlıların konqresi. //İsveç. – Malmö.

130. 10 dekabr 2001 – Uluslararası Nobel ödüllərinin verilməsinin 100 illiyi ilə bağlı “TV-Sinema XXI əsr” assosiasiyası Azərbaycan Kinematografçılar İttifaqının Kino evində keçirdiyi törən. //Bakı.

131. 20 oktyabr 2002 – “Avesta”nın 2600 illiyi ilə bağlı “TV-Sinema XXI əsr” assosiasiyasının Azərbaycan Kinematografçılar İttifaqının Kino evində keçirdiyi törən. //Bakı.

132. 19 noyabr 2003 – “BP – Azərbaycan”ın Biznes mərkəzində MQF-nin “Tolerantlıq problemləri və milli münasibətlər” mövzusunda keçirdiyi konfrans. //Bakı.

133. 5 oktyabr 2003 – BMT-nin resurs mərkəzində “XX yüzilliyin astanasında İsmayıl Qaspralının “Tərcüman”ı və Əli-mərdan bəy Topçibaşının “Kaspi”si mövzusunda keçirilmiş konfrans. //Bakı.

134. 28 yanvar 2004 – M.Ə.Rəsulzadənin 120 illiyinə həsr olunmuş Bilim konfransı. //Bakı. – Xəzər Universitetinin Tarix departamenti.

135. 17 dekabr 2004 – Uluslararası konfrans “Post-Sovet dövründə Azərbaycan tarixşünaslığının problemləri”. //Bakı. – Xəzər Universiteti.

136. 29 may 2007 – BDU-nun Tarix fakültəsində “Azərbaycan tarixinin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Bakı ali məktəb müəllimlərinin konfransı. //Bakı. – BDU.

137. 6-7 aprel 2009 – Almanların Azərbaycanda məskunlaşmasının 190 illiyinə həsr olunmuş «Almanlar Azərbaycanda» Uluslararası konfrans. //Bakı. – Slavyan Universiteti.

138. 1 iyun 2009 – «Nobel qardaşları» şirkətinin 130 illiyinə və Emanuel Nobelin 150 illiyinə həsr olunmuş Uluslararası konfrans. //Bakı. – Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi.

139. noyabr 2009 – Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransı. //Bakı. – BDU.

140. 20 yanvar 2011 – İsveçin Malmö şəhərində “20 yanvar – azərbaycanlıların qəhrəmanlıq tarixi” mövzusunda “Azər” cəmiyyəti tərəfindən keçirilmiş konfrans. //İsveç. – Malmö.

141. 17-19 oktyabr 2012 – Uluslararası simpozium «Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun önlənməsində rolu». //Bakı. – AMEA.

142. 6-7 dekabr 2013 – AMEA Uluslararası konfrans “Qafqaz müharibələrinin Qafqaz ölkələri üçün nəticələri”. //Bakı. – AMEA.

143. 5-8 noyabr 2014 – Uluslararası konfrans «Bakı – ucqarda metropoliya: keçmiş və müasir dövr». //Almaniya, Berlin. – Humbolt Universiteti.

144. 7-8 noyabr 2016 – «Qafqazda görüşlər və qarşılıqlı təsirlər. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin uzunmüddətli tarixi». /Uluslararası konfrans. //Bakı. – Xəzər Universiteti.

V. Filmoqrafiya

a) bilim konsultantı olduğu sənədli-publisistik televiziya filmləri

1998

1. «Odlu məmləkət» kinoepopeyası. Birinci film – «Əsrlərin əks-sədası» (iki bölüm); ikinci film – «Başlangıç» (iki bölüm); üçüncü film – «Tələtömlü illər» (iki bölüm); dördüncü film – «İşğal» (iki bölüm); beşinci film – «Müharibə» (iki bölüm); altıncı film – «Xəzərin hakimi»; yeddinci film – «Cazibə qüvvəsi». Quruluşçu rejissor və ssenari yazarı – Nazim Rza İsrafiloğlu. Bilim konsultantı – Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycan telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 1998.

2007

2. «Mücadilə». Kinodilogiya. Birinci film – «İstiqlalın beşiyi»; ikinci film – «Yüksələn bayraq». Quruluşçu rejissor və ssenari yazarı – Nazim Rza İsrafiloğlu. Bilim konsultantı – Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycan telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 2007.

2008

3. «Ermənilər. Riyakarlığın başlanğıcı». Kinodilogiya. Birinci film – «Forpost əməliyyatı»; ikinci film – «Əsrin qanlı avantürası». Quruluşçu rejissor və ssenari yazarı –

Nazim Rza İsrافیloğlu. Bilim konsultantı – Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycanca telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 2008.

2010

4. «1995-ci il. Erməni saxtakarlığının başlanğıcı». Quruluşçu rejissor və ssenari yazarı – Nazim Rza İsrافیloğlu. Bilim konsultantı – Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycanca telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 2010.
5. «Timsahın göz yaşları». Quruluşçu rejissor və ssenari yazarı – Nazim Rza İsrافیloğlu. Bilim konsultantı – Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycanca telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 2010.

b) sənədli-publisistik televiziya filmlərindəki və televiziya proqramlarındakı kommentariləri

1998

1. «Odlu məmləkət» kinoepopeyası. İkinci film – «Başlanğıc». Kommentarıd XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin başlanğıcında «Nobel qardaşları cəmiyyəti»nin çoxsaxəli çalışmaları analiz edilir. Elmira Muradəliyeva. – Azərbaycanca telefilm Yaradıcılıq Birliyi. – Bakı. – 1998.
2. «Бакинские тайны с Фуадом Ахундовым» – «Бакинские тайны VI. Цициановы вчера и сегодня». Передача посвящена 200-летию завоевания Бакинского ханства Россией. //İTV. – 2006. – 25 февраля.

VI. Ayrı-ayrı törənlərdə, forumlarda, prezentasiyalarda etdiyi çıxışları və ictimai-siyasi çalışmaları haqqında bilgilər

1. Məmmədova G. «Odlu məmləkət belə yarandı». [«Odlu məmləkət» kinoepopeyasının yaranması ilə bağlı kinorejissor və kinossenarist Nazim Rza İsrافیloğlu ilə apardığı söhbətdə tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Mura-

- dəliyəvanın bilim konsultantı olaraq çalışması ayrıca göstərilir] /Gülcahan Məmmədova //Panorama daily. – 1998. – 21 iyul. – S. 8.
2. Polad. «Siyasətdə lider qadınlarımız yoxdur». [AXCP-nin nəzdində Qadınlar Şurasının yaranması ilə bağlı müsahibə. Qadınların siyasətdə olması siyasətə nə verir sorusuna E.Muradəliyevanın cavabı] /Polad //Azadlıq. – 2000. – 13 oktyabr.
  3. Zabil. «Qadınlara təzyiq etmək çətindir». [Yazıda Azərbaycan qadınının rolunu haqqında soruya E.Muradəliyevanın fəaliyyətinə istinad olunur] /Zabil //525-ci qəzet. – 2000. – 15 noyabr.
  4. Ülkər İ. «Qadınlar, XXI əsrə hazırsınızmı?» [Azərbaycan qadınının ictimai-siyasi həyatdakı çağdaş durumu haqda dəyirmi masa] /Ülkər İsmayılqızı //Üç nöqtə. – 2000. – 19 dekabr.
  5. Səadət. «Atəşgah»dan başlanan «Elegiya». [BMT-nin Resurs – Təlim Mərkəzində rejissor Nazim Rzanın «Atəşgah» və «Elegiya» filmlərinin təqdimatı törənində tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın etdiyi çıxış haqqında bilgi verilir] /Səadət //Azadlıq. – 2001. – 12-14 may. – S. 15.
  6. Səadət Q. «Vətəndaş təhsili, albalı ağacları və əks qütblər». [Təhsillə bağlı xaricdə təcrübə. Həmsöhbət prof. E.M.] /Səadət Qabilqızı //Azadlıq. – 2002. – 3 may.
  7. Əsədzadə Ü. «Bakı neftinin tarixinin öyrənilməsində uğurlu əsər «Odlu məmləkət». [Yazıda kitaba özəl baxış sərgilənir, bilim redaktoru və «Ön söz»ün yazarı tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevadan sitat gətirilir] /Ülviyyə Əsədzadə //Yeni Azərbaycan. – 2002. – 8 noyabr.
  8. Azərbaycan qadını ensiklopediyası. [Baş redaktor Vəliyev İsmayıl] [298-ci səhifədə prof. E.Muradəliyeva haqqında bilgi gedib] /«Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. Şəkilli //Bakı.– 2002. – 404 s.

9. Zöhrə. «Odlu məmləkət» işıq üzü gördü. [BMT-nin Resurs – Təlim Mərkəzində rejissor-ssenarist Nazim Rza İsrəfiloğlunun «Odlu məmləkət» kitabının prezentasiya törənində tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın etdiyi geniş çıxış haqqında bilgi verilir] /Zöhrə //525-ci qəzet. – 2002. – 3 oktyabr.
10. Babayeva T. «Odlu məmləkət». [BMT-nin Resurs – Təlim Mərkəzində kinorejissor, dramaturq Nazim Rza İsrəfiloğlunun «Odlu məmləkət» elmi-publisistik filminin və eyniadlı kitabının prezentasiya törənində tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın etdiyi geniş çıxış haqqında bilgi verilir] /Tünzalə Babayeva //Xəzər. – 2002. – 3 oktyabr.
11. Sabırqızı K. «Bir daha mədəniyyətin dərdləri haqqında». [«Hyatt Regency» hotelində Azərbaycan Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumunun mədəniyyət bölməsinin prezentasiya törənində Bakı Dövlət Universitetinin professoru Elmira Muradəliyevanın etdiyi geniş çıxış, işıq saldıği problemlər haqqında bilgi verilir] /Könül Sabırqızı //Azadlıq. – 2002. – 22 may.
12. Hadisələr, rəylər – «AXCP-də yeni seçki». [Ali Məclis və Rəyasət Heyətindəki vakansiyalar aradan qalxdı... Professor Elmira Muradəliyeva yekdilliklə Məclis sədrinin müavini seçilib. Partiya nizamnaməsinə uyğun olaraq daşdığı görəvə görə E.Muradəliyeva Rəyasət Heyətinin üzvü seçilib] //Azadlıq. – 2002. – 22 oktyabr.
13. Ülkər İ. «Ən sanballılar». [Yazıda E.Muradəliyevanın elmi nailiyyətləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi çalışmaları qeyd olunur] /Ülkər İsmayılqızı //Azadlıq. – 2003. – 27 noyabr.
14. Ülkər R. «Qadınlar parlament tərbiyəsizliyinə qarşı». [Dəyirmi masada çıxış] /Ülkər Rəşidqızı //Azadlıq. – 2003. – 30 may.
15. Cəmiyyət hüquqlu ikən hüquqsuz xanımlarımız. [E.Muradəliyevanın yazısı: Ana və uşaqların müdafiəsi dövlətin birinci görəvi olmalıdır] //Azadlıq. – 2003. – 15 iyul.

16. E.Muradaliyeva. «Məxməri inqilab»ın doğurduğu düşüncələr. [Yazıda Gürcüstanda demokratik qüvvələrin qələbəsi haqqında bəhs olunur] /Elmira Muradaliyeva //Azadlıq. – 2003. – 27 noyabr.
17. Nigar V. «Uşağının savadsız qalması üçün valideyn rüsvət verir». [Təhsildə qiymətləndirmə sisteminin təhlili verilir] /Nigar Vaqifqızı //Azadlıq. – 2003. – 6 fevral.
18. Ruslan B. «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 120-illik yubileyi». [Prof. E.M.-nin qiymətləndirilməsi: M.Ə.Rəsulzadənin irsi geniş təbliğ olunmalıdır, yubiley törənləri dövlət səviyyəsində qeyd olunmalıdır] /Ruslan Bəşirli //Azadlıq. – 2004. – 3 fevral.
19. Seyfulla C. «Yaratmaq eşqi». [Tariximizdə neft amili. E.Muradaliyevanın yazısına istinad] /Seyfulla Cəfərli //Kredo. – 2005. – 12 mart. – S. 6.
20. Əzimov A. «Qiymətli tədqiqat əsəri». [Nazim Rza İsrafiloğlunun «Neft və cahan savaşı» kitabı haqqında] [Bilim redaktoru Elmira Muradaliyevanın kitabına yazdığı «Ön söz» yüksək dəyərləndirilir və geniş bilgi verilir] /Ağakərim Əzimov //Zaman. – 2005. – avqust. – №9. – S. 3.
21. «Neft və cahan savaşı». [Kitabda İkinci dünya müharibəsində Bakı neftinin rolundan söz açılır. Tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradaliyevanın kitabın bilim redaktoru olduğu bildirilir] //Azadlıq. – 2005. – 15 may. – S. 9.
22. Hadisələr, rəylər – «Qadınlar çirkin kampaniyanı pisləyir». Ziyalılar xalqa və hakimiyyətə müraciət etdi. [Bir qrup Azərbaycan qadını AXCP sədri Əli Kərimliyə və onun ailəsinə qarşı KİV-də aparılan «qara piar» kampaniyasına etiraz olaraq müraciət qəbul edib.] //Azadlıq. – 2005. – 16 iyul; 30 iyul; 10 avqust.
23. Könül. «Mirzə Məhəmməd Axundzadə». [Maarifçi dramaturqun yaşam və yaradıcılığını sərgiləyəcək kitabın yaxın günlərdə işıq üzü görəcəyi haqqında bilgi. Tarix bi-

- limləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın kitabına «Ön söz» yazdığı bildirilir] /Könül //Azadlıq. – 2006. – 26 aprel. – S. 16.
24. Rəya. «Qadınlar söz azadlığı uğrunda». [AXCP Qadınlar Şurası azad mətbuatın və «Azadlıq» qəzetinin müdafiəsi ilə bağlı dəyirmi massa keçirdi. BDU-nun professoru, Müəllimlərin Hüquqlarını Müdafiə Cəmiyyətinin sədri Elmira Muradəliyeva ölkədə azad söz plüralizmi ilə bağlı çıxış etdi] /Rəya //Azadlıq. – 2006. – 11 noyabr.
25. Gültəkin. «Redaktorların aclıq aksiyasına böyük diqqət». [Azad mətbuata təzyiqlərə və «Azadlıq» qəzetinin yerləşdiyi binadan çıxarılması cəhdlərinə etiraz olaraq ictimaiyyətin nüfuzlu şəxsləri «Azadlıq»ın müdafiəsinə qalxdı] /Gültəkin //Azadlıq. – 2006. – 11 noyabr.
26. Natiq G. «Müəllimə şəxsiyyət, tərbiyəçi kimi yox, icraçı kimi baxırlar». [«Azadlıq» blokunun Elm və Təhsil komissiyasının sədri prof. E.Muradəliyevanın təhsilin problemlərilə bağlı düşüncələri] /Natiq Güləhmədoğlu //Bizim yol. – 2006. – 3 oktyabr.
27. Xəyal Ş. «Mütərəqqi qanunlar da Azərbaycanda eybəcər-ləşir». [«Təhsil haqqında» qanun layihəsilə bağlı E.Muradəliyevanın düşüncələri] /Xəyal Şadinoğlu //Azadlıq. – 2007. – 28 dekabr.
28. İmir Məmmədli. «Gürcü xalqının mədəniyyəti və milli psixologiyası: müqayisəli təhlil» [Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən «Elm və sənət məclisi»nin 10-cu toplantısı. Prof. E.Muradəliyevanın müzakirədə çıxışı] /Hamlet İsaخانlı //Elm və sənət məclisi – 1-10. – Xəzər Universiteti. – 2008. – S. 294.
29. Багирзаде Л. «Правда и кривда» [В интервью с режиссером Н.Р.Исрафилоглу говорится о роли профессора Бакинского государственного университета Эльмиры Мурадалиевой в качестве научного консультанта в новом фильме об армянском терроризме] /Лала Багирзаде //Каспий. – 2008. – 28 августа. – С. 8.

30. S.T.Hacıyev, R.C.Süleymanov. «Tarix fakültəsinin tarixi. [1919-2009 – Tarixi icmal]». [209-210-cu səhifədə prof. E.Muradəliyeva haqqında yazı gedir] /S.T.Hacıyev, R.C.Süleymanov //Bakı. – Nurlan. – 2010. – 52, 61, 272 s.
31. Seyfulla C. «Bir ocağın işığında». [195-196-cı səhifədə E.Muradəliyevaya istinad] /Seyfulla Cəfərli //Bakı. – 2012. – 282 s.
32. Tarix. “Faşizmin dağıdılmasında Bakı neftinin rolu ədalət-siz olaraq kiçildilir” [Prof. E.Muradəliyevanın 2-ci dünya savaşı illərində SSRİ dövlətinin “ikinci Bakı” layihəsinin puça çıxması, ekologiyaya bütünlüklə diqqət yetirilməməsi və s. məsələlərlə bağlı fikirləri bildirilir]. //“Turan”. – Ekspress. – 2012. – 19 oktyabr.
33. Алиева Э. «Её Величество Нефть». [В статье о трех монографиях Н.Р.Исрафилоглу делается ссылка на «Предисловие», автором которого является доктор исторических наук, профессор Бакинского государственного университета Эльмира Мурадалиева] /Эльмира Алиева //Каспий. – 2013. – 28 декабря. – С. 20-21.
34. Алиева Э. «Жизнь во имя возрождения нации». [В статье о жизни и творчестве Мирзы Мухаммеда Ахундзаде даётся ссылка на статью доктора исторических наук, профессора Эльмиры Мурадалиевой посвященной М.М.Ахундзаде] /Эльмира Алиева //Каспий. – 2014. – 25-31 января. – С. 14-15.
35. Qurban T. «Cümhuriyyət tələbələri. Tale sorasında» III fəsil. [Yazıçı-araşdırmaçı Teyyub Qurbanın «Azərbaycan Cümhuriyyətinin Vətənin və millətin gələcəyi naminə 100 gənci Batı Avropa ölkələrinə oxumağa göndərilməsi» haqqında yazmaqda olduğu monoqrafiyadan bir bölüm. Bölümdə tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın «Azərbaycan siyasi hərəkətinin öncülərindən olan Mirzə Məhəmməd Axundzadə» başlıqlı ge-

- niş yazısı haqqında bilgi verilir. Yazı N.R.İsrafiloğlunun «MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDZADƏ» monoqrafiyasında işıq üzü görmüşdür] /Teyyub Qurban //Ekspress. – 2014. – 9-11 avqust. – S. 15.
36. Natiq. «AXCP Qadınlar Şurası 12 yaşında...» [Cəbhəçi xanımlar keçdikləri yola nəzər saldılar: gələcək vəzifələr müəyyənləşdirildi] /Natiq //Azadlıq. – 2014. – 13 yanvar.
37. Aygün M. «Hakimiyyət Bakıya obyekt kimi baxır». [Prof. E.Muradəliyeva ilə «Bakı söhbəti»: Bu gün Azərbaycanda, Bakıda mənəviyyatı olan icma ilə mənəviyyatı olmayan icma üz-üzə durub] /Aygün Muradxanlı //Müsavat. – 2014. – 17 fevral.
38. Bakı Dövlət Universitetinin professorları. [330-cu səhifədə prof. E.Muradəliyevanın çalışmaları barədə bilgi] //Bakı.– Bakı Universiteti. – 2014. – 448 s.
39. Hadisələr, rəylər. «AXCP Ali Məclisi və Rəyasət Heyəti yenidən formalaşdı». [AXCP qurultayından sonra Ali Məclisin ilk iclası keçirildi. Həsən Kərimov Ali Məclisin sədri, Elmira Muradəliyeva və İradə Əliyeva Məclis sədrinin müavinləri seçildi] //Azadlıq. – 2015. – 19 oktyabr.
40. Профессора Бакинского Государственного Университета. [На стр. 303 даны сведения о проф. Э.Мурад-алиевой] //Баку. – Баку Университети. – 2015. – 504 стр.
41. Həsənli A. «Kinematoqrafiyamızda Nazim Rza fenomeni». [Yazıda N.R.İsrafiloğlu yaradıcılığı, «Nazim Rza İsrafiloğlu» monoqrafiyası ilə bağlı düşüncələr yer alıb, tarix bilimləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın «Odlu məmləkət» monoqrafiyasına yazdığı «Ön söz»ə istinad olunur] /Aygün Həsənli. //Yeni Tərəqqi. – 2016. – 8-15 mart. – S. 9.
42. İsrafiloğlu N.R. «Olduğu kimi görünən insan». [Prof. E.Muradəliyeva haqqında yazı] /Nazim Rza İsrafiloğlu. //Azpress.az. – 2017. – 8 mart.

VII. Başlılıq etdiyi dissertasiyalar

a) Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

1. Kərimzadə Pərvin Orxan qızı. «Şimali Azərbaycanda mesenatlıq (XIX yüzilin sonu – XX yüzilin əvvəllərində)». 2003.
2. Kamalia Beutel. «Olpolitik in Azerbaidshan». //Berlin. 2004.
3. İbrahimova Nigar Kamal qızı. «XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda Rusiya çarizminin idarəçilik sistemi (1840-cı illərədək)». 2008.
4. Cabbarov Fərhad Rafiq oğlu. «Sovet Rusiyasının siyasətində Bakı nefti amili (1917-1922-ci illər)». 2008.
5. Qafarov Vasif Vaqif oğlu. «Şimali Azərbaycan məsələsi Rusiya-Türkiyə münafiqşələrində (1917-1922-ci illər)». 2009.
6. Əliyeva Gülara Əlvən qızı. «XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda rusdilli təhsil». 2014.
7. Ağayev Fuad Ağabala oğlu. «Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda dini siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəllərində)». 2015.
8. Məcidova Leyla Qadir qızı. «Lənkəran qəzasının sosial-iqtisadi vəziyyəti (XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri)». 2016.

b) Magistr

1. Məmmədov Elşən. «Əsrin müqaviləsi (20 sentyabr 1994) və digər neft sazişlərinin imzalanması». 1999.
2. Bayramov Emil Şadət oğlu. «Xəzərin statusu və neftin nəqli marşrutları». 2000.
3. İslamov Tural. «Azərbaycan Cümhuriyyətinin idarəetmə sistemi (1918-1920-ci illər)». 2001.
4. Cabbarov Fərhad Rafiq oğlu. «Sovet Rusiyasının siyasətində Bakı nefti amili (1917-1922-ci illər)». 2002.

5. Həsənov Cabir Hacı oğlu. «XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhər idarəçiliyi». 2003.
6. Vəliyev İntiqam Şahmalı oğlu. «Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədər Azərbaycan neft sənayesinin durumu (1920-1922)». 2004.
7. Qafarov Vasif Vaqif oğlu. «I dünya müharibəsinin sonunda böyük dövlətlərin Bakı nefti uğrunda mübarizəsi». 2005.
8. İbrahimova Zeynəb Əbdülməmməd oğlu. «Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti (1918-1920-ci illər)». 2006.
9. Qaziyev Elman Eldar oğlu. «Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin inkişafında Bakı neftinin rolu». 2007.
10. Rəfizadə Samirə Firudin qızı. «Azərbaycan neft sənayesində xarici investorların neft kompaniyaları» (1994-2007). 2009.
11. Ağayeva Səbinə Rauf qızı. «Bakı nefti və ikinci cahan savaşı». 2012.
12. Babaşlı Ləman Ayad qızı. «Azərbaycan SSR-də dənizdən neft çıxarılması tarixindən». 2014.
13. Qəmbərova Səhfə Binnət qızı. «Neftdə köklənmiş siyasət. Bakı nefti Genuya və Haaqa beynəlxalq konfransında». 2015.
14. Qaraçayeva Nüşabə Mirzə qızı. «XX yüzilliyin əvvəllərində Bakının ictimai-siyasi həyatı». 2016.
15. Əhmədova Aynur Hünbət qızı. «Rusiyanın sovetləşdirilməsi və Bakı nefti uğrunda mübarizə (1917 – aprel 1920-ci illər)». 2017.

|| Professor
|| Elmira Muradəliyeva
|| haqqında

BİZİM ELMİRA XANIM

Elmira xanım Muradəliyevanı çoxdan tanıyıram. Uzun müddət Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində birgə işləmişik. Elmira xanım hazırda da orada öz səmərəli fəaliyyətini davam etdirir. Tanışlığımızın səbəbkarı Süleyman müəllim Əliyərli olub. Elmira xanım onun ən sevimli yetirmələrindən biri idi. Süleyman müəllim istedadlı tələbələrə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Elmira xanım da bu diqqət və qayğı ilə əhatə olunmuşdu. Bu gün o, professor Süleyman Əliyərli elmi məktəbinin ən tanınmış nümayəndələrindən biridir. Əslində, bizim yaxınlığımız da elə bu məktəb zəminində olub. Süleyman müəllim milli dəyərlərə üstünlük verən fundamental bir tarixçi idi. Onun ətrafında həmin dəyərləri üstün tutan gənc tarixçilərin təkrarsız bir elmi mühiti yaranmışdı. Elmira xanım məhz o sağlam mühitin yetirməsidir.

Elmira xanım “Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalın tarixinə dair kütləvi mənbələr” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını 1982-ci ildə Moskva Dövlət Universitetində müdafiə etmişdi. Doğrusu, indi bu çoxlarına adi bir iş kimi gələ bilər. Amma həmin dövrdə SSRİ adlı böyük ölkənin birinci ali məktəbində, birinci universitetində müdafiə etmək mühüm üstünlük sayılırdı. Elmin bütün sahələri üzrə MDU digər universitet və institutlardan seçilir və orada elmi işlərə yüksək tələbkarlıqla yanaşılırdı. Elmira xanımın sovet dövrü tarix elminin apostollarının işlədiyi bir elmi mərkəzdə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etməsi onun yüksək elmi potensialından, elmi rəhbərinin böyük nüfuzundan xəbər verirdi. Təsadüf deyildir ki, müdafiədən bir il sonra onun namizədlik dissertasiyası Gənc Tədqiqatçıların Ümumittifaq Müsabiqəsinin laureatı diplomuna layiq görüldü. Yəni, söhbət SSRİ miqyasında keçirilən bir müsabiqənin laureatı olmaqdan gedirdi. Həmin dövrdə gənc bir tədqiqatçının belə böyük bir uğur qazanması sıradan olan bir hadisə deyildi. Elmira xanım tarix elminə belə böyük bir uğurla gəldi və bütün sonrakı fəaliyyətində bu uğur hədəflərə qovuşmaqda onun yolunu müəyyən etdi.

Elmira xanımın yadda qalan doktorluq dissertasiyası müdafiə etməsini yaxşı xatırlayıram. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağıldığı dövrdə o, Akademianın Tarix İnstitutunda “XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Şübhəsiz ki, araşdırmanın əsas subyekti olan Quzey Azərbaycan şəhərlərinin inzibati, sosial-siyasi həyatının, iqtisadi təkamülünün, şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi yalnız tarix elmi üçün deyil, müstəqilliyin bərpasının astanasında milli ideyanın təkamül prosesini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətli bir hadisə idi. Elmira xanımın araşdırmasında quberniya mərkəzləri kimi Bakı, Gəncə, İrəvan və digər Azərbaycan şəhərləri haqqında çox maraqlı məlumatlar var idi. Bu məlumatlar yalnız şəhər təsərrüfatı, iqtisadi və ticarət məsələləri ilə bağlı olmayıb, həm də şəhər özünüidarə orqanlarına seçkilərdə yerli əhaliyə qoyulan məhdudiyyətlər, şəhər burjuaziyasının formalaşması və bu prosesin milli həyata təsiri kimi mühüm məsələlərlə bağlı idi.

Şəhər və neft problemləri Elmira xanımın sonrakı yaradıcılığında da aparıcı bir istiqamətə çevrildi. Nobel fondunun təsis edilməsində Bakı neftinin rolu, Gəncənin milli mücadilə mərkəzinə çevrilməsi, Azərbaycan şəhərləri və Böyük İpək yolu, Azərbaycan tarixində neft amili kimi maraqlı araşdırmalar Elmira xanımın sonrakı araşdırmalarının məhsulu idi. Bir tarixçi professor kimi milli mövzular həmişə Elmira xanımın maraq dairəsində olub. Rəsulzadə sevdası ürəyində, ideyası əməlində yer alıb. Böyük milli liderin ideyalarına münasibət onun üçün yalnız tarixi keçmişə vurğunluq deyil, eyni zamanda milli dəyər, mənəvi yaddaş, doğru, dürüst ictimai inkişafın konsepsiyasıdır. Rəsulzadə irsinə münasibət Elmira xanım üçün ardıcıl milli təəssübkeşlik məsələsidir. Onun elmi fəaliyyəti ilə yanaşı ictimai fəaliyyəti də çox genişdir. Burada mən bir məsələni xüsusi şəkildə vurğulamaq istəyərdim. Bir müddət əvvəl görkəmli rejissor Nazim Rza 12 seriyadan ibarət “Odlu məmləkət” sənədli filmini çəkərkən, filmin elmi məsləhətçisi Elmira xanım Muradəliyeva idi. Filmdə iki mühüm süjetin ikisi də bilavasitə onun araşdırmaları üzərində qurulmuşdu: neft sənayesinin inkişafı və Bakı şəhərinin ölkənin təbii

və tarixi paytaxtına çevrilməsi. Elmi məsləhətçiliklə yanaşı Elmira xanım həm də bu filmin müxtəlif seriyalarında maraqlı çıxışları ilə yadda qaldı. Hər halda “Odlu məmləkət” hələ ki, Bakı nefti haqqında çəkilmiş ən yaxşı, ən tutumlu ekran əsəridir və bu sənədli filmin ərsəyə gəlməsində Elmira xanımın da böyük əməyi olmuşdur. Təəssüf ki, bu maraqlı sənədli film uzun müddətdir ekranlarda görünmür və çıxışçıların dairəsinə görə məsələnin müəyyən siyasi çalarları yox deyildir.

Elmira xanım həyatını müəllimlik işinə, pedaqoji fəaliyyətə həsr edib. O, Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında davamlı iş təcrübəsinə, böyük nüfuzla malikdir. Sözün tam mənasında şərəfli bir müəllim ömrü yaşayır: böyük hərfərlə yazıla biləcək müəllim ömrü. Müəllimin nüfuzu, adı və əməyi tələbələrin münasibəti ilə ölçülür. Yaxşı yadımdadır bir neçə il əvvəl BDU-nun tələbələri arasında keçirilən sorğuda Elmira xanım Universitetin ən yaxşı beş müəllimindən biri kimi dəyərləndirilmişdi. Bu onun işinə, əməyinə və əxlaqına verilən çox yüksək bir qiymət idi. Həmin estafeti Elmira xanım bu gün də davam etdirir. Tələbələrindən 8 nəfəri onun elmi rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyaları müdafiə ediblər. Ruhunda azadlıq olduğu üçün rəhbərlik etdiyi elmi işlər də azad düşüncənin məhsuludur. Əslində, o, tələbələrinə, keçmiş aspirantlarına, hazırki doktorantlarına yalnız bilik vermir, həm də həyat dərsi verir, onlarda vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırır. Çünki Elmira xanım özü bu baxımdan hər kəsə örnək olan bir ziyalıdır. Ziyalıdan söz düşmüşkən Elmira Muradəliyeva ənənələri yaşadan, milli irsə böyük sayğı ilə yanaşan, öz prinsiplərinə sadıq bir ziyalıdır. Ölkənin taleyinə və tarixinə münasibətdə hər zaman mövqe nümayiş etdirib, sözünü açıq deyib Elmira xanım. Onu tələbələrin sevimlisinə çevirən də, məhz bu mühüm amillərdir. Dəfələrlə dərslər dediyi tələbələrin onun haqqında necə yüksək fikirlər söyləmələrinin şahidi olmuşam. Bu münasibəti Elmira xanım öz əməyi, öz işi və öz sağlam ictimai mövqeyi ilə qazanıb.

Azərbaycan Respublikası prezidenti yanından Ali Attestasiya Komissiyası yaranan gündən Elmira xanım bu qurumun üzvü

olub. Biz onunla birlikdə 10 ilə yaxın bu qurumda tarix üzrə ekspert komissiyasında işləmişik. Elmira xanım komissiyanın uzun müddət elmi katibi oldu, sonra isə ekspert kimi fəaliyyət göstərdi. Bu müddət ərzində o, elmi işlərə ciddi qayğısı və tələbkarlığı ilə seçilirdi. Böyük alim akademik Azad Mirzəcanzadənin başçılığı altında AAK o zaman elmi işlərə ciddi tələbkarlıqla yanaşırdı. Yaxşı xatırlayıram biz o zaman elmə əyri yollarla soxulmaq istəyən bəzilərinin qarşısını ala bildik. Onların içərisində bir sıra vəzifəli şəxslər də var idi.

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşandan sonra tarix dərsliklərinin hazırlanması ciddi bir məsələ kimi ölkə təhsilinin qarşısında dayanmışdı. Elmira xanım ilk gündən bu prosesin içində olub. Həmin vaxt nazir müavini Ədalət Tahirzadə yeni dərsliklərin hazırlanması işinə rəhbərlik edirdi. Biz orada da Elmira xanımla birlikdə çalışmışıq, müstəqil Azərbaycanın ilk tarix dərsliklərini hazırlamışıq. Elmira xanım X siniflər üçün “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin müəlliflərindən biri idi. Həmin dərslik məktəblərin rus bölmələri üçün nəşr olunanda eyni zamanda həm də dərsliyin redaktoru idi. Bu dərsliklər müstəqilliyin ilk illərdə şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində, onlarda tarixi keçmişimizə maraq oyadılmasında, gənclərin ruhuna vətən sevgisinin hopdurulmasında müstəsna rol oynadı.

Mən Elmira xanımın 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri zamanı göstərdiyi fədakarlığı indiyə qədər xatırlayıram. Əvvəla həmin dramatik günlərdə o, həmişə xalqla birlikdə meydanlarda oldu. Qanlı yanvar qırğınından sonra tətbiq edilən fəvqəladə vəziyyət şəraitində Elmira xanım Roza xanım Arazova və digər yaxın rəfiqələri ilə birlikdə Bakı şəhərində və Abşeron kəndlərində bütün xəstəxanalara baş çəkərək Sovet qoşunlarının müdaxiləsi nəticəsində yara almış vətəndaşlarımızın dairəsini müəyyən etdilər, onların harada və hansı şəraitdə yaralandıqlarını müəyyənləşdirdilər. Bu sənəd yanvar hadisələrinin miqyasını müəyyənləşdirmək üçün çox qiymətli mənbə oldu və həmin hadisələri araşdıran dövlət komissiyasına təqdim edildi.

Yaxşı xatırlayıram Xalq Cəbhəsi hərəkəti yarananda, Xalq

hərəkatı başlayanda həmin proseslərin ardıcıl iştirakçısı və təəssübkeşi idi Elmira xanım. Bacısı Şərqiyyə xanımla birlikdə o, həmişə meydanlarda, xalqın içində, mübarizə cəbhəsində idi. İndi həmin dövrdən xeyli vaxt keçir. O, yenə də Xalq Cəbhəsi Partiyasının sıralarındadır, ictimai mübarizənin ön sıralarındadır. Fəal həyat mövqeyi, prinsipial vətəndaş mövqeyi onun üçün həyat tərzinə çevrilib. Elmira xanım bu uzun illər ərzində daim haqqı pozulanların, haqsızlığa düşər olanların yanında olması, onlara mənəvi dəstək verməyi bir vicdan məsələsi sayır. Gördüyü bütün xeyirli əməllərin mükafatını da yalnız öz vicdanından gözləyir. Zəmanəmizdə belə professorların, belə ziyalıların sayı elə də çox deyildir. Bu baxımdan Elmira xanımın keçdiyi həyat yolu çoxlarına örnək ola bilər. Müəllimin ucalığı tələbə sevgisindən, alimin ucalığı vətəndaşlıq mövqeyindən, ziyalının ucalığı millətin kiçik bir zərrəsinə çevrilməkdən keçir. Bizim Elmira xanım sözün tam mənasında millətin zərrəsinə çevrilə bilən ziyalılarımızdan biridir.

Cəmil Həsənlı,
tarix bilimləri doktoru, professor,
Milli Şuranın sədri

QEYRƏTLİ VƏTƏNDAŞ, VƏTƏNPƏRVƏR ALİM

Mənim onunla tanışlığım 2000-ci illərin əvvəlinə təsadüf edir.

Elmira Muradəliyevanın tarixçi-alim kimi imzasına bələd idim, hətta bir kitabını da maraq üçün oxumuşdum. Tarixi araşdırmalar yolunda addımlayan və onunla müəllim həmkarlığı edən qızım Ülviyyə isə Elmira xanımın yüksək insani keyfiyyətlərindən mənə danışmışdı. Atalar yaxşı deyib: yüz eşitməkdənsə, bir görmək əfsəldir. Elə belə də oldu.

2001-ci ildə ABŞ tərəfindən elan olunmuş bir layihə müsabiqəsində yer tutduğumuza görə görüşməli olduq və bir neçə il hə-

min layihə üzrə birlikdə fəaliyyət göstərdik.

Əhvalat belə olmuşdur. ABŞ-ın on bir elm-təhsil təşkilatı birləşərək bir konsorsium yaratmışdılar. Bu konsorsium Demokratiya sahəsində təcrübə-mübadilə proqramı hazırlamışdır və öz vəsaiti hesabına bu proqramı reallaşdırmağa girişmişdi. Proqramın məqsədi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində, keçmiş SSRİ tərkibində olmuş müstəqil dövlətlərin təhsil işçilərinə ABŞ-dakı həmkarları ilə əməkdaşlıq imkanı yaratmaq, vətəndaşşünaslıq, vətəndaş təhsili sahəsində təhsilin inkişafına həmin ölkələrdə təsir göstərmək idi. İlk olaraq bir il üçün nəzərdə tutulmuş Proqramın strukturuna demokratiya sahəsində təhsil sferasında konfransların keçirilməsi, ABŞ-da stajirovkada olmaq və bu müddətdə ümumtəhsil məktəblərində vətəndaşşünaslıq dərslərinin dinlənilməsində, trening və seminarlarda, digər müsahibə xarakterli tədbirlərdə iştirak etmək, eləcə də, iştirakçı ölkələr üçün fəaliyyət planının hazırlanması, nəhayət, bu planın həyata keçirilməsi nəticələrinin müzakirəsi və “Vətəndaşşünaslıq” sahəsində təhsil məsələləri üzrə beynəlxalq konfransın keçirilməsi daxil idi.

Proqrama ilk hazırlıq görüşü Budapeştdə keçirildi. On altı ölkənin hər birində dörd-beş nəfər olmaqla keçmiş SSRİ tərkibində olmuş müstəqil ölkələrdən və Avropa ölkələrindən nümayəndələr bir həftə seminar-müşavirədə iştirak etdilər. Azərbaycandan 4 nəfər: Professor Elmira Muradəliyeva, Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım fondunun əməkdaşı Turqut Mustafayev, mən, bir də UNİSEF-in Azərbaycan nümayəndiliyindən Mətanət xanım Budapeşt görüşünə dəvət olunmuşduq.

Mən bu yol yoldaşlığında, konfrans və gəzintilərdə, müzakirə və müsahibələrdə Elmira xanımın erudisiyasına, yüksək mədəniyyətinə, vətəndaş qeyrətinə, saf, təmiz amalına, sadəliyinə, prinsiplial mövqeyinə bələdləşdim.

Budapeşt günlərindən söhbət açmaq fikrində deyiləm, yalnız iki məqamı xatırlamaq istərdim.

Seminarların birində seminar apararı təklif etdi ki, hər bir ölkə nümayəndələri ölkəsindəki problemləri yazıb təqdim etsin, müzakirəyə çıxaraq. Biz Ermənistan dövlətinin Azərbaycan tor-

pağının bir hissəsinin işğalını, törətdikləri cinayətləri, Xocalı soyqırımını faktlarla, şəkillərlə, slaydlarda əks olunmaqla təqdim etdik. Biz təqdimatı ermənilərdən qabaq keçirdik. Təqdimatımız böyük maraqla qarşılandı, hətta bəzi ölkə nümayəndələri etiraf etdilər ki, biz bu faktlar barəsində xəbərsizik. Təqdimatımızın ifşəedici olduğunu görən Ermənistan nümayəndələri etiraz əlaməti olaraq, bəlkə də xəcalət çəkdiklərindən zalı tərək etdilər. Həmin gün onlar seminarlara qatılmadılar. Bu prosesdə tarixçi-alim Elmira xanımın şərhləri dinləyənlərdə güclü təsir oyadı.

İkinci məqam seminarla bağlı deyil. Asudə vaxtda şəhəri gəzməyə çıxdıq. İstədik metrodan istifadə edək. Bilet alıb perrona endik, qatara minib dörd dayanacaqdan sonra perrona çıxdıq. Çıxan kimi nəzarətçi biletlərimizi istədi, verdik. Cərimə tələb etdilər. Bildirdik ki, biletimiz ola-ola niyə cərimə verməliyik? Dədlər ki, bileti qeydiyyatdan keçirməmişiniz, bəlkə yenə də onunla getmək fikrindəsiniz? Dədik ki, biz qonağıq, qaydaları bilmirik. Bir də belə diqqətsiz olmağıq, güzəşt edin. Nə qədər xahiş etdiksə, onlar öz tələblərində oldular. Cərimə biletin qiymətindən 19 dəfə artıq idi. Bizə çox ağır gəlsə də, cəriməni verməyə məcbur olduq. Bir də metroya minmədik. Hər yerə tramvayla gedirdik. Elmira xanım “bu dərsdən nəticə çıxaraq, yerli qaydalarla tanış olmadan hərəkət etməyək” – dedi.

2002-ci ilin aprel ayının əvvəlində Proqramın yeni mərhələsi üzrə Vaşinqtona gedəsi olduq. Bu dəfə daha çox ölkə iştirak edirdi, həm də hər komandada 10 nəfər təmsil olunurdu. Bakıdan İstanbula, oradan Amsterdama, sonra Vaşinqtona uçmalı idik.

İstanbulda 2 gün vaxtımız var idi. Otəldən dostum, şərqşünas alim, professor Ömər Okumuşa telefon açdım. O, səhəri gün gəlib Elmira xanımla məni İstanbuldan 150 km aralı yerləşən Fateh Universitetinə apardı. Universitetdə tədris otaqları, yataqxana və kitabxana ilə tanış olduq. Elmira xanımın universitet haqqında təəssüratları böyük maraq doğurdu.

Səhər İstanbuldan Amsterdama uçduq, oradan da 12 saatlıq uçuşdan sonra Vaşinqtona endik. Bizi Hilton otelində yerləşdirdilər. Bir ay müddətində Proqram üzrə təlimlərdə iştirak etdik. El-

mira xanım hər yerdə milli təəssübkeşliyi ilə seçilirdi. Oradakı işlərimizin təfərrüatına varmadan bir-iki məqama diqqət çəkmək istəyirəm.

İki günü öz heyətimizdən olan ingilis dili bilənlərin tərcüməçiliyi ilə keçirdik. Üçüncü gün cavan bir erməni oğlanı bizə tərcüməçi kimi təhkim etdilər. Bu hərəkətə etiraz edənlər sırasında Elmira xanım birincilərdən oldu. Oğlanın anası Sank-Peterburq, atası isə İrəvan ermənisi idi. Bir günlük işdən sonra tərcüməçinin dəyişdirilməsini qəti olaraq tələb etdik və tələbimizə nail olduq.

Digər bir hadisə belə baş verdi. Virciniya ştatındakı ümumtəhsil məktəblərindən birində tarix dərslərini dinlərkən, gördük ki, dərsləkdə Türkiyədə “erməni soyqırımını” təsvir edən mətn vardır. Dərs dinləmədən sonra fənni tədris edən müəllimlə və direktor müavinləri ilə söhbət keçirdik, bu faktın uydurma olduğunu, əksinə, ermənilərin Türkiyədə əhaliyə qırğın divanı tutduqlarını bildirdik.

Elmira xanım tarixçi olaraq erməni-daşnak dəstələrinin törətdikləri qırğınlar haqqında faktlarla şərh verdi, Virciniya ştatındakı orta məktəbdə belə qüsurlu məzmunə malik, millətlər arasında ədavəti gücləndirən dərsləkdən istifadə edildiyinə təəssüfünü bildirdi. Bizə söz verdilər ki, bu barədə rəhbərliyə məlumat veriləcək və bu dərsləkdən çıxarılacaq.

Digər bir məqam məktəb şagirdləri ilə birlikdə məktəbin avtobusunda getdiyimiz milli incəsənət muzeyi ilə əlaqədardır. Muzeydəki rəsm əsərləri XVIII əsrdən bəri yaradılmışlar idi. Xahiş etdik ki, orta əsrlər dövrünün rəsmlərini göstərsinlər. Bildirildi ki, ABŞ-ın tarixi kimi incəsənəti də XVIII əsrdən başlanır.

Elmira xanım muzey işçilərinə və şagirdlərə Azərbaycanın qədim tarixindən, orta əsrlərdə yaranmış incəsənət əsərlərindən söz açdı. Azərbaycan və onun incəsənət tarixi haqqında söhbəti böyük diqqətlə qarşılandı.

Digər bir məqam məscidə ekskursiya tələbi ilə bağlıdır. Proqram üzrə bizi kilsəyə aparmışdılar. Biz tələb etdik ki, məscidə də gedək. Proqramda dəyişiklik edildi. Növbəti gün böyük bir məscidin ziyarətinə yollandıq. Elmira xanım ilk növbədə məscidin ki-

tabxanası ilə maraqlandı. Burada zəngin bir kitabxananın olduğunu gördük. Mənə orada məlum oldu ki, ərəblərin xeyli qismi müsəlman deyilmiş. Elmira xanım öz tarixi məlumatları ilə burada da diqqət çəkdi.

Aprelin ortalarında Vaşinqton albalı çiçəyinə büründü. Müsahibə, musiqili gecələrdə, teatr tamaşalarına baxışlarda, yazdığı-mız esselərdə Elmira xanım Azərbaycanın gözəlliyindən, Azərbaycan həqiqətlərindən söhbət açdı. Bir aylıq məşğələlərin sonunda Azərbaycanda vətəndaş təhsilinin layihəsini hazırladıq, məqsədi və vəzifələrini, metodlarını, prinsiplərini müəyyənləşdirdik. Bu işlərin görülməsində Elmira xanım həmişəki kimi diqqət çəkirdi. Sadə, səmimi, adi görünən bu xanımın qəlbində tükənməz vətən sevgisi coşub daşırdı. O, Demokratiyanın, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını müstəqillik yolunda addımlayan Azərbaycanın nailiyyəti hesab edirdi...

Vətənə qayıtdıqdan sonra apardığımız təcrübə mübadiləsi və vətəndaş təhsilinin vacibliyi haqqında yerli mətbuatda çıxışlar etdik. Elmira xanımın səsi yenə də ucadan eşidilirdi. Çox təəssüf ki, Təhsil Nazirliyi təqdim etdiyimiz təklifləri nəzərə almadı. “Vətəndaşşünaslıq” fənnini tədris planına daxil etmədi, amma qəlbində vətəndaşlıq duyğusu tüğyan edən insanlar, xüsusilə bu cür layihələrdə iştirak edənlər vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda öz fəallıqlarına sadıq qaldılar. Belə öncüllərdən biri də tarix elmləri doktoru, professor Elmira xanım Muradəliyeva idi.

Mükəmməl tarixçi-alim sadə, səmimi, mehriban insan, qeyrətli vətəndaş, vətənpərvər ziyalı xanım Elmira Muradəliyevaya möhkəm gümrahlıq, yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

Əjdər Ağayev,
pedaqoji bilimler doktoru, professor, əməkdar müəllim,
Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
Azərbaycan Təhsil Şurasının sədri

GÖZƏL İNSAN, BÖYÜK VƏTƏNSEVƏR, GÖRKƏMLİ TARİXÇİ-ALİM

Təkcə vətənimiz Azərbaycanın deyil, bütövlükdə yaşadığımız meqabölgənin tarixinə az-çox bəlli olan hər bir ədalətli, obyektiv mütəxəssis Elmira xanım Muradəliyevanın adını eşidərkən, düşünürəm ki, hər bir kəs “Bəli, bu xanım öz işinin mahir ustadıdır, yorulmaz tədqiqatçı, çox böyük istedadlı və obyektiv bir alimdir” – sözlərini beyindən və ürəyindən keçirir.

Elmira xanımı lap çoxdan – hələ cavanlığımdan tanıyırdım. Mənim son 40 ilə yaxın bir müddətdə çalışdığım şöbənin – AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin o zamankı rəhbəri, institut direktorunun elmi işlər üzrə müavini, AMEA-nın müxbir üzvü, gözəl insan, görkəmli tarixçi, tanınmış ədib və şair Mahmud Əlabbas oğlu İsmayılovun əlində bir avtoferatı yellədə-yellədə “Bax buna deyərəm əsər, bu qız əsl tarixçi, gözəl alim olacaqdır!” sözlərini dediyi gündən Elmira xanımla hələlik qiyabi tanışlığımızın bünövrəsi qoyuldu. Tale elə gətirdi ki, Elmira xanımın elmi fəaliyyətinin çox böyük dövrü və əsas tədqiqat problemləri bizim şöbənin həyatı ilə bağlı oldu. Onun dissertasiyaları da, digər çox ciddi və fundamental əsərləri də bizim şöbənin görkəmli alimləri – Mahmud İsmayılov, Tofik Vəliyev, Marat İbrahimov, Ələvsət Umayev və başqalarının mötəbər rəylərinə əsaslandırılmış elmi təqdirinə layiq görüldü. Həmin sanballı əsərlərin sorağı çox tezliklə Azərbaycanın hüdudlarını aşdı, bir çox qələm sahiblərinin on illiklər boyu həsrətində olduğu beynəlxalq nüfuzə yiyələndi.

Elmira xanımın şəhərlərimizin tarixinə, neftimizin öyrənilməsinə həsr etdiyi sanballı monoqrafiyaları, sayı-hesabı bilinməyən, hər birində neçə-neçə dürlü mətləblərə elm ziyası salınmış məqalələrindən tarixçilərin və bir sıra yaxın sahə mütəxəssislərinin bütöv bir nəslə, o cümlədən mən özüm, əsl elm dərəsi aldı. O əsərlər ki, onlarda nə yalançı, psevdopatriotizmlə doldurulmuş bravadura var idi, nə də bizim beynimizə zorla pərçim edilmiş basmaqəlib “ideyalar” qarşısında kor-koranə qolubağlılıq, ləbbeyçilik.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Akademiya alimlərini ali məktəblərə qovan ehtiyac mənə həm də bir çox xoşbəxtliklər

bəxş elədi. Lənkəran, Mingəçevir, Şamaxı, Sumqayıt və b. şəhər və rayonların, habelə Bakımızın neçə-neçə ali təhsil müəssisələrində saysız-hesabsız dost-taşılar qazandım. O dövrdə Bakı Dövlət Universitetinin də müxtəlif fakültələrində mühazirələr oxudum, seminarlar apardım. Respublikamızın görkəmli alimləri ilə işbirliyində oldum. Həmin alimlərdən biri də Elmira xanım Muradəliyeva idi. Onunla birlikdə eyni mühazirə kurslarını oxuduq, bir yerdə imtahanlar götürdük, müdafiələrdə olduq. Bu proseslərdə onun necə gözəl bir pedaqoq, necə ədalətli bir insan, ürəyi Allah rəhmi, insan sevgisi ilə dolu bir şəxs olduğunu bir daha gördüm, onun bu məziyyətlərinə valeh oldum. O vaxtdan bəri bizi bir-birimizlə möhkəm əməkdaşlıq, həmkarlıq telləri bağladı.

Elmira xanımın Azərbaycanımızın, demək olar ki, bütün bölgələrinə səpələnmiş yetirmələri, dissertantları var. O, bu adamların hamısına Böyük İnsan qayğısı, Əsl Alim ustadlığı ilə yanaşır, illər boyu qayğıya, köməyə ehtiyacı olan neçə-neçə istedadlı mü-təxəssislərin tarixçi-alim kimi yetişmələrində əvəzsiz rol oynayır.

Elmira xanımın valeh olduğum məziyyətlərindən biri də onun prinsipiallığıdır. Söhbət istər elmi gerçəkliklərin müdafiəsindən getsin, istərsə də adi etik normaların gözlənilməsindən – əgər nöqsanlara, çatışmazlıqlara yol verilibsə Elmira xanım bunların qarşısında əyilməz, haqq-ədalət mövqeyindən dönməz bir dağa çevrilir, haqq-ədalət yerini almayınca mövqeyindən çəkilmir.

Professor E.B.Muradəliyeva dünyanın ən nüfuzlu elmi tribunnalarında Azərbaycan tarixini, Azərbaycanın həqiqətlərini təbliğ etməkdən yorulmur. 2009-cu ildə onun layiq görüldüyü Nobel mükafatı onun beynəlxalq tarixçi-elmi dairələrində qazandığı böyük elmi nüfuzun bariz ifadəsidir.

Uca Tanrının Elmira xanıma bəxş etdiyi sənələrin sayına baxmadan bu xanım mənim üçün həmişə XX əsrin 80-90-cı illərinin Elmirası kimi qalacaqdır və mən də Böyük yaradandan ona duyunca yaşamağı bəxş etməyini diləyəcəm.

Hacı Həsənov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Azərbaycanın yeni tarixi”
şöbəsinin müdiri, ən əsası Elmira xanımın sadıq dostu

ПЕДАГОГ И УЧЕНЫЙ

Более 40 лет Эльмира ханум преподает в Университете. За это время своей культурой, честностью и искренностью она завоевала безграничное доверие, уважение и любовь, как преподавателей, так и студентов Университета.

Пройдя трудный путь, Эльмира ханум благодаря своему высокому профессионализму, бесконечному трудолюбию, творческому и научному подходу, достигла высокого уровня, с гордостью неся звание доктора исторических наук, профессора. На ее научных трудах, монографиях, статьях воспитано ни одно поколение историков. Эльмиру ханум всегда отличали объективность и вера в справедливость. Всю ее сознательную жизнь эти качества являются путеводной звездой Эльмиры ханум. Ее знаниями и методическим подходом восхищались и восхищаются преподаватели и студенты Университета. Эти качества находят свое выражение и в ее научных трудах.

Ее труды, раскрывающие историю и сегодняшний день нефтяной промышленности Республики, вносят большой вклад в дело изучения истории Азербайджана. Можно сказать, что Эльмира ханум является в этом плане достойным продолжателем идей своего Учителя, ныне покойного профессора Сулеймана Алиярлы, ярким представителем его научной школы.

Что можно пожелать Эльмире ханум? Во-первых, здоровья, во-вторых, новых успехов на научном поприще, новых студентов, магистров и диссертантов, которые с гордостью будут говорить о своем любимом преподавателе и научном руководителе. Спасибо Вам, Эльмира ханум, за то, что Вы учите нас терпению, доброте, человечности. Дай бой Вам долгие лета жизни.

**Азад Рзаев,
доктор философии по истории, доцент,
декан исторического факультета, зав. кафедрой
Истории Азербайджана (для гуманитарных факульте-
тов) Бакинского Государственного Университета**

BÖYÜK ZƏKA VƏ YÜKSƏK ƏXLAQ SAHİBİ

On ildən çoxdur ki, Elmira Muradəliyevanı tanıyıram. İlk tanışlıq 2005-ci ildə Müəllimlərin hüquqlarını müdafiə təşkilatını təsis edərkən baş verib. Toplantını Elmira xanım aparırdı. Asta və səlis nitqi, səmimiliyi, konfrans iştirakçılarının səsləndirdiyi hər bir fikrə diqqətlə yanaşması, çoxları kimi, məni də heyran etdi. Sonralar biz fəaliyyətimizi “Azadlıq” blokunun təhsil komissiyasında davam etdirdik. Müzakirələr zamanı Elmira xanıma danışmaqdan çox dinləyən görərdik. Hamıya söz verər, hamını səbirlə dinləyərdi. Öz fikirlərini də söyləməyi əsirgəməz və gələcək təhsilimizi necə qurmağın yollarını göstərərdi. Uzun-uzadı çıxış etmək onun təbiətinə yaddır. Həmişə sözünün canını deməyi sevərdi və bununla hamımıza nümunə göstərərdi. Komissiyanın sədri olmasına baxmayaraq, söylədiyi hər bir cümlənin əvvəlində “fikrimcə” və ya “məncə” sözləri olardı. Başqasına öz fikrini sıırmağı da xoşlamazdı, daim imkan yaradardı ki, biz onun söylədiyi təkliflərə münasibət bildirək. Daha çox fərqli mövqə ortaya qoyanda professor razı qalardı.

Etiraf edirəm ki, Elmira xanım haqqında yazmaq mənim üçün böyük məsuliyyətdir. Məhz bu məsuliyyətin ağırlığını dərk ediyim üçün onun barəsində bildiklərimlə kifayətlənməyi özümə qəbahət saydım. Ona görə də alimin elmi əsərlərini oxumağa başladım. Əlbəttə, məqsədim heç də onun elmi fəaliyyətinə qiymət vermək deyildi. Bu işin öhdəsindən yalnız mütəxəssislər gələ bilərlər. Mən professorun elmi kimliyini tapmağa və bu kimliyi onun şəxsiyyəti ilə uzlaşdırmağa cəhd etdim. Əsərlərini yüksək heyranlıqla oxudum. Belə baxanda çalışdığı elm sahəsi faktlar və tarixi hadisələrdən ibarətdir. Amma görəndə ki hadisələr necə ustalıqla qruplaşdırılıb, onlar arasındakı əlaqələr aydın və səlis ifadə edilib, bütün bunlardan sonra təkzibolunmaz nəticələr çıxarılıb; bax onda anlayırsan ki, analitik təfəkkürün istifadə olunmadığı elm sahəsi yoxdur. Məhz o yerdə ki fakt və hadisələr var, deməli, burada müqayisələr aparmaq, yeniliklər etmək, heç kimin üzə çıxara bilmədiyini kəşf etmək xüsusi istedad tələb edir. Elmira xa-

nım məhz belə istedad sahibi olan alimlərimizdəndir. Onun hər bir elmi axtarışının arxasında kamil şəxsiyyəti dayanır, çünki nəyisə uydurmaq, faktlardan sui-istifadə etmək, dayaz təhlillərlə kifayətlənmək bu insana yaddır. Bax onu mütalibə etməyimin səbəbi bu idi: görüm, alim-şəxsiyyət – vətəndaş üçbucağı Elmira Muradəliyevanın əsərlərində öz əksini necə tapmışdır. Şükürlər olsun ki, zənnim məni aldatmadı. Mən onun əzəli-əbədi, ana südü və qanı ilə yoğrulmuş keyfiyyətlərini: bənzərsiz sadəlik və təvazökarlıq, şöhrət və dəbdəbədən uzaq olmaq, söz və hərəkətdəki birliyi elmi əsərlərində təkrar gördüm. Adətən, sadə insanlar adamları tanımaqda tələskənliyə yol verirlər, amma Elmira xanımı hər kəsin dəqiq qiymətini anındaca verməyi bacaran görmüşəm. Düzdür, xarakter etibarilə çox humanistdir, insanların qəlbinə toxunmağı əsla sevmir, amma prinsipləri xatirinə etibarsız insanlarla bir yerdə işləməyi də heç vaxt xoşlamır.

Elmira Muradəliyeva ilə birlikdə qeyri-hökumət təşkilatında çalışmışıq. Təkcə mən deyil, təşkilatın bütün üzvləri öz rəhbərinin – Elmira xanımın rəftarından və etibarından razı qalıblar. Yüksək intellektual qabiliyyətinə rəğmən, o heç vaxt önə çıxmağı xoşlamaz, çalışardı ki, təşkilatın üzvləri bilik və bacarıqlarını ictimaiyyət qarşısında realizə etsinlər. Radio və televiziya verilişlərinə dəvət alanda bizi – təşkilatın üzvlərini təklif edərdi.

Əlbəttə, bəşər övladı nöqsansız olmur. Heç şübhəsiz, bütün ünlü şəxsiyyətlər kimi, Elmira xanım da istisna deyil. Amma bu fikri yalnız nəzəri olaraq səsləndirmək mümkündür, çünki onun hərəkət və fəaliyyətində nöqsan tapmaq mümkün deyil. Hətta ilahi ona elə xarici görünüş bəxş etmişdir ki, orada da unikal bir harmoniya vardır. Bəlkə də, bu böyük insan qat-qat bizlərdən yüksəkdə durduğu üçün bizə belə gəlir. Bütün bunlara baxmayaraq, bəzən xırda məsələlərdə fikir ayrılığımız da olub. Son nəticədə bu sadə insanın dəmir arqumentləri qarşısında aciz qalmışam.

Elmira xanımın “Mən vətəndaşam” deməyə hamıdan çox haqqı çatır. O, başqaları kimi vəzifə düşkünü deyil, Vətəndaşlığı özünün əsil vəzifəsi sayır. Bütün ictimai tədbirlərdə, xalqın etiraz aksiyalarında o bizimlə çiyin-çiyinə addımlamışdır.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Bakıda Nizami kinoteatrı yaxınlığında kiçik bir köşə vardı. Burada çalışan şəxs ayaqqabıları həm təmir edər, həm də silib təmizləməklə özünə halal çörək qazanırdı. Klassik bir adı vardı: Əlimirzə Əzimi. Ayaqqabı köşəsinin iç divarları şeirlə bəzənmişdi. Sən demə, bu insan gözəl bir şair imiş. Biz onun yaradıcılığı ilə tanış olmaq üçün saatlarla ayaq üstə durub divardan şeir oxuyardıq. Tanınmamış şairin bir çox şeiri yaddaşıma hopub. Məqamı gəldiyi üçün yalnız bir beyti haqqında məlumat verməyi vacib sayıram:

*Şəmi şəb vaxtı görünlər ona aludə olar,
Şəmi gündüz yananın ziyası bihudə olar.*

Fikir poetik şəkildə çox aydın ifadə edilib: şam qaranlıqda yananda onun başına toplaşarlar, gündüz yanan şamın mənası olmaz. Professor Elmira Muradəliyeva özünün elmi və pədaqoji fəaliyyətinə layiqli qiymət verə biləcək bir zamanda yaşamır, yoxsa onun saysız-hesabsız mükafatları, yüksək dövlət təqaüdü olardı. Məncə, onun ən gözəl mükafatı onu əhatə edənlərin bu böyük insana olan sonsuz məhəbbətidir.

**Nabatali Qulamoğlu,
tarix üzrə ekspert**

ХОРОШИЙ ДРУГ – ЭТО ВСЕГДА ХОРОШИЙ ЧЕЛОВЕК

Аристотель писал, что быть хорошим человеком и другом – одно и то же. Проходят годы, и еще раз убеждаешься в мудрости этих слов. В моей жизни было не так много друзей, но все они были по-настоящему хорошими людьми. К такому, безусловно, можно отнести профессора Эльмиру ханум Мурадалиеву. С ней меня связывают годы студенчества и работы в Бакинском Университете, но, самое главное, непреодолимое взаимное уважение.

Ещё в годы юности Эльмиру ханум отличали пытливым ум, трудолюбие, а главное, изысканная тактичность в общении с другими людьми. Не всегда многословная, она обладала удивительной способностью чётко и ёмко выражать свои мысли. И делала это так, что трудно было с ней спорить – ведь предлагались самые нужные и обоснованные суждения.

Эти качества позволили ей стать в дальнейшем одним из крупных исследователей истории Азербайджана. Но диапазон научных изысканий Эльмиры ханум намного шире. Он охватывает многие пласты эволюции азербайджанского общества. И прежде всего, хочется отметить скрупулезное и многоплановое изучение хозяйственной жизни Азербайджана, его городов, торговых связей. Этот аспект исследования в трудах Э.Мурадалиевой дает возможность познать и сопоставить различные эпохи национального развития, подтвердить идентификацию отечественной географии, истории и экономики с самых древних времён и до сегодняшнего дня.

Вместе с тем, изучение хозяйственных процессов доказывает, что на территории проживания автохтонного азербайджанского этноса с самых древних времён развивалось ремесленное производство, переработка многих видов сырья и торговые связи со многими регионами и странами. Это напрочь отменяет враждебные инсинуации относительно производственной культуры азербайджанцев. В этой связи привлекает внимание одна из последних монографий Эльмиры ханум «Города Кавказа на Великом шелковом пути» (2011), где тесно переплетаются вопросы экономики и политики в таком во все времена напряжённом регионе, каким является Кавказ.

Таким образом в трудах Э.Мурадалиевой проявляется трансдисциплинарность как способ расширения горизонтов исследования, заключающегося в рассмотрении того или иного явления вне рамок одной научной дисциплины. Междисциплинарные исследования, проводимые на стыках разных наук, считаются в современных условиях наиболее пер-

спективными. Этим, на наш взгляд, и отличаются труды Эльмиры ханум.

Почему я всё это пишу. Дело в том, что в дружбе надо видеть достоинства друг-друга и уметь их оценить. А достоинств у Эльмиры ханум много. Одним из главных является патриотизм, чувство причастности к истории, культуре, традициям своей Родины. Это позволяет ей не только в своих научных изысканиях, но и в отношениях к людям, которые всегда корректны, по-азербайджански нравственно чисты и теплы, быть на высоте. Отсюда и та бескорыстность к студентам в отдаче своих знаний и опыта, а также большая армия ценителей её научного творчества. Она такая же искренняя, как и в студенческие годы. За это её любили и любят. По-секрету скажу, что в студенческие годы в неё влюблялись многие наши общие друзья, но не осмеливались признаться в этом. Она казалась недосягаемой в силу, прежде всего, высоты своего интеллекта. Но за этим интеллектуальным превосходством крылась очень чистая и чувствительная душа. Всё это понимаешь сегодня. А завтра – я уверен, Эльмиру ханум ждут новые творческие успехи, новый этап признания заслуг и, надеюсь, продолжение дружеских отношений, начавшихся ещё в пору нашей молодости.

**Гаджиага Рустамбеков,
доктор экономических наук, профессор,
зав. кафедрой Мировой Экономики
Бакинского Государственного Университета**

**TARİX ELMLƏRİ DOKTORU,
PROFESSOR ELMİRA MURADƏLİYEVAYA**

Hörmətli Elmira xanım!

Sizi, istedadlı alim, peşəkar pedaqoq, fədakar, əqidəsinə sadıq cəbhəçi, gözəl dost, zərif xanım, millətin siması olan ziyalımızı, yubileyiniz münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm.

Bakı Dövlət Universitetinin professoru olaraq sizin doğma Azərbaycan, paytaxt Bakının tarixi, xüsusilə neft sənayesi sahəsində araşdırmalarınız ixtisasınıza nə qədər dərinləndən bələd olduğunuzun bariz nümunəsidir. Böyük elmi əsərin, monoqrafiyanın, məqalənin müəllifi kimi vətənimizin gerçək tarixini gələcək nəsillərə çatdırmaqda misilsiz xidmətləriniz var. Buna görə dəfələrlə beynəlxalq konfranslarda xalqımızı, elimizi ləyaqətlə təmsil etmisiniz, tarixçi alim kimi xaricdə medallarla təltif olunmusunuz.

Pedaqoji və elmi fəaliyyətinizdəki gərgin əməyinizlə bərabər siz partiyamızın sıralarında da daim öndə, mübarizədəsiniz. Sizin kimi vətənpərvər və fədakar xanımlar həm millətin, həm də əqidədaşlarının qürur mənbəyidir. Dərin intellektiniz, alicənablığınız və mübarizliliyinizlə cəbhədaşlarınızın məhəbbətini və yüksək etimadını qazandığınıza görə, siz dəfələrlə AXCP Ali Məclisi və Rəyasət Heyətinin üzvü seçilmisiniz. Azad söz, ədalətli seçki, siyasi məhbuslara azadlıq və demokratiya naminə keçirilən bütün etiraz aksiyalarında iştirakınızla gənclərimizə daim örnək olmusunuz. Elmə verdiyiniz töhfələrlə bərabər, azadlıq və demokratik dəyərlər uğrunda mücadilədə də bizimlə bu haqq yolunda bərabər yürüdüyünüzə görə sizinlə fəxr edirəm.

Əzizimiz Elmira xanım! Sizi bir daha yubileyiniz münasibətilə təbrik edir, siyasi və elmi fəaliyyətinizdə daha böyük uğurlar, ədalətin bərqərar olduğu bütöv Azərbaycanda uzun, sağlam ömür diləyirəm.

Tanrı sizi qorusun!

*Hörmətlə, Əli Kərimli, AXCP sədri
Azadlıq qəzeti, 10-11 oktyabr 2015*

О МОЁМ ДРУГЕ И НАСТАВНИКЕ

Воспоминания о профессоре Эльмире ханум Мурадалиевой неизбежно окажутся для меня очень личными. Я отношусь к числу тех учеников, на чье становление как человека и историка за пределами нашей страны, наряду с научными руководителями при Берлинском Университете (Freie Universität Berlin), большое влияние оказала Эльмира ханум.

Все началось с того, что будучи выпускником исторического факультета Ленинградского Государственного Университета, я проработав 2,5 года в Бакинском институте социального управления и политологии, отправилась вновь в студенческий город, переименовавшийся к этому времени в город Санкт-Петербург с целью поступить в аспирантуру. Но судьба распорядилась мною иначе. У меня появилась возможность связаться с Freie Universität Berlin и подать документы на прием в аспирантуру. Ученых за рубежом очень интересовала история республик бывшего Советского Союза. И я, как многие мои коллеги из различных стран мира, увидела большую возможность представить историю нашей республики в своей научной работе на тему «Нефтяная политика в Азербайджане. Политическая и экономическая история после распада СССР».

Первая моя встреча с Эльмирой ханум состоялась весной 2000 года. Я связалась с ней в поисках литературы по истории Азербайджана второй половины XIX – начала XX вв. через кафедру истории Азербайджана. Во время этой встречи она совершенно поразила меня своим умом, простотой и открытостью души, человеческой контактностью и доброжелательностью. А ознакомившись с концептом моей работы, она внимательно выслушивая меня и мои мысли, давала мне конструктивные и очень полезные советы по нефтяной истории Азербайджана.

В день нашего знакомства Эльмира ханум подарила мне на память свою книгу «Города Северного Азербайджана во

второй половине XIX в.», которая, наряду с другими трудами, послужила ценным источником в моей научной работе. С гордостью хочу отметить, что монографии Эльмиры ханум «Кровь земная – нефть Азербайджана и история» (Баку, 2005) и «Города Кавказа на Великом Шелковом пути» (Баку, 2011) зарегистрированы в каталоге Государственной Библиотеки Берлина, а также Гумбольдтского Универсиета.

Сегодня трудно представить изучение отечественной истории без работ Эльмиры ханум. Труды Эльмиры ханум служили и служат для меня неиссякаемым источником знаний об Азербайджане, а ее суждения во всем, что касается Азербайджана, помогали и помогают мне разобраться в происходящих событиях.

Последний раз мы встретились с Эльмирой ханум в ноябре 2014 год, когда в Берлинском Гумбольдтском университете (*Humboldt Universität Berlin*) прошла международная научная конференция, посвященная Азербайджану (Ваку. *Metropoleander Peripherie*). Было очень приятно наряду с другими учеными из Баку познакомиться с близким другом и коллегой Эльмиры ханум – доктором философии по истории Абуталыбом

Джалиловым, который мне и моей семье дал ощущение долгих лет знакомства.

Дни Международной конференции совпали с 25-летним юбилеем падения Берлинской стены. Проведя последний день прогулкой по вечернему

*Прогулка по Берлину.
Слева: Камаля Бойтель, её сын Эмиль,
Эльмира Мурадалиева, Клаус Воверайт,
Абуталыб Джалилов*

Берлину, мы встретили тогдашнего Мэра города Берлина Клауса Воверайта (Klaus Wowereit), который после знакомства с большим удовольствием сфотографировался с гостями из Азербайджана.

Мы часто переписываемся с Эльмирой ханум. В течении всех лет нашего знакомства она стала для меня и для моей семьи надежным другом, на которого можно всегда положиться.

Дорогая Эльмира ханум, мы гордимся Вами и желаем Вам, Вашим коллегам, аспирантам и студентам крепкого здоровья, благополучия, дальнейших профессиональных успехов, а также новых перспектив и возможностей со стороны нашего Государства.

*С уважением, Камалия Бойтель
(Dr. phil. Kamalia Beutel) Берлин*

DÜŞÜNCƏNİN QOVALANDIĞI BU ÖLKƏNİN ALİMİ

“Hər aydınlığı yangın sanıb söndürməyə qaçan zavallı insanların, qaranlığa o qədər alışmışsınız ki, ulduzlar belə narahat edir sizi! Düşüncənin quduz köpək kimi qovalandığı bu ölkədən düşüncə adamı necə çıxar?” Ünlü Türk fikir adamı Cəmil Meriç deyirdi bunu. Bəli, düşüncənin qovalandığı yerdə düşüncə adamı, aydın olmaq qədər zor bir iş var bu dünyada. Çox zor bir iş. Necə zor, necə ağır olduğunu çiyinini o işin altına verənlər bilər. Aqlını və zəkasını, fikirlərini və bilgisini, gerçəklərini və prinsiplərini o işə verən insanlar. Öz danılmaz həqiqətlərində dirəndiyi üçün od-da yanmağı, suda batmağı, ağacdan asılmağı, gülləyə gəlməyi, həbsxanalara atılmağı gözə alan insanlar.

Tək beyni və elmi nailiyyətləri ilə deyil, həm də prinsipial mövqeyi, insanlığı, parlaq dəyərləri, dik duruşu ilə seçilən insanlar. "İnsanlar dəli olmaqda çox haqlıdırlar... məsələn, Sokrat günün birində ağıllı olmağa qalxdı, baldırğan zəhərini içməyə məc-

bur buraxıldı..." deyirdi bir də Cəmil Meriç. Əslində, demək istədiyi həqiqət açıq. Demək istədiyi o ki, dünyanın, insanlığın, doğruların yaşaması və davam etməsi, şübhəsiz, o cür insanlara bağlı. Bəzən bu, onların öz həyatı bahasına başa gəlsə belə...

"Düşüncənin quduz köpək kimi qovalandığı bu ölkədə" də bənzər simada 5-10 düşüncə adamı qalıb indi. Özü ilə sözü bir olan həmin insanlardan biri haqqında danışmaq istəyirəm bu gün, tarixçi alim Elmira Muradəliyeva haqqında. Onun elmi işləri, çalışmaları, uğurları, siyasi fəaliyyəti bir köşə yazısına sığacaq söhbət deyil, təbii. Bu yazı, onun sabahkı yubiley gününə bir təbrik sözü olsun istədim, sadəcə – özüm və yaxın dostlar adından... Qısa bioqrafik məlumat olaraq deyim ki, bu gün BDU-da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirən Elmira xanım bir çox elmi əsərlərin, monoqrafiyaların müəllifidir. Tarixçi professor kimi üç elmlər namizədi yetişdirib. "Azərtelefilm"-in çəkdiyi "Odlu məmləkət" 12 seriyalı elmi-publisistik filmin (rejissor Nazim Rza İsrafiloğlu) elmi məsləhətçisi olub. 1992-2002-ci illərdə Ali Attestasiya Komissiyasının tarix elmləri üzrə ekspert şurasının elmi katibi və üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş. 2009-cu ildə Nobel Fondunun neft sənayesindəki elmi tədqiqatlar üçün təsis etdiyi ilk medala layiq görülüb. Uzun illərdir siyasi fəaliyyətini AXCP sıralarında Rəyasət Heyətinin üzvü olaraq ləyaqətlə davam etdirən insanlarımızdandır.

Bütün bunlar öz yerində. Amma Elmira xanıma çoxluqdan fərqləndirən başqa bir incə cizgi də var. Onun ağırçəkili elmi işlərinin, çalışmalarının, çətin və mübariz siyasi fəaliyyətinin tünd çalarları heç bir halda xarakterindəki zərifliyə toxuna bilməyib. Bu illər boyunca zərif çiyinlərində cəsurluqla daşdığı həmin yük heç bir halda davranışlarındakı nəcibliyi və gülümsəyən pozitiv üzünü dəyişməyib. İki dahi Azərbaycan şairinin elmlə bağlı söylədiyi bu məşhur misraları çoxunuz bilirsiniz. Füzuli deyirdi ki:

*Elm kesbiyle paye-i rıfat, arzu-yı muhal imiş ancaq,
Eşq imiş hər nə var aləmdə, elm bir qeyli-qal imiş ancaq.*

Yəni elmlə yüksək məqamlara yetişmək gerçəkləşməyən bir xəyal imiş. Dünyada hər şey yalnız eşqdən ibarət imiş, elm isə quru dedi-qodudur ancaq. Nizami isə deyirdi ki:

*Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.*

Mənim düşüncəmə görə Elmira xanım öz simasında bu iki dahinin fikirləri arasındakı simvolik təzadı aradan götürən və anlamı tamamlayan bir şəxsiyyətdir. Çünki mənim illərdir tanıdığım alim Elmira xanım eləcə cəsur, çalışqan, sevgi və işıq dolu qalır gözlərimizin önündə...

"Düşüncənin quduz köpək kimi qovalandığı bu ölkədə" alim olmaq, həm də doğru mövqeli bir alim olmaq çox-çox çətindir. Amma əsas məsələ bunu bacarmaq, bütün şərtlərdə həm bir elm adamı kimi, həm də bir şəxsiyyət kimi prinsipiallığını qoruyub saxlaya bilməkdir elə. Əsas məsələ məşhur hekayədəki kimi öz sürücüsünə belə öz işığını yansıda bilmək böyüklüyüdür. O hekayədə deyilir ki, ünlü bir elm adamı şəxsi avtomobili ilə konfransa gedərkən, uzun illər onunla çalışan sürücüsü bir təklif edir: "Sizin konfranslarınızı dinləyə-dinləyə vergülünə qədər əzbərlədim. Nə olar, izin verin, bu konfransı da sizin yerinizə mən keçirim..." Elm adamı təklifi qəbul edir və maşında qalır. Sürücü kürsüyə çıxır, heç çaşmadan gözəl bir çıxış edir və sonda: "Sualı olan varmı?" deyər soruşur. Ölkənin ciddi elm adamlarından biri "var" deyir və olduqca çətin bir sual soruşur. Sürücü heç tərəddüd etmədən: "Çox asan bir sual bu, onu sürücüm belə bilir, gedim çağırım, sizin sualınıza o cavab versin" deyir.

Elmira xanım məhz çevrəsini işıqlandıran və aydınladan alimlərdəndir. Ölkəmizin və insanlarımızın böyük ehtiyac duyduğu alimlərdən. Varlığı hamımız üçün bir lütfüdür. Çox yaşasın!

Səadət Cahangir
Azadlıq, 10-11 oktyabr 2015

DƏYƏRLİ MÜƏLLİMİM HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Mənim aləmində müəllim qədər müqəddəs peşə yoxdur. İnsana kiçik yaşlarından bilik verən, onu gələcək həyata istiqamətləndirən, bəzən isə həyatını həlledici dərəcədə dəyişdirən ikinci bir peşə sahibi varmı, görəsən? Əlbəttə ki, yox. Həyatda valideynlərimizə borclu olduğumuz qədər müəllimlərimizə də borclu yuq və mən, hər zaman müəllimlərimin zəhməti qarşısında baş əyirəm. Amma hamımızın həyatında xüsusi məhəbbət və ehtiramla xatırladığımız müəllimlər var ki, onlara xüsusi münasibət bəsləyirik. Mənim üçün belə müəllimlərdən biri dəyərli ustadım professor Elmira xanım Muradəliyevadır.

Elmira xanımla ilk tanışlığımız 1998-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir. O zaman mən, Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin II kursunda təhsil alırdım. Fevral ayında, ikinci semestrin başlanğıcında Elmira xanım bizə Azərbaycanın yeni dövr tarixindən mühazirə kursunu oxumağa başlamışdı. Auditoriyaya ilk gəlişindən və tələbələrlə ilk tanışlığından onun ziyalı, kübar bir xanım, peşəkar pedaqoq olması dərhal sezilirdi və bu cəhət bizə olduqca xoş təsir bağışladı. Haşiyə çıxaraq qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, təhsil aldığım illərdə BDU-nun tarix fakültəsində dərslər deyən əksər müəllimlərdə bu xüsusiyyətlər var idi və belə müəllimlər tarix elminin əsaslarını öyrənməyə başlayan biz tələbələr üçün çox vacib nümunə, örnək idi. Mübaliğəsiz deyə bilərəm ki, bu örnəklər içərisində şəxsən mənim və universitetin bir çox tələbələri üçün professor Elmira Muradəliyeva ön sıralarda idi. O, həmişə öz tələbələrinə qarşı diqqətli olur, onlara qayğı ilə yanaşır, seminar məşğələləri zamanı açıq diskussiyalara və fikir mübadiləsinə şərait yaradırdı. Elmira xanım bizə Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli dövründən – XIX əsrin birinci yarısından mühazirələr oxuyurdu. Çoxlarına məlumdur ki, Vətən tarixinin bu dönəmi Rusiya imperiyasının işğalının başlanması, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğvi, yüz illik müstəmləkə boyunduruğunun əsası qoyulduğu, eyni zamanda Azərbaycanın gələcək tarixində dönüş nöqtəsi sayıla biləcək bir dövr idi. Bu dövrün hadisələrini Elmira xanım bizə o dərəcədə maraqlı, tarixi

faktlara və mənbələrə əsaslanaraq, müqayisəli təhlillərlə aşılayırdı ki, onun hər növbəti mühazirəsini səbirsizliklə və maraqla gözləyir, seminar məşğələlərinə böyük həvəslə hazırlanırdı.

Bir pedaqoq kimi, Elmira xanımın mənə görə ən üstün cəhətlərindən biri də bu idi ki, o, tələbələrdə müstəqil araşdırmaya, yaradıcılığa həvəsi, ilk mənbələrlə işləmək, onları təhlil etmək vərdişlərini aşılayırdı. Bu isə, məlum olduğu kimi, elm yolunu özünə peşə seçmiş tələbələr üçün çox vacibdir. Bununla əlaqədar deyə bilərəm ki, məhz Elmira xanımın sayəsində mən ilk dəfə olaraq “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı aktlar” (“Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией”), “Qafqazın Rusiya mülklərinin... təsviri” (“Обозрение российских владений за Кавказом...”) kimi mənbələrlə tanış oldum. Azərbaycanın yeni dövr tarixi ilə məşğul olan hər bir mütəxəssis bu mənbələrin nə dərəcədə misilsiz rol oynadığını yaxşı bilir. Seminar məşğələlərinə tapşırıq verərkən Elmira xanım bizə mütləq bu mənbələrlə işləməyi tövsiyə edirdi. Nəticədə ilk dəfə olaraq XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının işğal siyasəti ilə vacib və maraqlı sənədlərlə işləyirdik. Universitet kitabxanasında Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası aktlarının qalın cildlərindən ilk dəfə olaraq Car-Balakən camaatlığının Rusiya ilə imzaladığı “Andlı öhdəliyi”, Cavad xanla P.Sisianov arasında yazışmanı, Kürəkçay müqaviləsinin mətnini və s. əğz edirdik.

Növbəti semestrlərdə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri tarixini bizə başqa müəllimlər tədris edirdi. Həmin vaxt Elmira xanıma həm də alim kimi tanış idim. Seminar məşğələlərinə hazırlıq zamanı onun elmi əsərləri ilə tanış olmağa başladım. Professorun Şimali Azərbaycan şəhərləri, neft sənayesinin inkişafı, neft inhisarlarının yaranması və fəaliyyəti, şəhər əhalisinin sosial strukturu və s. məsələlərə həsr olunmuş çoxsaylı kitab və məqalələri indiyədək adıçəkilən dövrün sosial-iqtisadi həyatının öyrənilməsi üçün əvəzsiz tədqiqat əsərləridir. Milli tarixşünaslıqda kütləvi mənbələri ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirməklə dissertasiya müdafiə etmiş alim kimi, Elmira xanım indi də bu istiqamətdə araşdırmalarını uğurla davam etdirir və elmi ictimaiyyət arasında həmin sahə üzrə nüfuzlu alim kimi qəbul olunur.

IV kursda ixtisas seçimi zamanı mən “Azərbaycanın yeni və ən yeni dövrü tarixi” istiqamətini seçdim və diplom işimin elmi rəhbəri Elmira xanım oldu. Diplom işi üzərində çalışarkən Elmira xanımla daha sıx təmasda idim və bu işbirliyi mənə onu təkcə müəllim kimi yox, həmçinin digər tərəfdən – elmi rəhbər kimi tanıtdırdı. Çox səmimi və mehriban insan olan Elmira xanım mənə elm sahəsində ilk addımlarımı atan IV kurs tələbəsi olmağıma baxmayaraq, bunu heç vaxt büruzə vermirdi, özü elə ab-hava yaradırdı ki, sərbəst fikir mübadiləsi, işgüzar müzakirələr aparaq. Sözsüz ki, elmdə öz sözünü demiş, öz dəst-xətti ilə seçilən bir şəxsiyyətin gənc tədqiqatçıya belə münasibəti həm xoş təəssürat bağışlayır, həm də məndə özünəinam yaradırdı. Bəlkə də müəllimimdəki elə bu xüsusiyyətlər mənə vadar etdi ki, magistr və namizədlik dissertasiyaları mövzularını seçdikdən sonra rəhbər seçimi məsələsi gündəmə gələndə, razılığını almaq üçün Elmira xanıma müraciət edim. O da, sağ olsun, xahişimə müsbət cavab verdi və mənə həm magistr, həm də namizədlik dissertasiyalarımın elmi rəhbəri oldu. Bu cəhətdən bəlkə də nadir tədqiqatçılardanam ki, üç elmi işimin (diplom, magistr, namizədlik) elmi rəhbəri və ilk kitabımın elmi redaktoru eyni alim – Elmira xanım Muradəliyeva olub.

Diplom işimin müdafiəsindən “Sovet Rusiyasının siyasətində Bakı nefti (1917-1922)” adlı kitabımın çıxmasınadək keçən 13 il (1996-2009) ərzində Elmira xanımdan həmişə diqqət və qayğı görmüşəm. Bu münasibətin kökündə professorun öz tələbələrinə qarşı hörməti, onların fikrinə diqqətlə yanaşmaq bacarığı, elmi obyektivliyə sədaqət, öz işinə peşəkar yanaşma durur. Mənə kimi, onlarla magistr və doktorant Elmira xanımdan yalnız bunu görmüşük. Onun simasında Vətəninə, millətini sevən görkəmli alim, pedaqoq, səmimi, mehriban, gözəl Azərbaycan xanımını görmüşük. Var olun, Elmira xanım! Ulu Yaradan Sizi həmişə indiki kimi uca etsin!

Fərhad Cabbarov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi katibi

MÜƏLLİMİM VƏ BİLİM BAŞÇIM HAQQINDA

Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimi, tarix elmləri doktoru, professor Elmira xanım Muradəliyava haqqında söz söyləmək böyük məsuliyyət tələb edir. Ömrünü Azərbaycan elminə və təhsilinə həsr edən Elmira xanım Muradəliyeva qərəzsizliyi, obyektivliyi, prinsipiallığı və amalına görə özünün dəst-xətti ilə seçilən və məhz bu xarakterlərinə görə tələbələrin, magistrlərin, doktorantların, müəllim yoldaşların və onu tanıyan hər bir şəxsin yaddaşında dərin izlər buraxmış nəcib bir Azərbaycan xanıdır.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin məzunu olan Elmira xanım 1982-ci ildə Moskva Dövlət Universitetində “Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalın tarixinə dair kütləvi mənbələr” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, 1991-ci ildə isə AMEA-nın Tarix institutunda “XIX yüzilliyin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası ilə yeni bir elmi istiqamət açmış və bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Bu tədqiqatlar Azərbaycan tarix elmində mühüm bir boşluğu doldurmaqla yanaşı tarixşünaslığımızın zənginləşməsinə səbəb olmuş və eyni zamanda, istər ölkəmizdə, istərsə də ölkə hüdudlarından kənarında aparılan elmi araşdırmaların mühüm bir istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Sonrakı illərdə də Elmira xanımın elmi araşdırmalarında Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı, Azərbaycan nefti və Bakının dünya neft sənayesi mərkəzi kimi təşəkkül tapması, Azərbaycan neft sənayesində xarici kapital kimi mövzular araşdırma predmeti olmuşdur. Onun son dövrlərdə nəşr olunmuş “Кровь земная – нефть Азербайджана и история” (Баку, 2005), “Города Кавказа на Великом Шелковом пути” (Баку, 2011) əsərləri aktuallığı, hadisə və proseslərə kompleks yanaşma tərzini, interpretasiyası və əldə edilən yüksək elmi nəticələrinə görə böyük marağa səbəb olmuş və tarixşünaslıqda öz yerini tutmuşdur. Elmira xanımın yüksək akademik üslubu ilə seçilən bütün əsərləri, hətta kiçik həcmli məqalələri belə yüksəl elmi ye-

nilikləri ilə seçilir və tarixşünaslığımızda yeni bir yol, yeni bir istiqamət açır. Bu araşdırmaların və əldə edilən elmi nailiyyətlərin nəticəsi idi ki, Elmira xanım 2009-cü ildə Emanuel Nobelin 150 illiyi və “Nobel Qardaşları” şirkətinin 130 illiyi ilə bağlı Emanuel Nobel adına “Medal”la təltif olunmuşdur.

Elmira xanım Muradəliyeva Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməklə bərabər, eyni zamanda 1992-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tarix elmləri üzrə ekspert komissiyasının üzvü və elmi katibi olmuşdur. O, burada da Azərbaycan elminin neqativ amillərdən qorunması və təmizliyi uğrunda yorulmaq bilmədən prinsipial mübarizə aparmış və dəmir iradəli bir elm xadimi kimi yaddaşlarda qalmışdır.

Elmira xanım çoxsaxəli elmi, pedaqoji, ictimai-siyasi fəaliyyət göstərməkdədir. Mən özüm də Elmira xanımın magistri və doktorantı olduğumdan onun bu sahədəki fəaliyyəti üzərində ayrıca dayanmaq istəyirəm. Elmira xanım Bakı Dövlət Universitetində magistratura pilləsində bizə “Azərbaycan tarixində neft amili” fənnini tədris etmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan tarixinin son 150 ili neftlə bağlı olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycanla bağlı istər regionda, istərsə də beynəlxalq aləmdə cərəyan edən hadisə və proseslərin təməlinə neft amilinin dayanmasını, xalqımızın həyatında istər müsbət, istərsə də mənfi mənada Bakı neftinin oynadığı rolunu açılmamış faktların dili izah edən Elmira xanım bu mövzunu bizə dərinlən öyrətməklə yanaşı həm də sevdirdi. Bunun nəticəsi idi ki, bütün magistrələr Elmira xanımın rəhbərliyi altında dissertasiya yazmağa can atırdılar. Lakin bu xoşbəxtlik mənə nəsisib oldu. Mən Elmira xanımın rəhbərliyi altında “Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində böyük dövlətlərin Bakı nefti uğrunda mübarizəsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını yazıb uğurla başa çatdırdım.

Tələbələrinə qarşı yüksək tələbkar olan Elmira xanım bir çoxlarından fərqli olaraq həm də təmənnasız insandır. Magistratura dövründə Elmira xanımdan gördüyüm yüksək tələbkarlıq, gəniş erudisiya, tələbələrinə göstərdiyi diqqət və qayğı və bu kimi

bir çox yüksək insani keyfiyyətlər məni doktoranturada da ona bağladı. Doktoranturada da Elmira xanımın elmi rəhbərliyi altında çalışdım, vaxtından əvvəl doktorluq dissertasiyasını yazıb başa çatdırdım və müvəffəqiyyətlə müdafiə etdim. Doktorantura dövründə Elmira xanımdan aldığım məsləhət və tövsiyələr uğur qazanmağım üçün sanki bir yol xəritəsi rolunu oynadı. Təsəvvür edin, bu kübar Azərbaycan qadını mənim dissertasiyama əlyazmadan oxuyub öz dəyərli tövsiyə və iradlarını bildirmişdir. Bunu hər elmi rəhbər etməz.

Elmira xanımın elmi rəhbərliyi altında doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etmək böyük şərəf və xoşbəxtlikdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Elmira xanım özünün rəhbərliyi altında elmimizdə tanınan bir çox fəlsəfə doktoru yetişdirmişdir. Elmira xanımın digər doktorantları ilə tanışlığımdan sonra gördüm ki, onun bir elmi rəhbər kimi göstərdiyi bu yüksək münasibət təkcə mənə qarşı deyil, bütün doktorantlarına qarşı eynidir. Azərbaycan elmində bu cür yüksək elmi və insani keyfiyyətlərin bir arada cəmləşdiyi sayılıb-seçilən əsl ziyalı insanlardandır Elmira xanım. Elə bunun nəticəsidir ki, Elmira xanımdan dərslər alan, onun rəhbərliyi altında müdafiə edən heç bir doktorant müdafiədən sonra da onunla əlaqələrini kəsməmiş və dost münasibətlərini davam etdirmişdir. Nəcə ki, Elmira xanım bizim ailəmizin dostu, sevimlisi və əzizidir.

Göründüyü kimi, Elmira xanım ömrünü Azərbaycan elminə, Azərbaycan təhsilinə, Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin tərəqqisinə sərf etməkdədir. Əslində əsl ziyalı həyatının özü elə budur. Bu böyük xoşbəxtlikdir.

Elmira xanıma ürəkdən təbrik edir, Azərbaycan elminin, təhsilinin və Azərbaycan cəmiyyətinin tərəqqisi yolunda daim bu şəkildə fəaliyyətdə olmağını arzulayırıq.

Vasif Qafarov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun
Şimali Qafqaz şöbəsinin müdiri

МОЙ УЧИТЕЛЬ

Если жизнь и имя человеку дарят родители, то профессию, по моему убеждению, определяет учитель. Учитель может вызвать интерес к предмету и таким образом именно данный интерес в будущем перерастает в выбор профессии.

Так и произошло со мной. Много лет назад знакомство с Эльмирой ханум и с историей Азербайджана переросло в дружбу и сыграло основополагающую роль в выборе моей профессии не только как педагога истории, а именно истории Азербайджана. Безусловно, предмет «История» преподавался мне в школе, но встреча с Эльмирой ханум перевернула все мои представления и об этом предмете, а также о том, как его следует преподавать. Об этом я бы хотела подробнее поговорить, так как прошло уже более 20 лет, а характер, форма и содержание преподавания Эльмиры ханум по-прежнему крайне актуальны и по сей день.

Я остановлюсь на главных моментах. Преподавание предмета «История Азербайджана» относится к той, и пожалуй, единственной области преподавания, которую просто необходимо начинать с воспитания патриотических чувств у ребенка. Поэтому этот предмет относится к категории предметов, носящих просветительский характер и, как следствие, настоящий историк – это историк-просветитель. Именно «настоящим» историком – просветителем является профессор, доктор исторических наук Эльмира Мурадалиева.

Следующий момент, который характерен для преподавания Эльмиры ханум – это поэтапное введение в предмет, я бы назвала его пошаговое и впоследствии взяла эту методику себе на вооружение.

Обладая необыкновенным чувством интуиции педагога, учитывая разнохарактерность и разный уровень подготовки студенческой аудитории – этот путь и метод оказался на практике наиболее правильным и всегда оправдывает себя на занятиях истории Эльмиры ханум.

Первая серьезная и большая работа с Эльмирой ханум, когда она, к моему великому счастью, стала моим научным руководителем, это была дипломная работа на тему «Национальное самосознание азербайджанского народа во второй половине XIX – начале XX веков».

Тема была очень сложной и с исторической, и с социологической, и с психологической точек зрения. Благодаря правильному подходу и спокойному раскладу, что не менее важно, всех вопросов и их постепенному решению и раскрытию, для меня стала ясной и на всю жизнь знаковой сама проблема национального самосознания.

Через несколько лет Эльмира ханум стала моим научным руководителем в подготовке кандидатской диссертации на тему «Система управления Российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия» (до 1840-х годов). В диссертации рассматриваются причины российского проникновения на Кавказ, говорится о складывании новой административно-политической системы управления, исследуется в целом процесс формирования чиновничье-бюрократического аппарата управления в регионе и т.д. Тема, будучи очень многоплановой, соприкасалась и с темой моей дипломной работы. И, конечно же, те направления, обозначенные Эльмирой ханум, моим научным руководителем еще в студенческие годы во время кропотливой работы над дипломной темой, определили и во многом облегчили мне исследование проблем, поставленных в диссертации.

Так, например, в процессе обсуждения механизма формирования нового высшего сословия в Азербайджане появилась необходимость написания главы, посвященной политике кодификации статуса беков и агаларов, которая представляла собой составную часть российского управления. Именно эта глава натолкнула на мысль раскрытия механизма вытеснения из аппарата управления лиц высшего мусульманского сословия, а также ряда других вопросов в диссертации.

На протяжении многих лет Эльмира ханум преподает историю Азербайджана на историческом факультете БГУ, и в

течение этих лет каждый раз новая группа студентов после лекций и общения с этим замечательным человеком и уникальным преподавателем получает необыкновенный «заряд» патриотизма и пример истинного педагога, который не считает понятия «честь» и «совесть» нечто устаревшими, а более того, сама является носителем этих качеств и всем своим поведением и поступками вдохновляет молодежь, тем самым вызывая у них уважение и любовь, оставляя в их душе неизгладимый след на всю жизнь!

Эльмира ханум Мурадалиева – это образец педагога кристальной честности, морали и совести, добросовестного отношения к делу и порядочности!

Нигяр Ибрагимова,
доктор философии по истории

BİLİM BAŞCIMLA GÖRÜŞLƏRİMİZ

Mən Elmira xanım Muradəliyevanı 2008-ci ilin yazında tanımışam. Həmin ildə Gəncə Dövlət Universitetinin Aspirantura sərbəsinə müraciət edərək, elmi iş götürmək niyyətində olduğumu bildirdim. Bir müddət sonra müsbət cavab aldım və AMEA-nın tarix institutunda mənə bir neçə mövzu təqdim edildi. Mövzuların biri diqqətimi daha çox cəlb etdi. Beləliklə də gələcək elmi işim “XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda rusdilli təhsil” mövzusunda oldu, mənə elmi rəhbər isə Emira xanım Muradəliyeva təyin edildi.

GDU-nun məzunu olduğum üçün BDU-nun müəllimlərini, o cümlədən gələcək elmi rəhbərimi yalnız qiyabi şəkildə tanıyırdım. Elmira xanımdan razılıq məktubu almaq üçün onun yanına getməli idim. Təbii ki, mən böyük həyəcan keçirirdim, çünki bu xanımla canlı olaraq ilk dəfə idi görüşəcəkdim. Beləliklə mən BDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasına (humanitar fənlər üçün) gəldim. Orada Elmira xanımın dərslə olduğunu bildirdilər. Bir

müddət sonra zəng çalındı və otağa ilk görünüşdən çox xarizmatik bir xanım daxil oldu və həmkarlarından biri ona mənim haqqımda məlumat verdi. Elmira xanım əsil ziyalıya xas bir tərzdə, üzündə təbəssümlə mənə doğru addımladı. Və biz beləcə tanış olduq.

Elmira xanım mənim elmi işimin strukturu və hansı istiqamətlərdə işlənəcəyinə dair mənə bir neçə sual verdi, sonra isə məmnuniyyətlə razılıq məktubuna imza atdı. İlk baxışda normal professor-aspirant münasibətlərinin başlanğıc nöqtəsi olan bu tanışlıqdan bir fraqment isə ömürlük mənim yaddaşımda həkk olundu. Belə ki sözügedən hadisələr may ayına təsadüf edirdi və həmin tarixlərdə hər il olduğu kimi ölkədə Respublika günü ilə bağlı geniş silsilə tədbirlər keçirilirdi. Elmira xanımla söhbətimiz əsnasında istər-istəməz bu mövzuya da toxunduq və bu zaman Elmira xanımda qeyri-adi bir ruh yüksəkliyi müşahidə etdim. O, böyük rəğbət və məhəbbətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun liderləri, onların yaddaşlarda silinməz iz buraxan fəaliyyətləri haqqında həddindən artıq maraqlı məlumatlar verməyə başladı. Sözsüz, mən də bir tarixçi kimi həmin dövrü Azərbaycan dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsi hesab edirəm, hər zaman bu haqda danışanda fəxarət hissləri məni də bürüyür. Lakin Elmira xanımın sözügedən hadisələr haqqında fikirlərini izhar etdiyi zaman gözlərindəki sözlə təsvir edə bilməyəcəyim o ifadə ömürlük yaddaşıma həkk olundu. Əlbəttə ki, məni qarşıda elmi işim üzrə uzunmüddətli bir araşdırma prosesi gözləyirdi və bu işin mövzusunun xüsusiyyətləri və müvafiq mənbələrin azlığı da daxil olmaqla asan olmayacağını bildirdim. Lakin, Elmira xanımla bu görüşdən sonra mən mənəvi cəhətdən xeyli rahatlaşdım, çünki tədqiqatıma rəhbərlik edəcək şəxs araşdıracağım dövrün ən incə nüanslarını belə dərindən bilən, eyni zamanda peşəsinin vurğunu və gerçək bir patriot idi.

Elmi rəhbərimlə görüşlərimiz bundan sonra mütəmadi xarakter aldı. O, hər zaman öz dəyərli məsləhətlərini məndən əsirgəmədən, tədqiqat işim üzrə müvafiq istiqamət verirdi. Elmira xanım hər bir tələbəsi, hər bir doktorantına böyük hövsələ və qayğı ilə

yanaşan bir alimdir. Xatırlayıram ki, tədqiqatım üzərində işlədiyim zaman müəyyən hadisələrlə bağlı elmi işdən imtina etmək qərarı vermişdim. Lakin, Elmira xanım bir rəhbər kimi bu qərara laqeyd qalmadı, onu qəbul etmək belə istəmədi, hər vasitə ilə məni bu fikirdən daşındırmağa çalışdı və nəticə etibarilə buna nail oldu. O, elmi rəhbər kimi işin bir cümləsini belə diqqətsiz qoymur, hər fəslə dəfələrlə diqqətlə nəzərdən keçirirdi. Xüsusilə qeyd etmək istədiyim məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Elmira xanım hər hansı bir fikir, bir cümlə ilə razı olmadıqda belə, onun qəti şəkildə ixtisar edilməsini, yaxud da dəyişdirilməsini tələb etməz, əksinə, hövsələ ilə mənim bu məsələyə dair nə düşündüyümü dinləyər, sonra isə məsləhət şəklində öz tövsiyəsini mənə söyləyirdi. O, insanın hər bir fikrinə böyük hövsələ və hörmətlə yanaşırdı. Məhz onun bu cür yanaşması və dəyərli məsləhətləri nəticəsində mən tədqiqat işimi uğurla başa çatdıraraq, tarix üzrə fəlsəfə doktoru adına layiq görüldüm.

Məlum olduğu kimi, Elmira xanım Azərbaycan tarixi elmi sahəsində dərin iz qoymuş bir insandı. Tədqiqat işimin hazırlanması və müdafiəsi prosesində istənilən instansiyada işimin rəhbəri kimi onun adının çəkilməsinin elmi işimə xüsusi bir çəki verməsini hiss edirdim.

Elmira xanımla ünsiyyətimiz əsnasında bir sıra alimlərə xas olan eqoizm hissənin ona tamamilə yad olduğunu müşahidə etdim. Onun həyatdakı ən böyük amalı qarşılıq gözləmədən Azərbaycan balalarının maarifləndirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. O, bu yolda yorulmadan çalışır, nəticə etibarilə də tələbələri və doktorantlarının rəğbət və hörmətini qazanır. Bu gün Elmira xanım vətənimizin tarixini parlaq şəkildə işıqlandıran bir çox qiymətli əsərlər, elmi məqalələrin müəllifidir. Elmira xanım bu yolda yorulmadan çalışaraq, daima tarixi yeniliklər axtarışındadır. Onun bu zəhmətinin bəhrəsi isə böyük oxucu auditoriyasının tariximizin indiyə qədər qaranlıq pərdə ilə örtülmüş bir çox səhifəsinə dair yeni məlumatlar əldə etməsidir. Məhz buna görə də Elmira xanım bir tarixçi alim, ziyalı xanım və əvəzolunmaz tədqiqatçı kimi hər zaman ən böyük hörmətə layiqdir.

Elmira xanım yalnız bir alim kimi deyil, həm də bir şəxsiyyət kimi yüksək keyfiyyətlərə malikdir. O, insanın ən çətin anlarında belə öz köməyini və mənəvi dəstəyini əsirgəmir. Elmira xanım minlərlə tarixçilərin, alimlərin, tələbələrin sevimli və əvəzolunmaz müəllimidir. Mən əminəm ki, onu sevən və yüksək dəyərləndirən insanların ordusu günbəgün artır. Elmira xanım tarix elmi sahəsində öz sözünü demiş, möhürünü vurmuş bir alimdir. Mən çox məmnunam ki, Elmira xanımla birgə işləyib, onun bilik və dəyərli fikirlərindən bəhrələnmək mənə də nəsib olub. Elmira xanım tarixçi alim və gözəl şəxsiyyət kimi istər Azərbaycan xalqı, istərsə də bütövlükdə türk milləti üçün çox dəyərlidir və mən inanıram ki, biz gələcəkdə də onun yeni dəyərli tarixi tədqiqatlarından bəhrələnmək imkanı əldə edəcəyik.

Gülərə Əliyeva,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi

МОЙ ПЕРВЫЙ И ЕДИНСТВЕННЫЙ НАУЧНЫЙ РУКОВОДИТЕЛЬ

*«Мы - ученики жизни, успевшие родиться в ту Эпоху,
когда повезло застать таких Мудрецов, как Мурадалиева Э.Б.!*
Низкий Вам поклон, Эльмира ханум!»

Воспоминания мои не претендуют на полноту характеристики дорогого нам человека, тем более на всестороннее раскрытие ее искреннего, жизнерадостного таланта, ее человеческих качеств, писательского мастерства. Это, пожалуй, задача других, более опытных, компетентных, эрудированных людей. Хотелось бы только поделиться своими воспоминаниями, впечатлениями о нашем дорогом человеке, об Эльмире ханум Мурадалиевой.

Мне всегда казалось, что о воспоминаниях можно говорить как о нечто былом, прошедшем, ностальгическом. Однако, если воспоминания не записаны на бумаге, то сокровенные эмоции могут забыться.

Ведь мемуары предоставляют возможность поставить эмоции во главу угла и поделиться своими переживаниями с другими людьми. Мемуары подтверждают жизненный опыт и делают человеческую жизнь значимой. Воспоминания являются бесценным примером для других людей: на их примере можно учить и учиться, переживания могут стать своего рода подарком последующим поколениям и всему миру. Только так можно рассказать историю той жизни, на примере которой другие люди станут богаче в духовном плане, извлекут определенные знания и опыт.

2003-й год. Студенчество

Училась я на II-ом курсе исторического факультета Бакинского Государственного Университета, одного из самых престижных университетов в Азербайджане. Курс лекций нам читали высококвалифицированные профессора и преподаватели по специальным и вспомогательным историческим дисциплинам отечественной истории (речь идет об истории Азербайджана для гуманитарных факультетов), включая различные периоды истории (античный, средневековый, новый и новейшие периоды).

Вне всяких сомнений, это была плеяда грамотнейших лекторов, среди которых была жемчужная роскошь! Как раз к их числу смело и заслуженно причислена профессор кафедры Истории Азербайджана и доктор исторических наук Эльмира ханум Мурадалиева.

Это как раз был тот период и то время, когда студентам предлагался выбор тематики для дипломной работы по различным кафедрам. Ведь дипломные работы и магистерские диссертации являются одной из основных форм, при помощи которых студент может отчитаться о результатах самостоя-

тельной научно-исследовательской деятельности. В то же время выбор темы осуществлялся совместно с научным руководителем после выбора направления специализации.

Признаться, мне было очень трудно определиться с выбором, но осознание факта «раньше-лучше» все же подтолкнуло меня внимательнее присматриваться к интересующим меня кафедрам и преподавателям.

Промежуточной формой отчета о научно-исследовательской работе считались презентации на семинарах, организованные в форме публичного выступления перед другими студентами-участниками семинара.

Обратно в 2003-й год...

Так вот, все лекции по периоду первой половины XIX века истории Азербайджана и семинары, которые вела Эльмира ханум, вызывали восхищение в аудитории. Наряду с другими студентами мы имели возможность посещать редкие фонды библиотек, где знакомились с редчайшими источниками. Из серии опубликованных в дореволюционное время источников нужно прежде всего выделить 12-томное издание документов из архива кавказской администрации – “Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией” (АКАК). Использовались материалы, находящиеся на хранении в Научном архиве Института истории им. А. Бакиханова АН Азербайджана.

Замечательный человек, приятная, уважительная, ненавязчивая, в то же время живая манера общения со студентами, интересная подача материала и, конечно, огромная эрудиция, знания и любовь к своему предмету стали для меня отправной точкой с выбором кафедры, для определения с научным руководителем – Мурадалиевой Э.Б. и проработки тематики для будущей дипломной работы.

Знаете, величайшая заслуга преподавателя перед студентами состоит не только в умении донести материал сейчас и только на сегодня, но и заинтересовать студента

принимать участие как на уровне дискуссии, так и на уровне хорошей подготовки к дебатам в течении всего курса лекций. В этом, бесспорно, Эльмире ханум Мурадалиевой не было равных.

В тот год я еще не до конца осознавала, что данное решение станет столь судьбоносным и не строила долгосрочных планов по вопросу темы научного исследования, поскольку на 2-м курсе студенты редко определяются с кафедрой, интересующей их темой с учетом актуальности на рассматриваемый период. Однако на кафедре Истории Азербайджана было предложено множество нераскрытых тем. После длительных консультаций с Эльмирой ханум я получила одобрение темы, которая была актуальна благодаря новым фактам на тот момент и источникам, полученных с первых рук. Так, тема под названием «Нефтяные проекты иностранных компаний в Азербайджане: BP, Statoil, Chevron и Exxon-Mobil» оказалась закрепленной именно за мной и с этого началось совместное сотрудничество «научный руководитель-студент».

После успешного тандема и опыта работы с научным руководителем Эльмирой ханум и, соответственно, защиты дипломной работы понемногу стала вырисовываться картина выбора будущей темы при поступлении в магистратуру. И тогда продолжение исследовательской деятельности над выбранной темой без своего научрука мне не представлялось возможным.

2006-й год

Поступив на заочное отделение магистратуры, пришел новый этап – исследование темы магистерской диссертации. И тут, несомненно, выбор остановился на той же кафедре, где проходила защита моей дипломной.

Как мой научный руководитель Эльмира ханум меня вела и много консультировала, но всегда оставляла право выбора за исследователем. Она показывала путь, но учила делать

шаги самим. Здесь уместно отметить ее личный и заслуженный авторитет среди коллег, профессорско-преподавательского состава, студентов, что является немаловажным фактором в процессе исследовательской деятельности. При этом, Эльмира ханум дарила огромную духовную поддержку и закрепляла волю.

Тема моей магистерской диссертации не ушла далеко от нефтяной отрасли и всех вытекающих процессов. После регулярных и длительных консультаций с Эльмирой ханум, темой исследования стало «Иностранное инвестирование в нефтяную промышленность Азербайджана на рубеже XX-XXI столетий».

Ее поддержка была ощутимой на всех стадиях моей исследовательской деятельности. Для освещения темы помимо собственных усилий, она помогла привлечь обширный материал. Многие первичные источники, монографии, статьи, интернет-ресурсы, отечественная историография составили основу информационной базы. *Среди фундаментальных трудов следует отметить авторскую монографию Мурадалиевой Э.Б. «Кровь земная – нефть Азербайджана и история», вышедшую в свет в 2005-м году.*

Она посвящена анализу нефтяного фактора в истории за период с 1872 по 1945-е годы. Проблема раскрывается в контексте нескольких ведущих направлений: бакинского нефтяного бизнеса – его становление, развитие и бум, транснациональная природа нефтяной индустрии, национальная и мировая нефтяная экономика и политика. *Монография Мурадалиевой Э.Б. послужила наставником для понимания многих сегодняшних процессов, происходящих в нефтяной промышленности.*

Заочное отделение магистратуры, как правило, длится 2,5 года и как минимум раз в семестр ты обязан посетить лекции и семинары, которые читают и ведут преподаватели. Вне зависимости от своего рабочего графика, я получила возможность общаться, видаться и консультироваться на кафедре со

своим научным руководителем чаще. Данный фактор облегчал мой исследовательский процесс.

Знаете, легкость должна ощущаться во всем: в общении, в делах, в советах, в подходе к проблемным вопросам. В отличие от тонны бюрократических процедур, с которыми зачастую сталкивается диссертант, этап согласования исследовательской темы у меня с научным руководителем практически не ощущался. У Эльмиры ханум не было нерешенных вопросов, если у студента создавались препятствия в вопросах недостачи материала и литературы для диссертации, отсутствие времени для консультаций. Все имело своевременное решение.

По моему мнению и к моему счастью, заслуга в этом была не только моя как магистра, но и Мурадалиевой Э.Б., как научного руководителя.

2011 год. «Дальше как по цепочке или принцип «домино»

Непростое время. Работала я в дипломатической структуре международного ранга (и по сей день в Штаб-квартире Постоянного Секретариата Межправительственной Комиссии ТРАСЕКА) и времени на продолжение научной деятельности физически не хватало.

С другой стороны, в министерстве образования АР были введены новые правила приема для докторантов и диссертантов. Но мне выпал джек-пот. Заведующий кафедрой Истории Азербайджана (для гуманитарных факультетов) Азад Рзаев в тот период предложил подать документы и выбрать тему, которая впоследствии представляла и, надеюсь, еще очень долгие годы будет представлять интерес.

Причем у него в руках был сильнейший козырь: прекрасный шанс и возможность вновь сработаться с научным руководителем в лице Мурадалиевой Э.Б.

Наконец, я могу признаться, что данный фактор сыграл ключевую роль в моем решении подавать документы именно в Бакинский Государственный Университет, на кафедру Ис-

тории Азербайджана, где с 1973 года Эльмира ханум продолжает научно-педагогическую работу.

За годы исследовательской деятельности, которую продолжаю поныне, у меня были разные этапы и различные результаты. Моя научная тема («Нефтяной фактор в модернизации азербайджанского общества на рубеже XX-XXI столетий») во многом раскрывает аспекты моего исследования и без существенной поддержки своего научного руководителя довести ее до защиты, безусловно, будет невыполнимо. В процессе подготовки одной из моих статей («Допромышленный период добычи и употребления нефти в Азербайджане»), следуя советам Мурадалиевой Э.Б. и благодаря ее поддержке, мне удалось лично познакомиться с мэтром исторической науки Сулейманом Алиярлы и получить отзыв на тезисы по одноименной статье.

К тому же, обладая пытливым умом и любопытством, хотелось узнать поближе *научного наставника моего научно-го наставника.*

Исследовательская деятельность и тандем совместной работы с Мурадалиевой Э.Б. продолжается до сих пор.

Акт доброй воли и безвозмездный вклад во имя высшей цели – развитие науки.

На моей памяти есть один примечательный факт, который заслуживает внимания читателя и широкой огласки.

5 февраля 2015 г. при поддержке ректора Университета Хазар, Гамлета Исаханлы и содействии Мурадалиевой Э.Б. была заслушана презентация ученого Стояна Динкова по теме «Эволюционная миграция. Палеонтология и палеогеография» в рамках 63-й научной ассамблеи, организованной в самом Университете Хазар. Присутствующая аудитория с большим интересом приняла ученого, и сама тематика оказалась плодотворной площадкой в духе обмена знаниями и дискуссионной формой общения.

Начало конца

Возможности, которые открывает перед нами жизнь, неразрывно связаны с людьми, которые встречаются нам на пути. Всегда интересно узнать каковы мотивы, какие мы преследуем цели и в какой момент нужно воспользоваться представленными возможностями.

Я очень благодарна за то, что Эльмира ханум поддержала меня в выборе темы докторантуры, разрешила эту тему оставить вне зависимости от определенных трудностей и существующих препятствий, и по сей день ведет меня.

История и наработанный в ее бескрайних пределах опыт доказывает, что люди, твердо руководствующиеся принципом последовательности в делах и начинаниях, в конечном счете оказываются в ранге абсолютных победителей.

Я могу с гордостью заявить, что мой научный руководитель – абсолютный победитель! Потрясающий человек. Умная, спокойная, рассудительная, имеющая за плечами огромный опыт как научный, так и жизненный. С чувством глубокого уважения и искренней любви могу сказать, что сегодня я смело называю Эльмиру ханум своей научной мамой!!!

**Самира Рафизаде,
докторант кафедры Истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов)
Бакинского Государственного Университета,
эксперт по связям с общественностью ПС МПК ТРАСЕКА**

ЭЛЬМИРА ХАНУМ В МОЕЙ ЖИЗНИ

Студенческая жизнь – это, наверное, самый интересный в период жизни человека, получившего высшее образование, особенно первый год обучения. Ты первокурсник, для тебя всё ново, всё интересно – с одной стороны, ты ещё совсем недавно сидел за школьной партой, а сегодня ты уже студент. И вот начинается знакомство с преподавателями. К кому-то ты сразу проникаешься симпатией, к кому-то эта симпатия приходит позже, а о ком-то, что греха таить, не хочется и вообще вспоминать. При этом ты не просто смотришь на преподавателя, но и на то, как он относится к студентам, даже на то, с какой интонацией обращается он или она к студентам.

Моё знакомство с Эльмирой ханум Мурадалиевой состоялось в 1997 году, когда я поступил на исторический факультет Бакинского Государственного Университета. С первых же дней преподавания Эльмиры ханум на нашем потоке меня поразило то, как внимательно и сосредоточенно она объясняла нам целые пласты истории Азербайджана нового периода, причем многие факты истории нашего народа из рассказанного Эльмирой ханум были для меня настоящим открытием. Конечно, об этом я не слышал на уроках истории в школе. Лекции Эльмиры ханум притягивали студентов, прививали любовь к своей стране. Причем материал подавался таким образом, что способствовал формированию гражданственности, расширял мироощущение. Было очень интересно узнать новое, ранее неизвестное. Чуть позже я сам заинтересовался, каковы исследовательские интересы Эльмиры ханум, стал копаться в библиотеках, и наткнулся на книги «Города Северного Азербайджана» и «Монополистический капитал» (первая так вообще стала одной из моих самых любимых книг по истории Азербайджана).

Есть студенты, которые читают книги и учебные материалы только потому, что надо сдавать зачёты и экзамены, а

есть такие студенты, которые накапливают «интеллектуальный багаж» потому, что им это искренне интересно – не считите за бахвальство, но я отношу себя именно ко второй группе. И пусть не ценится интеллект сегодня и даже завтра, но надо всегда стремиться к обогащению своих знаний, что бы ни говорили про власть денег, настоящие знания не купишь нигде и никогда. Эльмира ханум – тот человек, который давал (и продолжает давать по сей день) настоящие знания, ведь нет вины преподавателя в том, что студенты часто садятся в аудитории университетов и институтов со скудными знаниями, полученными за школьными партами. Обладая высокими интеллектуальными и нравственными качествами, Эльмира ханум – строгий, объективный и требовательный преподаватель. Эти её качества даже студенты – двоечники ценят!

Намного позже, уже в конце 2000-х годов, судьба снова свела меня с Эльмирой ханум, теперь уже в контексте взаимоотношений «аспирант-научный руководитель». Когда в 2008 г. я начал работать над диссертационной работой, будучи аспирантом Национального Музея Истории Азербайджана», на тему «Религиозная политика царской России в Северном Азербайджане в XIX – начале XX веков», Эльмира ханум была выбрана в качестве моего научного руководителя. С первых же месяцев Эльмира ханум приняла самое деятельное и живое участие в обсуждениях и консультациях по моей работе – да, были трудности на этом пути, не всё шло гладко, да и как может быть иначе, по-другому и быть не может, ведь написание диссертации – это не шутка... Часами у нас шло обсуждение, порой переходящее в дискуссию. Только таким путем мы совместно шли к общему знаменателю по ряду вопросов темы. Со стороны научного руководителя не было никакого диктата в выборе позиции. Шло время, и вот, наконец, в ноябре 2015 года прошла защита моей диссертации... Не знаю, чего было больше – осознания того, что наконец-то всё завершилось, или радость от того, что су-

мел, преодолел это испытание... Эльмира ханум, состоялось бы это без Вашего участия?..

Чуть позже, примерно в те же годы, я «открыл» для себя Эльмиру ханум и как неравнодушного гражданина, искренне переживающего за свою страну и свой народ. Мы живем в эпоху интернета, поэтому я имею честь читать публикации моего учителя в отношении разных событий нашей жизни, и всегда я вижу именно «человека-гражданина», а не просто «пользователя» или «юзера»...

Можно очень много писать об Эльмире ханум, но всё равно будет мало. Я же хочу, чтобы те, кто прочитают эти строки, поняли, как это хорошо, что рядом с нами живут и работают такие ЛЮДИ...

Фуад Агаев,
*доктор философии по истории, младший научный
сотрудник Национального Музея Истории Азербайджана*

НАСТОЯЩИЙ ПЕДАГОГ И ГРАЖДАНИН

Ожидания

Говорят, что ты вложишь в ребенка, то и получишь. Истинно правильный пример принципа воспитания детей. Да, может быть, но мы уже не дети. Однако процесс воспитания не заканчивается после поступления в университет, да я и не говорю сейчас о том, что в каждом из нас живет ребенок (хотя это и правда). Завершая школу и готовясь к поступлению каждый, даже самый ленивый, тот кто поступает только ради того, что кому-то это нужно, невольно задумывается о своей дальнейшей жизни в качестве нового для него статуса в обществе-студента. Давайте говорить прямо, я, к примеру, представлял себе студенческую жизнь как рай на земле, постоянные встречи с друзьями, образование, получая которое я смогу найти работу, доступные развлечения, да что уж там

сборища с сокурсниками, атмосфера дружбы (возможно даже обсуждение очередного педагога). Не скажу, что я разочаровался, но во многом я не увидел ожидаемых результатов. Я поступил в БГУ с уверенностью в том, что я столкнусь в целом с обстановкой, знакомой нам всем по голливудским фильмам – кампусы, прекрасная библиотека, дискуссии между студентами, но сейчас не об этом. Таким образом, моя скромная персона, как и всех моих сокурсников, оказалась лицом к лицу с университетской жизнью, но совершенно не такой, как я себе ее представлял.

Поворотный момент

Я мог бы долго дискутировать на тему определенных упущений и проблем, но моей целью является показать одного из самых запомнившихся для меня и моей группы педагога. Речь будет идти, пожалуй, об одной из самых незаурядных представителей учительского сообщества, Эльмире ханум Мурадалиевой.

Опросив своих сокурсников, я сделал вывод, что появление такого педагога было самым неожиданным для нас. Наверное, многие студенты знают какво это идти с утра в университет, переживать серые будни первой смены, лекции и семинары, сменяющие друг друга с завидной частотой. Первое впечатление играет очень важную роль: «Прямота, честность, профессионал...», «...удивительнейшая женщина, яркий пример настоящего педагога», «...интеллигент, с ярко выраженной манерой разговора...», да уж чего стоит тот факт, что мы вспомнили образ петербуржца в России (сыграл в капитана очевидность). Я долго думал, с чем же связан феномен восприятия знающего педагога как чего-то неожиданного. Я всегда думал, что взаимное уважение, дебаты и полемика, умение выслушать педагога есть основополагающие принципы, на основе которых действует современная система высшего образования. Может это идеализм, бушевавший в нас в надежде увидеть плоды трудов и сил, затраченных на

поступление. Для нас было неожиданным увидеть педагога, который мог реализовать наши ожидания снова. «Пожалуй, одна из самых лучших педагогов, которого я когда-либо видела...», так ее охарактеризовала одна из моих сокурсниц, похоже, что сказала наотмашь, но есть в этих словах глубокий смысл. Что хотел сказать этот человек, относилось ли это к личным качествам педагога, или все же больше характеризовало ее богатый опыт, знания её, гражданскую позицию. Возможно, что-то из этого точно и есть правильный ответ на наш вопрос, а возможно, что и все вышеперечисленное.

Новая страница

Новый педагог всегда диктует новые условия, от числа страниц в индивидуальной работе до манеры поведения в аудитории. И здесь произошел сбой, никакой диктовки и условий, только тонкий намек на то, что голодный студент может прийти на пару на 5 минут позже. Удивлены? То же самое могу сказать про нас. Все, даже педагоги знают, как студенты готовят индивидуальные работы к сдаче, если вы не знали, то для вас это будет откровением. Сору paste и еще раз сору paste, многие и не думают заглянуть в свою «индивидуальную работу», но Эльмира ханум смогла как-то убедить многих из нас добавить хоть каплю, но своего мнения. Как она говорила: «По крайней мере это будет честно и вы хотя бы поймете, что не столь безнадежны как о вас отзываются...». Лирика, куда она нас заводит, верно в период промышленного переворота, войны и революции – XIX век. Мы все задавались вопросом, как же так получалось, что студенты, давно разочаровавшиеся в том, что их мысли когда-либо будут оценены, вполне успешно выполняли поставленные перед ними задачи. Эльмира ханум буквально сумела влюбить нас в XIX век, на примерах величайших исторических персоналий она показала нам, что наша страна, может быть, была и будет источником необычайных талантов, вне зави-

симости от политической конъюнктуры. Надо признать, что современная школа переживает кризис, дети потеряли всякий интерес ко многим дисциплинам, и история не исключение. Вероятно, в будущем мы станем педагогами, не могу ответить за себя, так что буду говорить от имени моих сокурсников. Как привить ребенку любовь к истории, над этой проблемой трудятся целые институты, находят «решения» и снова возвращаются к нему. А правда лежит в умах ребенка, ему нужен яркий пример, ведь историю творят люди, согласитесь. Заслугой Эльмиры ханум мы считаем именно то, что она привила нам этот навык, заинтересовать ученика, студента, кого бы то ни было. По сути это был ценнейший дар – оживить историю. Для чего, вы спросите, отвечу, условия меняются, а вот ценности гуманизма остаются. Яркие личности стали таковыми потому, что исходили не из личных мотивов, а из желания внести свой вклад в развитие общества, человечества. Подавив желание получить оценку и забыть о ней, она смогла убедить нас в том, что наш взгляд – это призма, через которую мы пропускаем те или иные события прошлого, настоящего, и что эта призма именно тот механизм, который формирует личное мнение, а значит индивидуальность, ключ к формированию гражданского общества. Эльмира ханум одна из первых указала нам на то, что наш взгляд очень многое значит. Несмотря на то, что мы живем в коллективе, мы индивидуальны и не должны бояться проявить ее.

Тут на первое место вступает проблема проявления индивидуальности. Наша группа, как и многое другое в университетах, напоминает микромодель общества и страны, представляет разношерстный коллектив. Он объединяет людей разного уровня доходов, разной системы ценностей, правил поведения. И это естественно, ведь мир отличается разнообразием, в нем и есть вся, так сказать, изюминка. Одним из лучших, что нам подарила Эльмира ханум, это умение ценить разнообразие в людях. Уметь ценить взгляды каждого,

уважать мнение других, формировать исходя из всего этого свою точку зрения. Нельзя сказать, что Эльмира ханум предпочитала, когда ее слушали, не задавать лишних вопросов, как раз наоборот, она не предоставила нам столь «комфортных условий». Она всегда предпочитала больше слушать, нежели говорить, не столько наводящими вопросами, сколько конкретными вопросами по тематике, проблемный вопрос заставлял даже самого ленивого ответить, ибо у каждого, хотя это и звучит, как клише, есть свое мнение. При этом ответ не всегда мог совпадать с ее взглядом, что в прочем приветствовалось. Говорят, общение с каждым человеком оставляет отпечаток, мнение о нем, приятные воспоминания, но не каждый может оставить о себе не только память, но и существенно повлиять на взгляды людей. Мало кто может повлиять на формирование гражданской позиции человека, тем более на студента. Я много думал о своей позиции в обществе, я горжусь своей страной, горжусь тем, что мы первая страна на Востоке, даровавшая женщинам равные права, подарившая миру ряд великих писателей, поэтов, композиторов, деятелей науки. То же самое я могу сказать и о моих товарищах. Одно можно сказать с полной уверенностью, что Эльмира ханум смогла расширить то окно, через которое мы воспринимаем окружающий мир. Мы все привыкли, что к нам предъявляются определенные требования любить страну, любить народ и т.д., но не каждый может обосновать это чувство, сказать, идет ли оно изнутри или это всего лишь слова, не подкрепленные чувствами. Пожалуй, это еще одно качество, присущее этому педагогу, это не лесть, всего лишь наблюдения студентов.

Мыслить нестандартно, быть креативным, генерировать новые идеи, требовать от себя и окружающих выполнения поставленных задач, вот что она смогла нам передать. Конечно, нельзя рассказать о ней в 3-4 страницах, вряд ли есть люди, о которых можно написать, уместившись даже в одну книгу, да и я еще не могу похвастаться способностями вели-

кого писателя. Однако, моих слов и слов моей группы хватит, чтобы выразить глубочайшую благодарность, с которой мы относимся к Эльмире ханум, к тому опыту, который она смогла нам передать, к тем знаниям, отношению к стране, обществу, к тем дискуссиям на темы, которые всегда волновали нас, о гендерном равенстве, о правах людей, о свободе – священном праве каждого. Если этого не хватит, чтобы назвать Эльмиру ханум настоящим педагогом и гражданином, тогда мы и вовсе не знаем, кто им вовсе может быть. Пожалуй, я увлекся, у меня не так уж много страниц, чтобы описать все, через что мы все прошли, но одно мы можем сказать точно: «Спасибо вам за все, спасибо за ваш взгляд, чувства и самое главное, за то, что мы имели честь учиться у вас!»

*Студенты группы 011 исторического факультета
Бакинского Государственного Университета*

TARİX ELMİNİN İFTİXARI

Tarix elmləri doktoru, professor Elmira xanım Muradəliyeva haqqında düşüncəyə əvvəl böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd-hüseyn Şəhriyarın “Həyat əqidədən və əqidə uğrunda mübarizədən ibarətdir” məşhur sözlərini yada saldım. Düşündüm ki, dünyaya göz açan insan həyatı təkcə bir seyrçi, tamaşaçı gözü ilə müşahidə etməməli, öz məslək və amalı uğrunda mübarizə aparmalıdır arxada. Axı, yaranmışların ən şərəfli sayılan insan həm də dərin zəka və ağıl sahibidir. O, dünyanı gözəlləşdirmək, həyatı yenidən qurmaq və təbiəti dəyişdirmək qüdrətinə malikdir. Bu baxımdan həyat ömürlər üçün sınaq meydanıdır. Həyatın sınaqlarından çıxanlar isə nəinki mənsub olduqları nəslin, soykökün şərəf və ləyaqətini ucaldır, həm də doğulduğu el-obanın, bəzən də bütöv bir xalqın sevimlisinə, ictimaiyyətinə çevrilirlər. Belə insanlar arasında Nüşabə ürəkli, Həcər qeyrətli qadınlar az deyilmiş. On-

lar bu gün də öz dərin elmi, ədəbi zəkası, yüksək təşkilatçılıq bacarığı... ilə doğma Azərbaycanın tərəqqisinə xidmət edir, müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə, gənclərdə elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına və gələcək nəslə aşılmasında öz töhfələrini verirlər...

Azərbaycan tarix elminin iftixarı Elmira xanım Muradəliyeva da məhz bu qəbildən olan, ürəyi Vətən sevgisiylə coşub-çağlayan və elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə diqqət çəkən alimlərimizdəndir. Onun elmi araşdırmaları əsasən Quzey Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin genezisi və inkişafı ilə bağlıdır.

Elmira xanımın bir şəxsiyyət kimi böyüklüyü təkcə Azərbaycan tarix elminə verdiyi şəxsi töhfələri ilə ölçülmür. O, tarixçi alimlərin yeni nəslinin yetişməsində mühüm rol oynayır. İndiyə qədər 80-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın müəllifi olan Elmira xanım 8 elmlər namizədi yetişdirmişdir. Qürur duyuram ki, onların arasındayam .

Namizədlük dissertasiyası üçün “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Lənkəran qəzasının sosial-iqtisadi vəziyyəti” mövzusu seçmişdim. Kafedra müdirimiz tarix üzrə elmlər doktoru, dosent Əliağa Baxşiyevdən xahiş etdim ki, mənə elmi rəhbər məsləhət versin. Əliağa müəllim tərəddüd etmədən Azərbaycan tarix elmində öz dəsti-xətti olan tarix elmləri doktoru, professor Elmira xanım Muradəliyevanı məsləhət gördü. Sonra gözlənilməz bir hadisə ilə qarşılaşdım. 1995-ci il oktyabrın 2-də LDU-də laborantlıqdan müəllimliyə qədər yüksəlməyimə baxmayaraq yeni təyin olunmuş rektor A.İskəndərov heç bir əsaslı səbəb olmadan məni universitetdən xaric etdi. Lakin çətinliklərə baxmayaraq elmi işimi daha da sürətləndirdim. Elmira xanım təkcə elmdə yox, həyatda da mənə mənəvi dəstək oldu. Onun diqqəti və qayğısı sayəsində 2016-cı il may ayının 18-də namizədlük dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etdim.

Qeyd edirəm ki, mənə elmi rəhbər olduğu dövrdə Elmira xanımı böyük alim, pedaqoq, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik ziyalı, diqqət və qayğısını heç kimdən əsirgəməyən xeyirxah bir insan kimi daha yaxından tanıdım. Onun 1950-ci ildə Bakıdan baş-

layan həyat yolu elmin zirvələrinə qədər uzanır. 1982-ci ildə Moskva Dövlət Universitetində “Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalın tarixinə dair kütləvi mənbələr” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Bu yerdə böyük unudulmaz Müşfiqimizin hər bir insanın həyat kredosu sayıla biləcək sözlərini xatırlamamaq olmur:

*Bu vəfasız ömür, bu coşqun dərə
Gərək boş-boşuna axıb keçməsin
Hər gələn cahanı sanıb pəncərə
Bir kərə dünyaya baxıb ötməsin*

1983-cü ildə gənc tədqiqatçıların Ümumittifaq Müsabiqəsində laureat diplomu ilə təltif olunub. 1991-ci ildə AMEA-nın Tarix İnstitutunda “XIX yüzilliyin II yarısında Quzey Azərbaycan şəhərləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi uğurla keçib. 1992-ci ildə professor elmi adına layiq görülən Elmira xanım 1992-2000-ci illərdə Ali Attestasiya Komissiyasının tarix elmi üzrə ekspert şurasının elmi katibi və üzvü kimi səmərəli fəaliyyət göstərib. Elə həmin illərdə “Azərtelefilm”in çəkdiyi “Odlu məmləkət” monumental 12 seriyalı filmin elmi məsləhətçisi olub...

Elmira Böyükağa qızı Muradəliyeva mənalı ömrünün 66-cı ilini yaşayır. Tarixçi alimin ömrünün ötən illəri artıq tarixə qovuşub. Bu illər hər şeydən öncə onun tarix elminə verdiyi əvəzsiz töhfələrdə, fundamental elmi kitablarında, yetişdirdiyi gənc alimlərin elmi nailiyyətlərində, saysız-hesabsız tələbələrinin fəal həyat mövqeyində əbədiləşib. Lakin qarşıda isə onu elmin fəth edilməmiş zirvələri gözləyir. Elə buna görə də elmi tədqiqatlarını, ax-tarışlarını gənclik eşqi ilə davam etdirir.

Böyük alim və pedaqoq, nəcib və xeyirxah insan, hamımızın sevimlisi Elmira xanım haqqında nə yazsam, nə desəm yenə də azdır. Ona öz sevgimi və minnətdarlığımı elmi-pedaqoji fəaliyyətinə, həyat yoluna həsr etdiyim aşağıdakı poetik misralarla bildirirəm:

Elmin anasısan, Elmira xanım!

*Həyatda alim tək vardır öz yerin,
Elmə nur saçmısan, Elmira xanım.
Qatı açılmayan qərinələrin
Dilini açmısan, Elmira xanım.*

*Böyük övladısan millətimizin,
Elmi uğurlarla qalacaq izin.
Yazılmaqda olan tariximizin
Şəffaf aynasısan, Elmira xanım.*

*Şöhrətsən, qürursan Azərbaycana,
Yazdın tarixini sən yana-yana.
Təkcə bizlərə deyilsən ana,
Elmin anasısan, Elmira xanım!*

**Leyla Məcidova,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Lənkəran Dövlət Universitetinin müəllimi**

|| Professor Elmira
|| Muradəliyevanın
|| seçilmiş əsərləri

AZƏRBAYCAN MİLLİ ŞÜURUNUN QATLARINDA RUSİYA İŞĞALI

Başa çatan XX yüzilliyə nəzər salarkən görürük ki, bu yüzili fərqləndirən ən böyük əlamətlərdən biri dağılan imperatorluqların üzərində yeni müstəqil milli dövlətlərin doğulmasıdır.

Artıq XX yüzilliyin başlanğıcında Rus imperatorluğunun dağılması Türk və Müsəlman dünyasında ilk olaraq Cümhuriyyət elan olunması ilə başa çatdı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idi. 23 ay yaşamış Cümhuriyyət Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətini yarıdan şəxslər, başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Azərbaycan türklərinin şərəfini xilas etdilər.

Bu tezisi əsaslandırmaq üçün yalnız bir faktı gətirmək kifayətdir: rus işğalı nəticəsində nəinki xalqın soyadı inkar edildi, həmçinin ölkənin adının "Azərbaycan" məfhumunun rəsmi dövlət sənədlərində işlənməsi ləğv olundu və sonralar isə xəritələrdən də silindi. Bu vaxtdan Rusiyanın rəsmi sənədlərində, o cümlədən Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) bəzişmələrində (1) Qafqaz Azərbaycanının adı yox, keçmiş xanlıqların adları qeyd olunmuşdur. Yalnız 28 may 1918-ci il Azərbaycan adı dövlət anlayışı kimi Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən təsdiq olundu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1925-ci ildə İstanbulda oxuduğu müəhazirələr zamanı qeyd etmişdi: "Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara "türk" dedirtmək indi artıq qazanılmış bir davadır. Yalnız "türk" kəlməsi deyil, "Azərbaycan" adı da qazanılmışdır" (2).

Hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra da Azərbaycan adı rəsmən mühafizə olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcudluğunun tarixi əhəmiyyətindən biri də məhz bu faktdır. 27 aprel 1920-ci il istilasını ilə dövlət faktiki müstəqilliyini itirsə də, lakin Azərbaycan SSR-i kimi formal da olsa müstəqil qaldı.

Çarlıq Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını milli qırğın hesabına, hərbi müdaxilə yolu ilə işğal etmişdir. Qarabağnamələrdən birini yazan Mir Mehdi Xəzani (1809-1894) Gəncə savaşı üçün "küt-

ləvi qırğına", "qətliama" çevrildiyini bildiren ilk Azərbaycan müəllifidir. O yazır: "...Mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə Cavad xan barui-həyatından sərəzir oldu... Soldatlar haman saat dörd tərəfdən hücum edib... müddəti üç saat tamam o şəhərdə xalqı kültəvi şəkildə qırdılar... Üç saatdan sonra sərdar (Çiçianov) qadağan qıldı ki, dəxi səfəki-dəmadan əl götürüb..., qalanı xalqdan təmizləsinlər... Həqiqətən bu cür qala almaq və bütöv qətliam olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayətlərdə və məmləkətdə görünməmişdi" (3).

Azərbaycanın böyük elm xadimi, hadisələrin müasiri Mirzə Kazımbəy də "Gürcüstanın və ümumiyyətlə, Zaqafqaziya ölkəsinin qalib rus silahı ilə fəth olunduğunu" yazırdı (4).

Amma bu məsələ ətrafında kəskin fikir qarşılaşması da olmuşdur. Belə ki, "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti", Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni tarixinin ilk ensiklopediyası olan "Əkinçi"də Mirzə Fətəli Axundovla Həsən bəy Zərdabının yazışması çox önəmlidir. Mirzə Fətəli Həsən bəyə (1877) yazmışdı: "Pəs, bica yərə bizə tənə etmə, əl çək bizim yaxamızdan, buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təxti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çarqınından azad olub, asayiş tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq" (5). Amma Həsən bəy böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşadaraq, bu məsələdə milli konsepsiyayı irəli sürmüşdü: basqın və çarqınların yerinə köləlik asayiş gəlmişdi. "Dövləti-Rus bizim vilayəti zəbt edəndən irəli" yazan Zərdabi, 30 il sonra da "Həyat" qəzetində (1906), ömrünün sonunda eyni fikrinin üstündə dururdu: "Rus dövləti bizim vilayəti alandan irəli" (6).

XX yüzilin əvvəllərində də H.Zərdabının fikir daşıyıcıları bu məsələdə milli konsepsiyayı müdafiə edirdilər. Firudin bəy Köçərli 1903-cü ildə yazırdı: "Rusiya dövləti bu tərəfləri zəbt etmiş". İsmayıl xan Ziyadoğlu 1906-cı ildə Rusiya Dövlət Dumasındaki nitqində demişdi: "Kafkaz ötəsi ölkələr yüz il bundan öncə ruslar tərəfindən işğal edilmişdir" (7). Bu fikirlərin davamı kimi Əhməd Ağaoğlunun "Kaspi" qəzetində "Şeytan bazar" adlandırdığı yazısı da önəmlidir: "Biz, müsəlmanlar özümüzü könüllü olaraq cəmiyyətin ögey oğulları yerinə qoyur, yaşayış süfrəsindən

bizə atılan çörək qırıntıları ilə kifayətlənirik. Biz uca səslə danışmağı bacarmırıq, nə haqqımızı tələb etməyi, nə də işlərimizi yoluna qoymağı heç öyrənməmişik də... Və belə bir psixoloji durum keçmişdən bolluca aldıığımız ağır, öldürücü miraslardan biridir..." (8) Buradan Mirzə Fətəlinin: "dövləti-Rusiyanın təxti-himayətində... asayiş tanımışq və zindəganlıqdan razıyıq" sözlərinin realıqdan uzaq olması bir daha aydın olur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri bir neçə əsərində açıqlanır: "Kafkasya türkləri", "İran türkləri", "Əsrimizin Səyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan tarixi" (9). "Kafkasya türkləri" əsəri dörd bölümdən ibarətdir. Rusların Qafqazdakı işğalından 1917-ci ilə qədər dövrü əhatə edən ikinci bölümün başlığı "Rus istilasında yüz il" adını daşıyır. Bu bölümə M.Ə.Rəsulzadə mühüm bir məsələlərin üzərində dayanır: "sırf rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri" ilə "dəftər mollaları"nın* meydana gəlməsi. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Rus idarəsi yeni istila etdiyi bu məmləkətlərə yüksək bir iqtisad və siyasət kultürü gətirməmişdi" (10). Müstəqil və yarımüstəqil xanlıqları məhv edərək, çar hökuməti keçmiş əid hər bir istiqlal xatirəsini silib atırdı. Çarlıq yeni yerləşdiyi məmləkətdə istinad edə biləcəyi ictimai bir zümrə hazırlayırdı. Kimlərdən təşkil olunmalı idi bu zümrə? Bu suala M.Ə.Rəsulzadə belə cavab verir: "Xanlıq dövründə qapıqulluğunda bulunub bəy adını alan zatlar rus ordusunun istədiyi bu zümrəni təşkil edəcəkdilər... Çarizm xanların əlindən qəsb etdiyi hakimiyyəti özünə minnətdar etdiyi bəylərlə, bir az olsun, bölüşürdü" (11). M.Ə.Rəsulzadənin fikrinin davamı kimi Mirzə Bala Məmmədzadə yazır: "Millətin həyatında az-çox rol oynaya biləcək hakim zümrələr ortadan qaldırılmış, xanlar və orduları məhv edilmiş, millətdən əsgər yığılmamaq surətilə əsgəri ruhun və ənənənin unudulması təmin edilmiş, heç bir ictimai və siyasi haqqa malik olmayan bəylər birər qapıqulu vəziyyətinə gətirilmiş, kəndli köləlik rejiminə tabe edilmiş, becərdiyi torpağı pulla al-

---

* Rus hizmetinə girən mollaya xalq «dəftər mollası» deyirdi (M.Ə.Rəsulzadə. Kavkazya türkləri, s. 24).

maq haqqından belə məhrum edilmişdi" (12).

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, "milli intibah və birliyi çətinləşdirəcək tədbirlər" daima çarlığın nəzarətində idi. Bunların içərisində "idare-i-ruhaniyə" adı ilə dini təşkilat rəsmi rus hökumət müəssisələrinə tabe olunmuşdu. Gürcü əsilzadələri ilə Azərbaycan bəyləri arasında olduğu fərqi çarizm ruhani idarəçiliyinə də tətbiq etmişdi. Belə ki, gürcü partiyası ilə erməni katolikosu kimi, müsəlmanların da "şeyx" və "müfti"ləri vardı. Amma rütbə və ehtirama gəlicə, sonuncular polis zabitindən daha az bir məşla təmin olunaraq, "çinovnik (məmur)"dan ibarət idilər. "Qəribə deyilmi, mənşə və təkamülünü rus çarizminin iradəsindən deyil, ...milli tarixindən alan Gürcü əsilzadədən təşkilatı ilə erməni kilsə təşkilatı bu iki qonşu millətin həyatında mühüm rol oynadıqları halda, sırf Rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri ilə "dəftər mollaları"nın milli Azərbaycan həyatında müsbət rolları yoxdur" (13). Burada M.Ə.Rəsulzadə yeni ali zümrənin yaranış mexanizmini açıqlayır – "sırf rus intriqası ilə həyata gəlmiş və məhz buna görə də xalq içərisində, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarından fərqli olaraq, onun nüfuzu yox dərəcəsində idi. Çarizmin yeritdiyi belə siyasət Azərbaycanda milli şüurun oyanış dövrünü xeyli uzatdı. Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, "millət yeni bir ictimai zümrənin yetişməsinə gözləməli idi. Bu da XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranan yeni sənaye burjuaziyası və Avropavi ziyalı zümrəsi oldu. Mirzə Fətəli ilə Həsən bəyin açıdıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatı bu zümrənin yetişib güclənməsinə qədər çox ağır, hətta müvəffəqiyyətsiz şəkildə yürümüşdü" (14).

Azərbaycanlılara qarşı rus çarizminin ədalətsiz siyasətini açıqlayaraq, M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Qafqazda bir müsəlmanın Türkiyədə mülk almasına yasaq qoyulmuşdu. Halbuki Rusiyanın ən hüquqsuz və zavallı bir məxluqunu təşkil edən yəhudi belə bir haqdan məhrum deyildi. Bütün bu tədbirlərlə Rusiya hökumətinin bir məqsədi var idi ki, özünün inanmadığı Türk məmləkətinin inkişafına tərəqqi verməmək (15).

Beləliklə, millətin öz keçmişini və indisini anlaması baxımından Azərbaycanda yetişmiş nəsillər Rusiya köləliyinə və milli-si-

yasi bərabərsizliyə yanaşma məsələsində böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşada bilmişlər.

Amma ideologiyalaşdırılmış Azərbaycan sovet tarixçiliyində qaynaqların məlumatları inkar edilərək, Rusiya hökmranlığı "birləşmə, könüllü bir akt, mütərəqqi tarixi hadisə" kimi dəyərləndirildi (16). Düzdür, hələ o zamanlar da, sovet quruluşunun qızğın çağlarında, bu konsepsiyaya qarşı çıxan tarixçilərimiz olmuşdur (17). Lakin elmi polemika əvəzinə bu müəlliflərə qarşı mətbuatda və hətta yüksək partiya kürsüsündən kampaniya başlandı, "birləşmənin" rəsmi ideologiya əsasında mütərəqqi əhəmiyyəti müdafiə olundu. "İdeoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında" materiallarda göstərilirdi: "...Bəzi müəlliflər tarixi keçmişdən bəhs edərək partiyalıq prinsiplərindən kənar çıxmış... Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov bir sıra tarixi faktları qiymətləndirərkən kobud səhvlərə yol vermişlər" (18). O dövrdə bu çox böyük ittiham idi. Yalnız Azərbaycanın baxımsızlıq qazanması nəticəsində adı çəkilən tarixçilərin üzərindən rəsmi səviyyədə bu ittihamlar götürüldü. Bakı Dövlət Universitetinin 75-illik yubileyində Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev demişdi: "1968-ci ildə mən Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə alim Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir ixtişaş yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s." (19).

Bəzən günümüzdə belə XIX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Azərbaycan savaşları haqda, 1813-cü il "Gülüstan" müqaviləsi ətrafında polemika səngimir (20).

Sonda "rus istilasının faydalı tərəfi" haqqında məsələyə baxışı M.Ə.Rəsulzadənin fikriylə yekunlaşdırmaq istədim. "Əsrimi-

zin Səyavuşu" əsərində o, yazırdı: "Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər... Şimali Azərbaycan rus idarəsinə keçdi... rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar" (21).

Beləliklə, milli şüurun qatlarında "rus istilasının xeyri" məhz ümummüsəlman anlayışından çıxmaq, "əvvəlcə türk, sonra müsəlman" varlığını dərk etmək üçün vacib bir amil kimi qiymətləndirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Professor S.Əliyarlının redaktəsiylə. Bakı, 1996, s. 602-607; 618-624.
2. Elmira Muradəliyeva. Azərbaycan tarixçilişində və Üniuersite kurslarında atatürkçülük kavrayışı. // Atatürkçülük və modern Türkiye. Ankara, 1998, s. 573.
3. Azərbaycan tarixi. s. 586.
4. Vilayət Quliyev. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987, s. 18.
5. Əkinçi, 18 yanvar, 1877, №2, //Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Tərtib edəni Turan Həsənzadə. Bakı, 1979, s. 305.
6. S.Əliyarlı. Azərbaycan milli hərəkatının ilkin dönəmi. //Azərbaycanda İctimai-siyasi fikir. XX əsr., Konfransın əsərləri. Xəzər Universitəsi. Bakı, 1996, s. 42.
7. Yenə orada, s. 42.
8. Каспий, 25 апрель 1904.
9. Mehmed Emin Resulzade. Kafkasya türkləri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; İran türkləri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
10. Mehmed Emin Resulzade. Kafkasya türkləri, s. 21.

11. Yenə orada, s. 20.
12. Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 16-17.
13. Mehmed Emin Resulzadə. Kafkasya türkləri, s. 24.
14. Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 17.
15. M.E.Resulzadə. Kafkasya türkləri, s. 25.
16. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütərəqqi nəticələri. Az.SSR EA, Bakı, 1955.
17. Bu barədə bax: Elmira Muradəliyeva. Müəllim haqqında söz. //Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Azərbaycan tarixçisi, professor Süleyman Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. Xəzər Universiteti. Bakı, 2000, s. 5-7.
18. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarları ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr, 1971. Bakı, 1972, s. 38.
19. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. //Azərbaycan qəzeti, 29 noyabr, 1994, s. 2.
20. Bax: S.Əliyərli. Vay o gündən ki, tarix bizdən üz döndərə. //Xalq qəzeti, 22 oktyabr, 1997 (Əkrəm Əylisliyə cavab).
21. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 33, 34.

***Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
və ictimai-siyasi ideallar.
Xəzər Universiteti.
Bakı, 2005, S. 226-233.***

«DİFAİ» FİRQƏSİ VƏ GƏNCƏNİN AZƏRBAYCANDA MİLLİ MÜCADİLƏNİN MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİ TARİXİNƏ DAİR

XIX və XX yüzilliklərin əvvəllərinə nəzər salarkən aydın olur ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən ayrı-ayrı xanlıqlar kimi işğal edilsə də, Rus imperatorluğunun dağılmasından sonra onun tərkibindən vahid vətən, vahid millət, vahid dövlət ideyası ilə çıxdı¹. Amma buna qədər hələ çox işlər görülməli idi.

Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin açdıqları milli oyanış dövrü yeni ziyalı zümrəsinin yetişib güclənməsinə təkan verdi. Ana dilində ilk qəzetlərin nəşrə başlaması, dünyəvi məktəblərin sayca artması, milli teatrın yaranması bu böyük tarixi prosesin başlanğıc mərhələsi idi. «Milləti bir yerə toplamaq», «milli hisslər» və s. ideyalar vətəndaşlıq hüququ qazanırdı. XIX əsrin 80-ci illərində nəşrə başlayan «Kəşkül» qəzeti ilk dəfə «Azərbaycan milləti» ifadəsini işlətməmiş və bu ideyanı təbliğ etmişdir. Ümummüsəlman anlayışından çıxmaq, «əvvəlcə türk, sonra müsəlman» varlığını dərk etmək üçün hələ çox vaxt keçməli, çox işlər görülməli idi. Bunlar bütöv bir nəslin görəcəyi işlər idi.

O dövrün ən qüdrətli ziyalılarından və milli hərəkatın ilk cərgələrindən biri olan Həsən bəy Zərdabinin çıxardığı, özünün yazdığı kimi, «Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti» – «Əkinçi» Azərbaycan həyatının ilk ensiklopediyası oldu. «Əkinçi» qəzeti dövrün bir çox ziyalısının milli düşüncələrini xarakterizə edən, türkcülük ideyasını ortaya çıxaran mətbuat orqanı idi. Həsən bəyin ortaya çıxardığı, millətin millət olaraq öz varlığını, birliyini yaratmaq məsələsi idi. Bu varlıq, birlik üçün iki başlıca şərt qarşıda dururdu – dilbirliyi və dinbirliyi. Həsən bəy yazırdı: «...Hər tayfa (millət

---

¹ Geniş məlumat üçün bax: Cəmil Həsənlı. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində Ə.M.Topçubaşının yeri. Böyük diplomat və görkəmli siyasi xadim Ə.M.Topçubaşının anadan olmasının 135 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1998, s. 6-36; Cəmil Həsənlı. Azərbaycanın XX əsr siyasi tarixinin dövrləşməsinə dair. Azərbaycanda ictimai-siyasi fikir. XX əsr, Konfransın əsərləri, Xəzər Universitəsi, Bakı, 1996, s. 49-54.

mənasında – M.E.) gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunur və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkisi də gəndə, tayfa qeyri-tayfalara qarışır, yox olur»¹.

1905-ci il Rus inqilabının başlanması fəal siyasi hərəkətə keçmə dövrünə başlanğıc oldu. Rusiya Dövlət Dumasında Gəncədən olan millət vəkili İsmayıl bəy Ziyadxanov demişdi: «Artıq bizim üçün də hərəkətə keçmə zamanı gəlmişdir, biz də bundan sonra susmamağa qərarlıyıq. Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir... Sözünl əsl mənasında, yüz il ərzində biz hökumətin şiddətli hücumlarına və böhətlərinə məruz qalmışıq. Ölkəmiz istila edilən kimi dərhal milli varlığımıza təcavüz edildi...»²

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Bakıda və Gəncədə çar hökumətinə təqdim etmək üçün Qafqaz müsəlmanlarının tələbləri hazırlandı. «Haqq ərizəsi» adlandırılan bu tələblər müsəlmanlara ruslarla eyni dərəcədə siyasi, mədəni və dini hüquq verilməsini, bütün dövlət idarələrində müsəlmanlara ruslarla bərabər işləmək və bütün müəssisələrə seçilmək hüququnun verilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Tələblər baş nazir qraf Vitteyə verildi. Sonralar bu proqramın əsas bölmələri Dövlət Duması kürsüsündən ictimaiyyətə çatdırıldı.

Bununla yanaşı, milli hərəkət siyasi cəhətdən təşkilatlandı. «İttifaqi-müslimin», özünümüdafiə xarakterli «Difai»dən başlanan yol bütün Şərqdə ilk Avropa tipli partiyaların – «Müsavət»in yaranmasına gətirib çıxardı. Bununla da Həsən bəy Zərdabının «milli birlik» barədə proqramı həyata keçirilmiş oldu.

1905-ci il. Rus-Yapon müharibəsi Rusiyanın tam məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Bu hadisə çar mütəlqəçiliyinin nəyə qadir ol-

---

¹ Elmira Muradəliyeva. Şimali Azərbaycanda millətin yaranışı haqqında. «Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi» konfransı. Xəzər Universiteti. Bakı, 1995, s. 121.

² H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı, 1992, s. 126-127.

duğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Cəmi iki günlük Tsusima döyüşləri nəticəsində Romanovların güvənci sayılan rus hərbi-dəniz donanması yapon gəmilərinin təzyiqinə davam gətirməyərək məhv olundu. Bununla Romanovlar sülaləsinin nüfuzuna ciddi zərbə vuruldu. Eyni zamanda ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyət də son dərəcə gərginləşdi. İnqilablar, qırğınlar və talanlar dövrünə qədəm qoyuldu.

Bir tərəfdən bolşevik inqilabı, digər tərəfdən isə azsaylı xalqların milli oyanışı çar hökumətini təcili və «səmərəli» tədbirlər görməyə tələsdirdi. Öncə yəhudi qırğınları və talanları təşkil olundu. Sonra növbə Azərbaycana çatdı. İlk qırğınlar Yelizavetpol quberniyasına daxil olan Qarabağ qəzasının mərkəzi – Şuşada başladı. Şuşadakı rus hərbi hissəsinin komandiri general Kalasçapov sərəncamında olan erməni əsilli əsgərlərə mülki paltar geyindirib, onları türklərə qarşı silahlı mübarizəyə qaldırdı. Ermənilərin istifadə etdikləri silahlar da rus alayına məxsus idi. Gəncə ictimaiyyətinin Şuşaya hərtərəfli yardım göstərməsi başda Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov olmaqla, çar hökumətini ciddi təşvişə saldı. Bunun qarşısını almaq üçün erməni-türk qarşıdurması Gəncədə də təşkil olundu. Beləliklə, qarşıdurmanın miqyası daha da genişləndi. Bakı başda olmaqla Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməni-türk qırğını törədildi. Rus hərbiçiləri gizlətmədən erməni tərəfini silahla təmin edirdi. Türklərin isə silahlanmaq imkanları son dərəcə məhdud idi. Belə bir şəraitdə Gəncəbasarda öz igidliyi ilə məşhur olan qaçaq Dəli Alı 2 min nəfərlik silahlı dəstə ilə Gəncəyə daxil oldu. Şəhərdəki mindən artıq silahlı gənc də Dəli Alının dəstəsi ilə birləşdi¹.

Gəncə ziyalıları da döyüşən gənclərlə həmrəylik nümayiş etdirirdilər. Gəncədən seçilmiş İsmayıl bəy Ziyadxanoğlu Dövlət Duması tribunasından Rusiyanın bu siyasətini ifşa etdi: «Hörmətli millət vəkilləri, hər dəqiqə ölkədən qorxulu xəbərlər alıram... Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Biz anaların qucağından

---

¹ N.Şeyxzamanlı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997, s. 15.

alınıb havaya atılan südəmər uşaqların havada ikən xəncərə keçirildiklərini görmüşük, biz hamilə qadınların qarnına saplanan xəncərlərin açdığı yaralardan uşaq əllərinin bayıra sallandığının şahidi olmuşuq...»¹ Vəziyyətin ciddiləşdiyini gören şəhərin rəsmi dairələri, başda Yelizavetpol qubernatoru olmaqla çıxış yolları tapmaq üçün şəhərin nüfuzlu adamlarına müraciət etdilər. Milli hərəkata şəhərin nüfuzlu şəxslərindən biri olan Ələkbər bəy Rəfi-bəyli başçılıq edirdi. Hərəkatın düşünən beyinləri arasında Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədlilər, Həmid bəy və Nəsib bəy Usub-bəylilər, Həsən bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Pişnamazzadə, Mirzə Məhəmməd Axundzadə var idi. Məhz bu şəxsiyyətlər bir araya gələrək millətin təhqir edilmiş hüquqlarını müdafiə etmək, onun fiziki və mənəvi varlığını qorumaq və qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün gizli firqə yaratmaq qərarına gəlirlər. Bu «Difai» firqəsi idi. «Difai»nin meydana gəlməsi Gəncənin Azərbaycanda milli mücadilənin mərkəzinə çevrilməsi demək idi. Nağı bəy Şeyxzamanlı firqənin yaranma məqsədini öz xatirələrində belə açıqlayır: «...Zərurət qarşısında qurulan bu təşkilat insani münasibət göstərməyən, hörmətsizlik edən, erməni-azəri mücadiləsində ermənilərə yardım edən rus idarəçilərinə layiq olduqları cəzayı vermək üçün qurulmuşdur. Hər rus idarəçisinin etdiyi pislik yaxşıca araşdırıldıqdan sonra öldürülür və vəziyyət nəşr olunan bir bəyannamə ilə xalqa elan edilirdi»².

«Difai»nin ilk qurbanı Gəncə qubernatorunun müşaviri Kiresçinski olmuşdur. N.Şeyxzamanlının yazdığına görə, ona Gəncədə türklərdən heç kəs salam verməzdi. O özü etiraf edirdi ki, belə bir vəziyyətdə mən Gəncədə qala bilmərəm. «Qətlin ertəsi gününün gecəsi «Difai» firqəsinin möhürü ilə divarlara bəyannamələr yapışdırılmışdı»³.

Heç bir yerdə qeydiyyatda olmayan və son dərəcə məxfi bir təşkilatın yalnız bircə möhürü var idi. Möhürün üstündə «Milli

---

¹ H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı, 1992, s. 130.

² N.Şeyxzamanlı. Göstərilən əsər, s. 16.

³ N.Şeyxzamanlı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997, s. 20.

döyüş firqəsi» yazısı həkk olunmuşdu. Onun kimdə olduğu heç kimə bəlli deyildi, hətta firqəni idarə edənlərə də. Divarlara yapışdırılan bəyannamələrə həmin möhür həkk olunardı. Bu əfsanəvi möhürlə bağlı bir tarixi xatirə var: «Rus idarəsi ilə «Difai» mücadiləsi 1906-cı ildən 1909-cu ilin ortalarına qədər davam etmişdir. Xalqımız da, «Difai» firqəsi də əmin olmuşdular ki, artıq rus idarəçiləri hər vasitə ilə özlərini xalqımıza sevdirməyə çalışırdılar. Bu vaxt mən gizli təşkilatda çalışırdım. Yığıncaqlarımızın birində dostlarımızdan biri soruşdu: «Artıq «Difai» fəaliyyətini dayandırıb, möhür saxlanılır, yoxsa yox edilib?» Mirzə Məhəmməd dedi: «Onu yox etmərik. O möhür gələcək Azərbaycan muzeyində saxlanılacaq». Beləliklə, möhürün Mirzə Məhəmməd Axundzadə olduğu anlaşıldı»¹.

Bu gün Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixinə onun dəyərli övladlarının adları qaytarılır. Bunlardan biri Mirzə Məhəmməd Axundzadə olmuşdur. Məhz bu şəxsiyyət «Difai» firqəsinin əsas yükünü öz çiyinlərinə götürmüş oldu. «Difai»nin timsalında xalq öz milli varlığının müdafiəsinə qalxmışdı. Qafqaz canişini Yelizavetpol qubernatoruna ünvanladığı məktublarda «Difai» probleminin tez bir zamanda aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Maraqlıdır ki, «Difai» hərəkəti Qafqaz hüduqlarından kənara çıxmışdı və Rusiyanın türk xalqlarına qarşı ermənilərin vasitəsi ilə etdiyi qırğınlara ciddi maneə olmuşdur. Belə ki, 1906-cı ildə Qarsda «Difai»nin bir qolu açılır. Bundan məqsəd erməni komitələrinə müqavimət göstərmək idi. T.Kulukov yazır ki, cəmiyyətin liderləri Cahangi-roğlu İbrahim, Həsən xan qardaşları, Səttar bəy Hacıağa idi².

Qəsdən törədilmiş erməni-türk qırğınının qarşısı alınsa da, «Difai» öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Milli qırğını qısa bir müddətdə imperiya siyasətinə qarşı mübarizəyə çevirməyi bacaran və bununla da Rusiya üçün ciddi problemlər yaradan Gəncə ziyalılarının qətiyyətli fəaliyyəti hökumətin xüsusi xidmət orqanlarını çox narahat edirdi. «Difai» üzvü və «Difai» möhürü barədə şey-

---

¹ N.Şeyxzamanlı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997, s. 21-22.

² T.Kukulov. Axısxa türklərinin tarixinə bir nəzər. Bakı, 1999, s. 44.

tançılıq edən hər bir kəsə 50 min rubl mükafat vəd verilirdi. Bu, o dövr üçün son dərəcə böyük məbləğ idi. Yalnız 1908-ci ilin yayında «Difai»nin iki üzvü – Mirzə Məhəmməd Axundzadə və Həmid bəy Usubbəyli həbs olunurlar və möhür Yelizavetpol jandarm idarəsinin əlinə keçir. Təşkilat üçün bu, son dərəcə təhlükəli idi. Möhür vasitəsilə bütün təşkilatı üzə çıxarmaq, üzvlərini isə həbs etmək mümkün olacaqdı. Lakin «möhür əməliyyatında» M.M.Axundzadə mahir siyasətçi olduğunu təsdiqlədi və real təhlükəni «Difai»dən uzaqlaşdırmağa bildi. İstintaq nəticəsində Mirzə Məhəmməd imperiya üçün «siyasi cəhətdən etibarsız» sayıldı və Gəncədən sürgün edildi¹.

1917-ci il fevral inqilabından sonra Bakıda Ümumqafqaz, may ayında isə Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında milli hərəkətdə «islamçı» və «türkcü» proqramlara köklənən iki axın yarandı. Moskva qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əski «islam muxtariyyəti» istəyindən «milli muxtariyyətə» keçməyi təklif etdi – «öncə türk, sonra müsəlman». Moskva qurultayı 271 səsə qarşı 446 səsle Rusiyanın milli-coğrafi federal demokratik respublikasına çevrilməsi haqda qərar verdi. Bununla milli hərəkətimiz yeni keyfiyyət dövrünə aşmış oldu².

Gəncə də yeni mücadilə dövrünə qədəm qoydu. Bu tarixi şəraitdə «Difai» firqəsi öz mövcudluğunu bir daha nümayiş etdirdi. Belə ki, Gəncə şəhəri bələdiyyə məclisinə üzvlərin seçkiləri müzakirəsinə «Difai»dən də bir nümayəndə təklif edildi. Firqənin mövcudluğu haqqında məlumat Sankt-Peterburqa çatdırıldı. «Difai»nin üzvləri olan gənc vətənpərvərlər böyük qətiyyət və cəsarət nümayiş etdirdilər. Partiyanın köməyi ilə fevral inqilabından sonra yaranmış Gəncə Milli Komitəsi rus əsgərlərini şəhərdən dəmiryolu vasitəsi ilə çıxarırdı.

---

¹ Bu barədə bax: Nazim Rza İsrailoğlu. Mirzə Məhəmməd Axundzadə. Bakı, 2006.

² Süleyman Əliyev. Azərbaycan milli hərəkətinin ilkin dövrü. Azərbaycanda ictimai-siyasi fikir. XX əsr. Bakı, Xəzər Universiteti, 1996, s. 45.

Mirzə Məhəmməd və onun bir çox silahdaşları Gəncə Milli Komitəsində və «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» partiyasında fəaliyyət göstərirdilər. Sonuncu, Gəncədə Nəsim bəy Usubbəyli tərəfindən yaradılmışdı və «Müsavət»la birləşməsi «Müsavət»ı çox gücləndirdi. Birləşmək ideyasını «Müsavət» partiyasına başçılıq edən M.Ə.Rəsulzadə təklif etmişdi. 1917-ci il iyunun 17-də Bakıda birləşmə qurultayı açıldı və birləşmiş partiya «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət-Müsavət» adlandırıldı. Azərbaycanın siyasi həyatında bu birləşmə çox vacib və düşünülmüş bir addım idi. Oktyabrın 25-dən 29-dək partiyanın birinci qurultayı keçirildi. Qurultay Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti verilməsi uğrunda partiyanın gələcək mübarizəsinin taktika və strategiyasını müəyyənləşdirdi. Bu qurultayda Azərbaycanın gələcək təhsil sisteminin yeni əsaslar üzərində qurulmasının ilk layihəsi, o cümlədən, mərkəzdə, yəni Bakıda Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, məhz, M.M.Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüşdü.

Oktyabrın 22-də Bakı Sovetində seçkilərdə birləşmiş partiya böyük üstünlük qazanaraq birinci mövqeyə çıxdı. Bu, onun seçdiyi yolun düzgünlüyünün göstəricisi idi. Lakin Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra Bakıda da bolşeviklər və daşnaklar hakimiyyəti ələ almaq üçün hərbi cəhətdən möhkəmlənmək yolunu tutdular. Bolşeviklər qırğın törətməklə Bakıda «Müsavət»ın sosial bazasını əzmək istəyirdilər. Əsas məqsəd isə Bakı quberniyasında qələbə çaldıqdan sonra bütün Azərbaycanı işğal etmək idi. Məhz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, milli dövlətçiliyin bərpası düşmənlərin bu planlarını pozdu. 15 sentyabr 1918-ci il Bakı azad edildikdən sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Mirzə Məhəmməd Axundzadə yeni yaradılmış hökumətdə maarif nazirinin müavini idi. Eyni zamanda, onun siyasi xadim kimi də nüfuzu son dərəcə yüksək idi. O, partiya işinin təşkilinə böyük əmək sərf etmişdi və bir çox məsələlər ətrafında rahatlıq keçirdiyindən öz iradlarını bildirmişdi.

Bələ ki, Gəncədən, mərkəzi partiya aparatından çoxlarının Bakıya köçmələri nəticəsində yerli struktur bir qədər zəifləmişdi. Bunu nəzərə alaraq 1919-cu ilin fevralında Mərkəzi Komitə Mir-

zə Məhəmməd Axundzadə ilə Məhəmmədbağır Şeyxzamanovu Gəncə Komitəsinin təkrar təşkilinə ezam etmişdi.

Azərbaycan üçün taleyüklü bir zamanda M.M.Axundzadə prinsipial mövqə ortaya qoymuşdu.

1920-ci il aprel çevrilişindən dərhal sonra bolşeviklər gözlənilən müqavimət ruhunu qırmaq üçün repressiyalara başladılar. Müqavimət hərəkatının ilk təcəssümü Gəncə üsyanı oldu. Üsyanın əsas zərbə qüvvəsini Azərbaycan ordusunun bölmələri təşkil edirdi. Ordu hissələrinin ətrafına Gəncə və ətraf kəndlərin sakinləri toplaşmışdı. Artıq mayın 26-da gəncəlilər şəhərin müsəlman hissəsinə tam nəzarət edirdilər. Lakin Gəncənin erməni hissəsini tutmaq cəhdi nəticə vermədi. Erməni əhalisi üsyanın başlanğıcından Qırmızı Ordunun tərəfini saxlayırdı. Mayın 26-da üsyana başçılıq etmək üçün generallar Cavad bəy Şıxlinski, Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət Hərbi Şura yaratdılar. Uğursuzluqlar bolşevikləri Gəncə ətrafına əlavə hərbi qüvvələr cəmləməyə vadar etdi. Yalnız mayın 31-də üsyan yatırıldı. Bu üsyan Azərbaycandakı siyasi duruma böyük təsir göstərdi. Bundan sonra «xalq düşmənləri»nin axtarışına başlandı. Amansız repressiya dalğası M.M.Axundzadədən də kənar keçmədi. 1920-ci il oktyabrın 5-də Gəncə quberniya Fövqəladə Komissiyası tərəfindən Bakıya, Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasına M.M.Axundzadənin dosyesi göndərildi. ««Müsavat» partiyasının rəyasət heyətinin üzvü, həbs olunmuş Mirzə Məhəmməd Axundov ittiham edilir və onunla birlikdə cinayət işi Bakıya göndərilir». Dindirilmə zamanı onun rus dilini mükəmməl bilməsi müstəntiqin verdiyi sualların mahiyyətini dərk etməkdə və məntiqi cavab verməkdə M.M.Axundzadə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu kontekstdə imperiyanın təhsildə türklərə qarşı baş planı yada düşür. Bu planın mahiyyəti qaragüruhçu «pedaqoji fikir» nümayəndəsi N.İlminskinin sözlərində açıq ifadə olunmuşdu: «Təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rusca danışanda kəlməbaşı yanılıb qızarsın, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər buraxsın, təkcə qubernatordan

yox, ən sıravı dəftərxana məmurundan da qorxsun»¹. M.M.Axundzadə nümunəsi bu baş planı heçə çıxardı.

Heç 50 yaşı haqlamamış Mirzə Məhəmməd Axundzadə bütünlüklə milli istiqlala köklənmiş həyatı ilə bu gün də Azərbaycanın siyasi tarixi üçün bir çox həqiqətləri təsdiqləyir. Millət uğrunda təmənnəsiz mübarizə son dərəcə mürəkkəb məsələdir və bu yolda fədakarlıq göstərmək, maddi və mənəvi məhrumiyətlərdən, nə qədər ağır olsa da, uca durmaq heç də hər insana xas olan cəhət deyil.

Bakı Universitetinin Xəbərləri
Humanitar elmlər seriyası 2007, №1, S. 59-65.

ТРУД, ПОСВЯЩЕННЫЙ 90-ЛЕТИЮ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

90-летняя история Университета создавалась несколькими поколениями научной элиты Азербайджана. 1 сентября 1919 г. парламент Азербайджанской Республики принял «Закон об учреждении в городе Баку Государственного Университета»: 1. Учредить в г. Баку Государственный Университет в составе 4-х факультетов: историко-филологического с восточным отделением, физико-математического, юридического и медицинского...» (1, 101).

Сегодня исторический факультет – ровесник Университета. В эти десятилетия в стенах этого факультета сформировался интеллектуальный потенциал – профессорско-преподавательский коллектив, чьим трудом сделано многое для изучения истории Азербайджана.

Лучшим вкладом к юбилею Университета является, пожалуй, издание книги «История Азербайджана». Длительный

---

¹ Vilayət Quliyev. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987, s. 101.

процесс накопления исторических знаний подготовил переход к качественному интеллектуальному уровню, созданию обобщающего труда. Это фундаментальное издание, впервые* подготовленное в БГУ коллективом одноименной кафедры под руководством и редакцией профессора, заслуженного деятеля науки Сулеймана Алиярлы. В 1996 г. вышло первое издание на азербайджанском языке (2, 870), а в 2008 г. книга вышла на русском языке (первое изд.) (3, 783), в 2009 г., 2-изд. (4, 768). В предисловии к этому изданию книги говорится: «Минуло более 10 лет, как была она написана. Те, кто принимал в ней участие, с чувством удовлетворения могут констатировать, что труд сей в целом оправдал надежды, на него возлагавшиеся. Более десяти лет тому назад мы предваряли основные главы следующими словами: «Книга написана. Вслед за этим начинается её жизнь, не зависящая от авторов. Быстротечна или долговечна окажется она, никто не вправе предсказать. Решающее слово – только за временем» (5, 3).

Каждый новый учебный год свидетельствует, что книга востребована. Издание книги на русском языке имеет свою предысторию. При встречах с руководством Университета студенты русского сектора неоднократно поднимали вопрос о переводе этой книги. Так и началась подготовка под руководством проф. С.Алиярлы русского перевода «Истории Азербайджана».

---

* В 1969 г. к 50-летию Азгосуниверситета был подготовлен краткий обзор истории Азербайджана (М.Казиев, М.Эфендиев, С.Алияров. История Азербайджана. Краткий обзор. Изд-но АГУ, Баку, 1969, 71 с.), рассчитанный на студентов заочного и вечернего отделений в качестве вспомогательного учебного пособия. История Азербайджана с древнейших времен по XVIII в. была написана С.Алияровым. В разделе книги о культуре IX-XII вв. С.Алияров о выразителях дум и чувств народа пишет: «Родина дня них – святыня, нельзя бездумно, потребительски брать и брать у нее блага, не оберегая её» (с.19). И далее приведены, увы, малораспространенные сегодня в литературе слова великого Хагани Ширвани: «Никогда не хотел даром есть хлеб Ширвана и всегда старался экономно расходовать его воду».

Этот обобщающий с теоретической и научно-методологической точки зрения труд насчитывает более 800 страниц и состоит из 20 глав, охватывающих историю Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Книга, написанная в соответствии с учебной программой, разработанной кафедрой Истории Азербайджана в 70-80-е годы прошлого столетия и ныне действующей, носит нагрузку учебника.

Прежде всего об общих концептуальных позициях книги. Впервые в нашей историографии история Азербайджана рассматривается в контексте тюркско-мусульманской истории и культуры. Причем эта концепция, так же как и др. концептуальные позиции книги, формировалась на протяжении многих лет научно-исследовательской и педагогической – практической деятельности коллектива кафедры. Публикация же книги, написанная вне политической конъюнктуры, на основе научных, исторических принципов, стала возможной лишь с обретением государственной независимости Азербайджана. Издание в середине 90-х годов на азербайджанском языке на основе латинской графики также показательно для данной книги.

Отличительной особенностью книги является то, что по всем 20-ти главам обозначены важнейшие группы источников, большинство из которых не были включены в подготовленную в 1989 г. кафедрой публикацию «Источники по истории Азербайджана» (6, 322) и впервые привлекаются в научный оборот. Среди них собрание античных текстов, изданное в Париже, в том числе грекоязычных источников о проживании древних тюрков в Передней Азии, в районах Средиземного, Черного и Каспийского морей.

В изучении истории Азербайджана XV-XVII вв. важна роль тюркоязычных источников. В частности, в книге анализируются фирманы Сефевидских шахов и среди них фирман Шаха Исмаила на имя Мусы Дургутоглу, проливающий свет на османо-сефевидские взаимоотношения. В кругу важнейших источников «Дербентнаме» Мухаммеда Акташи, кото-

рый в историографии XIX века являлся самым популярным источником. В частности, он использовался в исследованиях выдающихся представителей азербайджанской научной мысли – Мирза Казембека, Аббаскули Ага Бакиханова.

Исследование эпоса «Китаби Дедем Горгуд» с исторической точки зрения выявило новое направление в изучении этногенеза (гл. VII). «Kökün kim?» (какого происхождения?) – вопрос тысячелетней давности, поставленный великим тюркским языковедом XI в. Махмудом Гашгари, являлся самым политизированным в советской историографии. В книге раскрывается несостоятельность того направления историографии – «исторического империализма» (этот термин впервые в научный оборот вводится в книге), который десятилетиями практиковал разрушение исторической памяти нашего народа о его настоящих предках: «Словно проблема происхождения азербайджанского народа больше беспокоила учёных Санкт-Петербурга и Москвы, нежели местных учёных. И это вовсе не случайно. Желавший проводить во всем свою великодержавную политику имперский Центр стремился далекое и близкое прошлое подчинённых себе народов приносить к своей модели. В конечном итоге каждый азербайджанский юноша должен был поверить в то, что он происходит не от тюркских, а от иранско-кавказских корней».

Как известно, основывалась эта версия на известной реплике Сталина о мидийских предках азербайджанского народа, высказанной в 1938 г. Главный вывод книги по этногенезу сводится к следующему: в этногенетических процессах в Азербайджане (как в этногенезе большинства современных народов), наряду с доминирующим тюркским фактором – корневая основа азербайджанцев – принимали участие и сопутствующие компоненты. Ими являлись племена и этнические группы Южного и Северного Азербайджана.

Источниковедческой новизной книги является и то, что уже апробированные в науке источники анализируются под новым углом зрения. Этот метод особенно широко применен

в отношении истории XVIII-XIX столетий, т.к. именно проблемы этого периода на протяжении десятилетий в наибольшей степени были политизированы, а следовательно сфальсифицированы. Так, в разделе «Азербайджан – арена международного соперничества» (гл. XIV) анализируется текст известного в истории Стамбульского договора от 24 июня 1724 г. между Россией и Османской Турцией. Глубокий источниковедческий анализ договора подводит автора к следующему новому выводу в нашей историографии: в отличие от Ирана и России, которые хотели видеть Северный Азербайджан лишь как свою область, Османское правительство желало превратить его в зависимое государство. Придание Ширвану или же новосозданному «Шемахинскому ханству» особого статуса означало создание первого полунезависимого ханства в истории Азербайджана.

Книга вносит ясность по многим проблемам, которые на протяжении многих десятилетий считались спорными. В начале XIX столетия в истории азербайджанского народа произошло судьбоносное событие – книга начинается с главы (XVI) под названием «Завоевание северных ханств Россией. Конец ханского периода». Пожалуй, эта тема была одной из самых политизированных в советской историографии. Имперская идеология была такова, что это был акт добровольного присоединения к России. В соответствии с этой идеологической концепцией большинство азербайджанских историков советского периода, не отражая исторических реалий, выносили эту установку в названия книг (7, 217). Однако среди историков были исключения.

Борьбу за национальную концепцию этой проблемы взяли на свои плечи З.Буниятов, М.Исмаилов, С.Алиярлы. В частности, С.Алиярлы в конце 60-х годов по итогам своей первой докторской диссертации пришел к выводу о том, что это было военное завоевание, в результате которого Северный Азербайджан превратился в экономическую колонию Рос-

сийской метрополии^{*}. Автор на этот счет привел неопровержимые факты: только при защите Гянджи число защитников составляло 18.722 чел. (1500 убитых, 17222 пленных). Гянджинское сражение носило всенародный характер, в нем участвовало не только население Гянджи, составлявшее тогда чуть более 3-х тыс., но и окрестных азербайджанских земель. Однако в первом разделе вышеупомянутого сборника «Присоединение Азербайджана к России...» (авторы А.Сумбатзаде и Г.Мехтиев) написано: «Небольшое сопротивление, с которым столкнулось русское войско в этот период, было связано не с местным населением, а непосредственно агентами Ирана и Турции». Полемизируя с этой установкой, в книге «История Азербайджана» ставится вопрос: «Спрашивается: в небольшой Гяндже могло ли быть около 20 тыс. агентов этих стран? Или все местное население было их агентами?» (8, 558).

Признанный руководитель советской исторической школы, директор Института истории АН СССР проф. П.В.Волобуев при ознакомлении с результатом исследования С.Алиярлы отметил, что многие историки негативно относятся к данной концепции, но следует открыть научную дискуссию. Однако вместо дискуссии началась кампания гонений и травли как на страницах печати, так и с трибуны высшего партийного руководства. Имена этих историков попали в партийные материалы «по усилению идеологической работы»: «Ряд авторов, освещая прошлое, нарушили принцип партийности... З.Бунятов, М.Исмаилов, С.Алиярлов, оценивая ряд исторических фактов, допустили грубые ошибки» (9, 38). Сегодня – это констатация факта, а для того времени это было серьёзным не просто научным, а политическим обвинением. Научная верность этой концепции доказана временем. Работа историков, осмелившихся четверть века тому назад

---

^{*} Из-за этого тезиса докторская диссертация С.Алиярлы не была допущена к защите.

идти против устоявшейся официальной оценки присоединения Азербайджана к России, была признана на юбилейных торжествах по случаю 75-летия БГУ в 1994 году Президентом Азербайджанской Республики Г.Алиевым: «В 1968 г. я был председателем Комитета Государственной безопасности республики. Несколько ученых Университета, исследуя историю Азербайджана, оспорили вопрос о присоединении Азербайджана к России, Азербайджан добровольно вошел в состав России, или насильно... В то время общая установка была такова, что Азербайджан добровольно, по собственной воле вошел в состав России. Однако в то время несколько ученых, подвергнув это сомнению, выразили свое мнение. Это создало большой спор. Стали говорить, что они националисты, далеки от государственных интересов и пр. Из-за этого в то время некоторые люди были незначительно наказаны. Но я знаю, что эти люди и теперь деятельны, работают и после этого также плодотворно работали» (10, 2).

Отмеченное еще раз доказывает, что правдивую историю написать – это тернистый путь.

По истории XIX столетия впечатляет и совершенно новая постановка вопросов в азербайджанской историографии: кровопролитие в Гяндже глазами очевидцев, «общемусульманское восстание» в Северном Азербайджане в период второй русско-иранской войны, почему община кенгерли переселилась на ту сторону Аракса и др.

Более 35 лет я преподаю и исследую историю Азербайджана. Думаю, что это дает мне право высказать мнение о том, что книга «История Азербайджана» с учетом развития исторической мысли в республике определяет научные направления как преподавания и обучения студенчества истории, так и современных исторических исследований. Эта книга – цементирующая историю азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Qanunvericilik aktları. Sənəd toplusu. Bakı, 1998, 423 s.

2. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Redaktor S.Əliyərli. «Azərbaycan» nəşriyyatı. Bakı, 1996, 870 s.

3. İstoriya Azərbaycan. S. Əvvəlki dövrlərdən 70-illərə qədər. XIX əs. Redaktor S.Əliyərli. Nəşr-vo «Çyrag», Bakı, 2008, 783 s.

4. İstoriya Azərbaycan. S. Əvvəlki dövrlərdən 70-illərə qədər. XIX əs. Nəşr. 2-ə. Redaktor S.Əliyərli. Nəşr-vo «Çyrag», Bakı, 2009, 768 s.

5. Tam eyni.

6. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. Redaktor S.Əliyərli, Y.Mahmudov. Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı. Bakı, 1989, 322 səh.; Yeni nəşr, Bakı, 2007, 306 s.

7. Birləşmə Azərbaycan Rusiya və onun irəliləyici nəticələri ərazisi iqtisadiyyatı və mədəniyyəti. Bakı, 1955, 217 s.

8. İstoriya Azərbaycan, nəşr. 2-ə.

9. Məruzələr o problemlər partiya təşkilatları üçün gələcək ideologiya işində qərarların XXIV qurultay KPSS. 29-30 oktyabr, 1971. Bakı: 1972, s. 38.

10. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., 29 noyabr 1994.

***Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi münasibətilə
Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik
konfransının materialları. Bakı, 2009, S. 33-40.***

**ИЗ ИСТОРИИ БАКИНСКОГО
НЕФТЯНОГО БИЗНЕСА:
МОТИВЫ ПОВЕДЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ БУРЖУАЗИИ
НА РУБЕЖЕ XIX-XX ВЕКОВ**

Нефть – это самый крупный и распространенный бизнес в мире, величайшая из индустрий. Пока не будет открыт альтернативный источник энергии, нефть будет по-прежнему оказывать серьезное воздействие на мировую экономику. Значительные колебания в цене нефти могут либо ускорить экономический рост, либо привести к инфляции и экономическому спаду. По сегодняшний день нефть – это единственный товар, о котором постоянно говорят и спорят не только на страницах, отведенных экономике, но и на первой полосе. Как и в прошлом, она источник благосостояния для отдельных людей, фирм и целых стран. По словам одного бизнесмена, «нефть-это уже почти деньги».

На протяжении всей истории нефти заключались сделки, принимались молниеносные решения. Расширение бизнеса от аутсайдеров – крупных предпринимателей до корпоративных и государственных компаний объединяет эволюцию нефтяного бизнеса. Ни в одном другом бизнесе так отчетливо не проявляется смысл риска и вознаграждения, а также огромное влияние удачи.

Мировая история нефти ведет начало со второй половины XIX века с бакинской и американской нефтяной промышленности. Причем на рубеже XIX-XX веков бакинская нефть опередила американскую, заняв первое место в мире по добыче. Одновременно началось вытеснение с российского рынка американского керосина. В 1885 г. его привоз почти прекратился. На протяжении последнего десятилетия XIX в. нефть все более стала приобретать энергетическое значение. Отныне в России усугубилось пренебрежение каменным углем. Так, темп увеличения добычи нефти был в 17,2 раза более быст-

рым, чем темп увеличения добычи угля. В 1901 г. в России добывалось лишь в 1,5 раза больше угля, чем нефти, тогда как в США угля добывалось в 28 раз больше, чем нефти¹.

Наряду с интенсивным ростом нефтепромышленности, наблюдался преимущественный рост крупного производств и высокая степень концентрации, по уровню которой нефтяная отрасль занимала одно из ведущих мест в мире. Особенностью бакинского нефтяного бизнеса являлось то, что крупные фирмы стремились к комплексному охвату ключевых отраслей нефтяного дела. В российском обществе регулярно проводилось сравнение двух крупных мировых центров нефтепромышленности. В ежегодном издании «Обзор Бакинской нефтяной промышленности за...» (1891-1915 г.г.) специальный раздел занимал очерк нефтяной промышленности за границей. Давая характеристику американской нефтяной промышленности, подчеркивалось, что там дифференцированность труда проведена с изумительной систематичностью: в то время как в Америке давно уже обособились такие отрасли как добыча, переработка и транспорт, в бакинской промышленности с самого начала существовали фирмы добывающие, перерабатывающие и перевозящие свои продукты. В итоге составители «Обзоров» отмечали преимущества комбинированной формы производства, которая делала бакинские нефтепромышленные предприятия более конкурентоспособными. Так, т-во «Братьев Нобель», начавшее свою деятельность в области нефтяного бизнеса раньше Ротшильдов, проникло в основные нефтяные отрасли – добычу, переработку, транспортировку и сбыт. По сравнению с Ротшильдами, на стороне Нобелей было и такое преимущество, как дешевизна более раннего приобретения нефтеносных земель: десятина земли, стоившая в начале 70-х гг. XIX в. всего несколько десятков рублей, в XX в. ценилась в сотни тысяч рублей. Этим крупным предприятиям конца XIX века противостояла масса акционерных и единоличных предприятий (аутсайдеров), таких как Каспийское т-во, т-во

«С.М.Шибяев и К^о», «Г.З.Тагиев», «Ш.Асадуллаев», «М.Нагиев», «К.Я.Зубалова наследники» и др. Совокупная производительность этих фирм составляла солидную цифру, но удельный вес каждой из них, по сравнению с Нобелем и Ротшильдами, был незначительным.

Нефтяная промышленность Северного Азербайджана относилась к числу молодых, но быстро растущих отраслей. Широкий прилив в нее капиталов обуславливался благоприятными возможностями получения высоких прибылей. Показательны прибыли Нобелевской нефтяной компании. Только за 1879-1883 гг. они увеличились почти в 16 раз, со 183 тыс. руб. до 3 млн. При этом т-во «Братьев Нобель» сметало с пути мелких конкурентов и увеличило свою долю в общероссийской добыче с 1,4 % до 26 %, а долю в общероссийском производстве керосина – с 4,5 % до 49 %. В то же время столь стремительный рост и потребности развития самой нефтяной промышленности привели к возникновению в Баку крупного механического производства, включавшего в себя машиностроительные и металлургические заводы, судоремонтные, цементные, механические предприятия и множество мастерских. Свыше двух десятков крупнейших механических заводов с числом от 100 до 500 и более рабочих, и более ста других крупных и мелких механических заводов и мастерских были заняты лишь обслуживанием нужд нефтяной и других связанных с ней отраслей промышленности: подрядным бурением, постройкой железных резервуаров для хранения нефти и её продуктов, изготовлением труб, проволочных канатов, изготовлением и ремонтом бурильных и др. станков и т.д.²

Другой, не менее важной спецификой нефтяного бизнеса является его высокая капиталоемкость. С конца 90-х годов иностранный капитал буквально осадил бакинскую нефтяную промышленность. Закон от 3 июня 1892 г., устанавливавший ограничительные статьи в приобретении нефтеносных земель на Кавказе для иностранцев³, с назначением ми-

нистром финансов С.Ю.Витте был предан забвению. Математик по образованию, Витте из железнодорожного чиновника поднялся до ранга руководителя российской экономики благодаря лишь своим способностям. Находясь на посту министра финансов, Витте осуществил руководство быстрой широкомасштабной индустриализацией России, и особенно развитием нефтяной промышленности за счет широкого привлечения иностранных инвестиций. Военный же министр жаловался на «слишком поспешное развитие» нефтяных регионов, тем более с помощью «иностраных капиталистов»⁴. Но Витте жестко придерживался своего экономического курса. Так вот к началу XX в. в Баку в руки иностранцев перешли не менее 25 бакинских нефтяных предприятий. Ведущее место во вложенном в бакинскую нефтяную промышленность капитала занимал английский капитал. В 1903 г. в бакинском районе насчитывалось 12 английских обществ с общим капиталом 60 млн. руб., что составляло треть общей суммы вложенного капитала в отрасль⁵. Усиленный приток английского капитала объяснялся финансовым положением и внешнеэкономическими видами царизма, добивавшегося таким путем некоторой нейтрализации антирусской ориентации части высших кругов Англии. Для последней, располагавшей мощным военно-морским флотом, бакинский район имел стратегическое значение.

Представляет интерес практика приобретения местных предприятий иностранным капиталом. Она осуществлялась путем преобразования их в акционерные компании. Исследование этого процесса позволяет выявить мотивы поведения представителей национальной буржуазии, с одной стороны, а также разобраться в организационно-финансовой структуре промышленности, в том числе и на структуре предприятий, считавшихся иностранными.

В 1897 г. группа англичан приобрела одну из крупнейших бакинских фирм – «Г.З.Тагиев». Весь комплекс этой многопрофильной компании был продан за 5 млн. руб. На

базе этих предприятий была учреждена акционерная компания под названием «Олеум». Но это вовсе не означало потерю Г.З.Тагиевым своих позиций в нефтяном бизнесе. Прежний владелец обеспечил себе место в системе руководства вновь учрежденной компании, оставив за собой крупный пакет акций новой компании за сумму 165 тыс. фунт. ст. (1,6 млн. руб)⁶. Этот пакет равнялся 13,7 % основного капитала «Олеум»⁷. В силу этого Г.З.Тагиев, наряду З.Губбардом, директором английского банка, был избран одним из директоров правления «Олеум».

Таким образом, участие национального капитала в нефтяном деле, в том числе и в дележе прибыли нефтяных предприятий, в данном случае принимало новую форму. Подвергалось корректировке и функционирование иностранного капитала, вступившего в частичную фюзию или синтез с местным капиталом и приобретавшего все более отчетливо международный, межгосударственный характер.

Вместе с тем сделка с англичанами выявляет мотивы поведения представителей национальной буржуазии. Она стремилась использовать многомиллионные накопления в нефтяном деле для проникновения в производства, особенно в легкую и обрабатывающую промышленность, транспорт и др. Так именно обстояло дело с учреждением нового акционерного предприятия Г.З.Тагиевым – «Кавказское акционерное общество по обработке волокнистых веществ» (1898 г.). На его строительство было израсходовано 6 млн. руб⁸. В том же году Г.З.Тагиев приобрел все паи пароходного общества «Каспий» и тем самым был основан самостоятельный торговый флот.

Отмеченный сюжет как нельзя лучше отражает роль Г.З.Тагиева в деле ликвидации однобокого развития экономики Северного Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1 . И.А.Дьяконова. Нобелевские корпорации в России. Москва. 1990, стр. 6.

2. М.А.Исмаилов. Промышленность Баку в начале XX века. Баку, 1976. стр. 3.

3. Полное собрание законов Российской империи. Т. 12. 1892. СПб, 1895, стр. 385.

4. Дэниел Эргин. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва, 1999, стр. 217.

5. Р.М.Садыхзаде. Из истории проникновения английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана (1896-1902). //Известия АН Азербайджанской ССР. Серия общественных наук. 1965 г., №4, стр. 33.

6. ЦГИА СПб, ф. 23. оп. 24. д. 522, лл. 81, 85, 111.

7. М.Дж.Ибрагимов. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1984, стр. 103.

8. S.S.Əliyərli. İnhisarçı kapitalizmin inqilabdan qabaqkı Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri məsələsinə dair. //Azərbaycanda inqilabi hərəkatın sosial-iqtisadi zəmini. Bakı, 1983, s. 184.

Bakı Universitetinin Xəbərləri
Humanitar elmlər seriyası №1, 2003, S. 120-123.

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНОГО БУМА КОНЦА XIX в. НА ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЙ ОБЛИК БАКУ

В короткие сроки Баку пережил сильный экономический скачок, в городе был создан мощный промышленный потенциал, который сказался и на облике города – его архитектуре, а главное, этносоциальном составе населения. Немаловажную роль сыграло и возведение Баку с 1859 г. в степень губернского города.

Общественно-деловая жизнь Баку вышла из тесных кварталов Ичери-шехер на широкие и просторные улицы форштадта. Форштадт как предместье средневекового Ичери-шехер стал теперь основной территорией города. За последнюю четверть XIX столетия площадь застройки Баку увеличилась до 361,8 га (на 52,4%), а число строений до 9,282 (на 46,9%)¹.

Нефтяной бум с последней четверти XIX в. вывел население Северного Азербайджана на новый культурно-исторический уровень. Баку, как жизненный центр Северного Азербайджана, очень четко аккумулировал перемены, происходившие под воздействием нефтяной промышленности. Высокие темпы роста этой отрасли обусловили редкий динамизм и его населения, превратив Баку в один из центров интенсивной иммиграции. Сюда с Кавказа, России, европейских стран устремилась рабочая и интеллектуальная сила.

Соотношение местного и пришлого населения в Баку на конец XIX в. выглядело следующим образом: местное – 36%, пришлое – 64%, причем удельный вес иноэтнического элемента в городе неизменно возрастал.

**Состав населения Баку по месту рождения
по данным переписи 1897 года²**

	Количество	%
Местное	40.307	36.02
Пришлое:	71.597	63.98
из других уездов данной губернии	13.614	12.17
из других губерний империи	48.534	43.37
из других государств	9.449	8.44
Всего	111.904	100

Как видно из таблицы, основной поток переселенцев в Баку шел из губерний Европейской России – 43,37%. Уроженцы иностранных государств составляли 8,44%. Рассматривая этнический состав переселенцев, выявляется довольно интересная картина. Среди пришлого населения русские составляли 34,8%, армяне – 17,15, немцы – 2,2%, евреи – 1,7%, поляки – 0,8% и т.д. Столь высокая доля русских и армян в составе городского населения определялась не только факторами экономического развития, но и с сущностью переселенческой политики царизма, направленной на изменение этнодемографической ситуации в крае, которая в конечном итоге должна была привести к вытеснению тюркско-мусульманского населения со всего Кавказа.

Эта имперская политика заложила в будущем основу и этнонациональных столкновений. Именно в этот период сформировался с гордостью отмечаемый в советское время «интернациональный» облик Баку, обернувшийся большой трагедией для азербайджанских тюрок. Тогда же большевики подбросили химеру о «бакинской нации», стремясь, во что бы то ни стало, отторгнуть Баку (вернее, бакинскую нефть) от остальной части Азербайджана. К счастью, все это осталось в прошлом.

Анализ сословного состава иноэтнического населения Баку свидетельствует, что среди русских дворяне составляли 8,32% русского населения города, лица духовного звания 0,36%, почетные граждане – 0,83%, купцы – 0,78%, мещане 25,87%, крестьяне – 62,36%. Довольно значительным был удельный вес русских дворян в составе дворянства города – 49,99%. В составе почетных граждан города русские составляли 40,96%, купцов – 12,87%, лиц духовного звания – 28,11%, мещан города – 21,98%, крестьян – 54,33%³.

Сословная структура армянского населения города была представлена дворянами, которые составляли 6,21% армян города и 18,29% всех дворян города; купцы из армян составляли 7,29%, но в составе купцов их доля была более половины – 59,11%. Среди армян города мещане составляли 42,68%, а в составе мещан города армяне составляли 17,84%.

Крестьяне из армян составляли 37,61% армянского населения и 13,67% крестьян города. Значительным в Баку было число духовного звания из армян – 219 человек или 43,37% всех лиц христианского духовного звания города⁴.

Поляки в Баку были представлены преимущественно дворянами, мещанами, крестьянами; немцы – мещанами и крестьянами.

В составе коренного населения Баку – азербайджанцев насчитывалось 748 потомственных и 357 личных дворян, что составляло 2,74% азербайджанского населения города и 17,04% дворян города. Наибольшую группу среди азербайджанцев составляли мещане – 56,38% всего азербайджанского населения города и 49,78% мещан города⁵.

С развитием предпринимательства в Баку, с открытием сотен предприятий рушились сословные перегородки, на первый план все отчетливо выступало деление не по сословиям, а по занятиям. Торгово-промышленная деятельность являлась преобладающим видом деятельности горожан. 83,48% населения Баку было занято в этой сфере, причем промышленная деятельность преобладала над торговой: 30,52% и 14,04%⁶.

В целом, благодаря богатейшим залежам нефти Баку стал крупнейшей индустриальной базой Российской империи. Сформировавшийся здесь крупный капитал оказывал воздействие не только на находившийся в непосредственной близости от Баку Апшеронский полуостров и по существу составлявший с городом промышленный комплекс, но и на всю экономику Северного Азербайджана и Транскавказя, обусловив создание в новых регионах как нефтепромышленных, так и предприятий «непрофильного» типа – десятка сельскохозяйственных, рыбных, строительных. Тем самым и в остальной части Северного Азербайджана и Транскавказя происходили коренные изменения в социальной структуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фатуллаев Ш. Градостроительство Баку XIX – начала XX веков. Ленинград, 1978, с. 16.

2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Выпуск 61, 63, 69, 71. Состав наличного населения обоего пола.

3. Там же, таблица XXIV

4. Там же.

5. Там же.

6. Там же, таблица XXI

Tarix və onun problemləri
2007, №3, s. 11-13.

УЧАСТИЕ БАКИНСКОГО НЕФТЯНОГО КАПИТАЛА В СОЗДАНИИ МЕЖДУНАРОДНОГО НОБЕЛЕВСКОГО ФОНДА ПРЕМИЙ

Нобелевские премии по сей день остаются самой престижной международной премией. Это крупные денежные награды*, выдаваемые с 1901 г. Получили они свое наименование по фамилии инициатора их учреждения Альфреда Бернхарда Нобеля, шведского промышленника, изобретателя динамита и организатора двух международных динамитных трестов. Он умер 10 декабря 1896 г. (ежегодно к этому дню приурочивается выдача премии) в 63-летнем возрасте в Сан-Ремо (Италия). В 90-е годы XIX в. А.Нобель вплотную интересовался не только взрывчатыми веществами. Материальная поддержка А.Нобелем экспедиции С.Андрэ к Северному полюсу на воздушном шаре была тесно связана с возникшим у него интересом к возможности фотографирования с воздуха. В целом развитию науки и техники А.Нобель придавал доминирующее значение, ожидая от научно-технического прогресса решения многих проблем человечества, в т.ч. проблемы обеспечения международного мира.

Тем не менее, в советской историографии и экономической литературе имя этого человека не звучало. Вся советская литература либо замалчивала, либо приглушенно упоминала имя А.Нобеля, не избегая при этом небеспристрастных слов в его адрес. Московский историк И.Дьяконова, автор монографии о Нобелевской корпорации¹, дает такую характеристику А.Нобелю: "Динамитный король, сконструировавший специальный аппарат для бесшумного самоубийства (отдаленный прототип элек-

---

* В 2001 году они составляли 975000 американских долларов.

тронного стула), поражал своей безапелляционной наглостью и цинизмом суждений даже выдавших виды компаньонов. К людям он относится с едва скрываемым презрением, сравнивая человечество со "стаей бесхвостых обезьян, носящихся по мировому пространству, уцепившись за земной шар"². Выпячивание подобных личностных характеристик А.Нобеля отражает классово-идеологический подход советского автора. Забегая вперед отмечу, что вряд ли человек с подобным видением окружающей среды мог в своем завещании оставить место для премии в области литературы именно идеалистического направления. Это была незаурядная личность и однозначная оценка этой личности ошибочна.

Итак, будучи одним из богатейших людей мира, А.Нобель оставил после себя завещание. Впервые о намерении оставить после смерти часть состояния не отдельным лицам, а на определенные цели А.Нобель публично заявил в одном из своих интервью 1890 г. В истории Нобелевских премий по сей день не умолкает интерес к происхождению к судьбе тех средств, которые были предназначены А.Нобелем на выдачу премий. Хотя А.Нобель являлся главой западной ветви промышленной династии Нобелей, но имея свою долю в бакинском нефтяном бизнесе, долгие годы он числился также одним из руководителей «товарищества нефтяного производства братьев Нобель» (основано в 1879 г.). Это была крупнейшая нефтяная монополия, дававшая в конце XIX в, 17,7% общероссийской и 8.6% мировой добычи нефти и державшей в своих руках более половины имперского сбыта керосина. А.Нобель ревностно, как и его родственники в нефтяном бизнесе (Роберт, Людвиг, Эммануил), интересовался планами максимального увеличения прибыли из бакинской нефти.

В источниковедческом плане представляет интерес конфиденциальная переписка братьев Нобель. В 1880 г. Роберт Нобель тяжело заболел, отошел от бизнеса и навсегда переселился в Западную Европу. Официальным распорядителем фирмы стал Людвиг, который придерживался традиционных взглядов на товарищество как на своеобразный "семейный дом". В противовес ему Альфред Нобель, имевший возможность на Западе ознакомиться с монопольными тенденциями развития, журил российского брата за недостаточное внимание к расширению финансовой базы товарищества на современной банковской основе, считая, что для широкого разворота дела в мировом масштабе собственными капиталами не обойтись. «По моему мнению, – писал А.Нобель в марте 1880 г., – нужно брать расчет на использование подавляющей массы капиталов, ибо это отпугивает конкурентов. Насколько я понимаю, капитала потребуется в действительности около 200 млн. руб»³. Эта цифра была названа А.Нобелем с расчетом в дальнейшем превзойти по размеру крупнейшего нефтяного магната Рокфеллера, обладателя "Стандарт Ойл" с основным капиталом 140 млн. руб. В 1883 г. успешное вытеснение американской нефти с внутрироссийских рынков еще более ободрило А.Нобеля. Понимая неизбежность состязания с американцами на мировом рынке, он обращался к брату Людвигу: "Почему ты не хочешь предоставить больше 1/3 иностранным капиталам? Ведь не вредит же делу мое личное участие известной долей"⁴. Однако. Л.Нобель ставил более ограниченные задачи – монополизацию лишь российского рынка. Присутствие интегрированного нефтяного товарищества "Бр.Нобель" было заметно на всей территории империи: скважины, трубопроводы, нефтеочистительные заводы, танкеры, баржи, хранилища, соб-

ственная железная дорога, розничная сбытовая сеть, рабочие, отношение к которым было значительно лучше, чем к любой другой группе рабочих в России, и которые гордо называли себя "нобелевцами". Швед Людвиг Нобель стал "нефтяным королем Баку". Ускоренное развитие нефтяной империи Л.Нобеля в течении первых десяти лет существования признавалось «одним из величайших триумфов предпринимательской деятельности за весь XIX век»⁵. В 1888 г. во время отдыха на французской Ривьере «нефтяной король Баку» умер от сердечного приступа в возрасте всего 57 лет. Некоторые газеты перепутали братьев Нобель и сообщили вместо этого о смерти Альфреда. В этих преждевременных некрологах о самом себе Альфред, к своему огорчению, нашел много осуждающих слов современников о себе. Он много размышлял над этими некрологами и в конце концов переписал свою последнюю волю, завещав свои деньги на организацию премии, которая увековечивала бы его имя, а самое главное – этой премией удостаивались бы лучшие проявления человеческой деятельности.

В качестве небольшой справки отметим, что после смерти Л.Нобеля основное руководство т-вом «Бр. Нобель» осуществлял его сын Эммануил. С племянником Альфред вел такую же доверительную переписку, квалифицированно консультируя его по вопросам привлечения иностранного капитала. В октябре 1889 г. А.Нобель выдвинул новый вариант расширения финансовой базы т-ва «Бр. Нобель», предлагая привлечь к бакинскому нефтяному бизнесу средства крупнейших германских и швейцарских банков.

Ко времени смерти Альфреда размер имевшегося у него в т-ве «Бр. Нобель» капитала возрос со 115 тыс. руб. до более 2 млн. руб. (по тогдашнему валютному курсу это со-

ставляло 3.8 млн. шведских крон)⁶. Столь стремительный рост вложенного капитала был возможен за счет необычайной прибыльности нефтяного бизнеса. В журнале описи имущества А.Нобеля отмечалось, что от бакинской ветви Нобелей на счету А.Нобеля числилось движимое имущество, заключающееся в паях и процентных бумагах на сумму 1.193.600 руб., а также 1.086.194 руб., из них 492.957 руб. золотом*. Вся причитавшаяся с нефтяной промышленности сумма, за исключением 300 тыс. шведских крои, завещанных А.Нобелем персонально своему племяннику Э.Нобелю – главе т-во «Бр. Нобель», была передана к 1899 г. бакинской ветвью Нобелей в фонд Нобелевских премий. В то же время извлечение капиталов А.Нобеля в фонд Нобелевских премий из 2-х западных динамитных трестов и других предприятий, в которых он участвовал, натолкнулось на судебные препоны. Значительная часть находившегося в западных странах состояния А.Нобеля (около 30 млн. швед. крон) оказалась разбазаренной и присвоенной компаньонами и родственниками. Фактическому переливу западных капиталов А.Нобеля в фонд Нобелевских премий препятствовало и формируемое в то время печатью общественное мнение. После опубликования нобелевского завещания пресса встретила его неблагоприятно, призывая заинтересованных лиц к саботажу. Особенно усердствовала шведская печать, усматривавшая в международном звучании завещания покушение на шведские национальные интересы. Еще большую

---

* Капитал т-ва «Бр. Нобель» в 1897 г. составлял более 32 млн. руб. (Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград, 1961, с. 750). Выделение суммы в пользу Нобелевских премий не подрывало жизнеспособности концерна и не вызвало принципиальных возражений со стороны правления т-ва.

стойкость в удержании за собой прав фактического использования капиталовложений, завещанных Нобелевскому фонду премий, проявили динамитные тресты Запада. Анализ первоисточников позволяет говорить, что фонд Нобелевских премий с самого начала был создан при решающей роли капитала, извлеченного именно из нефтяного бизнеса Нобелей в Азербайджане. Даже небеспристрастный финансист и историк Э.Бергенгрен, склонный к возвеличению роли А.Нобеля как шведа, вынужден был признать в своей книге, посвященной А.Нобелю, что именно решение нефтяных королей этого семейства о передаче в фонд Нобелевских премий завещанных А.Нобелем средств "явилось решающим фактором того, что Нобелевские премии вообще смогли возникнуть"⁷.

Точность такой оценки подтвердил и Н.Столе, бывший в течение ряда лет одним из директоров Нобелевского фонда.

Привлекает внимание такой факт из истории Нобелевских премий. В завещании А.Нобеля содержится скромный перечень персональных выдач, т.к. он считал, что получение больших денег по наследству "способствует отуплению человеческого рода". В завещании специально предусматривалось: "Моя положительная воля, чтобы принадлежность к той или другой национальности отнюдь не принималась в расчет при присуждения наград, а чтобы награду получал достойнейший, будет ли он скандинавец или нет". "Награды за физику и химию, – указывалось в завещании, – присуждаются Шведской академией наук; за физиологические или медицинские работы – Каролинским институтом в Стокгольме, за литературу – Академией в Стокгольме, а поборникам мира – комиссией из 5 лиц, избираемой норвежским стортингом".

Чем же объяснялось, что право присуждения Нобелевских премий мира, в отличие от всех остальных учреждавшихся премий, было доверено не шведским инстанциям, а "комиссии", избираемой норвежским парламентом? Дело в том, что к моменту составления завещания, т.е. еще до оформления независимости Норвегии (7 июня 1905 г.), эта страна состояла в многолетней унии со Швецией и признавала власть шведского короля, но имела с 1814 г. свой парламент (стортинг). В течение XIX века Норвегия все быстрее обгоняла Швецию по развитию океанского судоходства. Поэтому определенные норвежские круги, экономическое влияние которых возрастало, притязали на более значительную роль в решении общеполитических вопросов. Это вызывало натянутые отношения между странами, чуть не перешедшие в 1896 г. в военное столкновение, которое было предотвращено примирительной позицией норвежского парламента. В завещании А.Нобеля как бы поощрялся стортинг за столь миролюбивое поведение.

И еще не безынтересный факт из истории уже российских нобелевских премии: имени Людвиг Нобеля в 1891 г. в Санкт-Петербурге, предшествовавшие международной Нобелевской премии, и имени Эммануила в 1904г. в Баку.

После кончины Людвиг Нобеля на общем собрании т-ва было принято «Положение о премии». В нем отмечалось: «Дать премии имя Людвиг Нобеля. Присуждать премию за лучшее сочинение или исследование по металлургии или нефтепромышленности или за какие-либо выдающиеся изобретения или усовершенствования в технике этих же производств, присуждать премию один раз в пять лет»⁸. Премия вручалась Императорским русским техническим обществом (ИРТО). Были выданы три премии имени Людвиг Нобеля⁹. Эти премии целиком были учреждены за счет бакинского нефтяного капитала.

В 1912 г. в "Записках» ИРТО было опубликовано "Положение о премии имени Эммануила Людвиговича Нобеля при Бакинском отделении ИРТО"¹⁰. Эта премия была учреждена в связи с 25-летием т-ва «Бр.Нобель». Учредителем премии стало Бакинское отделение ИРТО. Согласно "Положению", эта премия была ежегодной. По нечетным годам ее полагалось присуждать за труды, связанные с техникой добычи нефти, по четным – за работы "по технике обработки нефти". Первое присуждение премии имени Э.Нобеля состоялось в 1909 году.

Канул в историю XX век, исполнилось 100 лет со дня выдачи Нобелевских премий мира. Для изучения величайших научно-технических открытий и в целом высших достижений человеческой деятельности в прошлом столетии международные Нобелевские премии являются первоисточником. Как говорил академик П.Л.Капица, это феномен XX столетия, другой такой премии, пользующейся подобным международным авторитетом, не существует. На сегодняшний день каждый азербайджанец должен быть преисполнен гордостью за то, что именно капитал с Апшеронской земли – с бакинской нефти явился ключевой частью средств Нобелевских премий.

ЛИТЕРАТУРА

1. И.А.Дьяконова. Нобелевская корпорация в России. Москва. 1980 г.
2. И.А.Дьяконова. За кулисами Нобелевской монополии. //Вопросы истории. 1975 г. №9, С.129.
3. Цит. по кн.: Н.А.Дьяконова. Нобелевская корпорация в России. С. 66.
4. Там же, С. 67.

5. Дэниел Ергин. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва, 1999 г., С. 63.
6. И.А.Дьяконова. За кулисами Нобелевской монополии..., стр. 131.
7. Bergengen E. Alfred Nobel. London, 1962.
8. Записки ИРТО. 1893. №11, 12.
9. А.М.Блох. 100 лет российской премии. // Химия и технология топлив и масел. 1996, №3. С. 5.
10. Записки ИРТО. 1912, №10. С. 352.

Bakı Universitetinin Xəbərləri
Humanitar elmlər seriyası 2002, №2, S. 111-116.

ФОРМИРОВАНИЕ И СОСТАВ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ*

УЧЕТ НАСЕЛЕНИЯ. ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

С середины XIX века в условиях общего подъема в стране, а также в связи со стремлением передовых русских статистиков создать строго научную систему учета населения была проведена реорганизация статистических органов России. На смену ревизиям, регистрировавшим так называемое «приписное» население (приписанное к местности взимания подушной подати), пришли административно-полицейские исчисления населения, которые, по оценке исследователей, являлись более совершенным видом подсчета и фиксировали все наличное число жителей, проживающих на определенной территории в момент проведения исчисления¹. Разновидностью ревизского учета населения в Закавказье являлись камеральные описания². Этот способ исчисления податных жителей «российских владений за Кавказом» стал проводиться с 1803 г. С завершением же политического завоевания Закавказья высочайше утвержденным «Положением» Комитета министров от 14 мая 1829 г. было постановлено «приводить в известность через каждые 10 лет как численность и состав туземного населения Кавказа, так и принадлежность этому населению земли и другого имущества». Общие камераль-

---

* Bu mətn prof. E.Muradeliyevanın “Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века” (Bakı, 1991. S. 58-72) adlanan kitabından verilir.

¹ См.: В.М.Кабузан. О достоверности учета населения России (1858-1917 гг.). //Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. 1981. – М.: 1982, с. 104.

² По-видимому, этимология слова «камеральное описание» восходит к Камер-коллегии, созданной еще в 1721 г. и ведавшей всеми доходами государства (см.: Н.П.Ерошкин. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: 1968, с. 91).

ные описания Закавказья были произведены в 1803-1805, 1816-1817, 1830-1832, 1840-1842, 1859-1863, 1873 годы. В промежутке между общими переписями проводились переписи отдельных областей и провинций.

Подобно ревизскому учету, камеральные описания служили основанием для взимания подымной подати и земского сбора.

В 1873 г. было предпринято последнее камеральное описание, из которого был изъят город Шемаха, жители которого состояли на льготе до 1879 г. по случаю разорения, понесенного ими от землетрясения 1869 г. По истечении этой льготы жители города были обложены по новому камеральному описанию, проведенному в 1879 г.

В последующем, для обеспечения правильности отбывания местным населением Закавказского края воинской повинности высочайше утвержденным 24 февраля 1886 г. мнением Государственному Совету¹ было постановлено произвести вновь перепись этому населению: приступить к составлению посемейных списков мещанского, крестьянского и инородческого населения всего Закавказья и тех частей Северного Кавказа, на которые не распространялось до того времени действие Устава о воинской повинности 1874 г. в полном объеме. Закон 24 февраля 1886 г. о порядке составления посемейных списков был распространен на все население, не исключая высших сословий – дворянства и духовенства, т. е. списки составлялись как податному, так и неподатному населению, «за исключением лишь русского происхождения лиц неподатных состояний (как уже приписанный к своим участкам в других местах)»².

---

¹ Во внутренних губерниях на основании высочайше утвержденного 2 июня 1877 г. мнения Государственного Совета для учета в империи, за исключенном царства Польского, лиц податного сословия, подлежащих исполнению воинской повинности, служили посемейные списки, установленные МВД в 1874 г. (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 43, оп. 2, д. 1022, л. 3).

² Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. – Тифлис. 1893, с. 4.

Составление списков поручалось полицейским чинам и другим лицам, принадлежащим к местному управлению, по указанию Главного начальствующего на Кавказе.

Однако опыт счетных учреждений всех государств показал, что самый верный и лучший способ для подсчета населения – это всеобщая однодневная перепись, не связывавшаяся ни с какими мерами обложения, или установления новых повинностей, а имевших «целью привести в известность его численность, состав и местное распределение»¹. Отмечая преимущества однодневной переписи, в статье дореволюционного статистика Ю.Э.Янсона подчеркивалось, что статистическое наблюдение должно при переписи уловить, так сказать, движущееся явление живого организма, в котором совершается непрерывно и постоянно передвижение малейших единиц, индивидов, непрерывно меняющееся в своем территориальном распределении, составе и т. д., – уловить это движущееся явление в состоянии покоя. Для этого наблюдение должно быть мгновенно: оно, как фотографический аппарат, должно отпечатать облик населения с возможной полнотой и верностью в самый короткий промежуток времени. Отсюда – требование однодневной переписи и исчисления наличного населения².

Несмотря на то, что еще с середины прошлого столетия сознавалась важность и необходимость всеобщей переписи, тем не менее, прошли десятилетия, прежде чем правительство нашло возможным приступить к столь назревшему вопросу. Объяснение затяжки всеобщей переписи во времени дано в одной из корреспонденции о первой всеобщей переписи населения Российской империи. В ней, в частности, отмечается, что работы по переписи требуют больших расходов, множества подготовленных к этим работам лиц. Кроме это-

---

¹ Из мнения Государственного Совета по проекту производства первой Всеобщей переписи населения Российской империи. //Кавказский календарь на 1896 г. – Тифлис: 1895, отд. IV, с. 31.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 43, оп. 2, д. 1022, л. 16 об.

го, затруднительность производства работ при огромных расстояниях империи, война 1877-1878 гг., па которую потребовалась затрата огромных средств, побуждали откладывать ее до более благоприятного времени. Между тем, время шло. Россия с каждым годом расширяла сеть железных дорог, сношения становились легче, средства казны усиливались, опыты местных переписей, например, в городах¹ показали, что они с успехом могут проводиться по всей стране.

Первая всеобщая демографическая перепись в Российской империи была проведена в 1897 г. и приурочена к одному дню – 28 января для всего государства, кроме Финляндии.

Рассмотрим, как практически велась работа статистических комитетов по определению демографического состава населения городов Северного Азербайджана, мы имеем в виду публикации демографической статистики. Особое значение среди этих источников имеют «Списки населенных мест», которые позволяют изучать размещение населения не в общих чертах, а конкретно, по населенным пунктам. Это было серийное издание. За период с 1861 по 1885 г. Центральный статистический комитет МВД опубликовал «Списки населенных мест» по 42 губерниям страны. По Кавказу «Списки» были составлены по всем губерниям и областям по программе ЦСК, но напечатаны были только по Бакинской губернии², Главным

---

¹ В Закавказском крае ко второй половине XIX в. были проведены однодневные переписи населения городов: Тифлиса (25 марта 1876 г.), Кутаиси (10 апреля 1885 г.), Батуми (1890 г.). В крупнейшем в Закавказье центре капиталистической индустрии – Баку идея необходимости переписи возникла лишь в начале XX в. Причем, эта идея исходила от приглашенного городской управой из Англии инженера В.Линдлея для строительства водопровода Баку – Шоллар. Были проведены две однодневные городские переписи – в 1903 и 1913 гг. (см. об этом: Алияров С.С. Методы исследования данных массовых источников по истории Азербайджана (конец XIX – начало XX в.). //Развитие капиталистических отношений в Азербайджане в конце XIX – начале XX в. – Б.: 1981. с. 5).

² Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, составленные и издаваемые Кавказским статистическим комитетом при

истопником при составлении «Списка» послужило камеральное описание Бакинской губернии с 1859 по 1864 гг. и карты, изданные Военно-топографическим Отделом Кавказского военного округа. Выпуск открывается обширным предисловием, где описывается географическое положение губернии, полезные ископаемые, торговля и судоходство, дан исторический очерк губернии, статистический обзор населения". Принципиально повои, по сравнению с ревизским учетом, была фиксаций в «Списках» «наличного числа жителей обоего пола» по показаниям уездных начальников. Только по деревням и кочевьям указывалось приписное население.

«Списки населенных мест» расположены в виде таблиц и имеют следующие графы: наименование населенного пункта, топографическое положение, расстояние в верстах (от С.Петербурга и Тифлиса), число дымов, число жителей по полу, достопримечательные места населенного пункта, в том числе количество фабрик и заводов, караван-сараев. В конце выпуска приложены итоговые таблицы распределения населенных мест по наименованию, числу считающихся в них жителей, по народностям.

В 1880 г. Кавказский статистический комитет подвел итоги камерального описания 1873 г. Были составлены статистические таблицы со сведениями о населении края по народностям, вероисповеданию, возрастам¹. Давая общую оценку данным камерального описания 1873 г., надо отметить, что его показания занижены. Как и в предыдущих камеральных описаниях, основное внимание уделялось традиционно исчислению дымов. Но даже в этих исчислениях встречаются погрешности, например, под одним номером показаны по два дыма и, наоборот, одни и те же дымы показаны по несколько раз под разными номерами. В списке духовных лиц (приходских мулл) в семьях мулл значились

Главном управлении наместника Кавказского. – Тифлис: 1870. LXV. Бакинская губерния.

¹ Сборник сведений о Кавказе, т. 7. Под ред. Н.Зейдлица. – Тифлис: 1880.

и их братья, как освобожденные от податей. Между тем, на основании положения об управлении Закавказским мусульманским духовенством, от платежа податей и повинностей освобождались приходские муллы только с их детьми, поэтому их братья должны были записаны по камеральному описанию в податное сословие. В представлении управляющего МФ в комитет министров отмечалось, что 56 тыс. дымов по Кавказскому краю были пропущены при составлении переписи 1873 г.¹

Несколько более полным источником для демографической характеристики населения служат посемейные списки, которые по сравнению с данными камеральных описаний были составлены по более совершенной методике. Закавказский статистический комитет на одном из своих заседаний (5 октября 1890 г.) выяснил, что издание сводов из посемейных списков по установленной комитетом программе в виду обширности материала, сложных работ потребует несколько лет постепенного печатания обработанного материала. Между тем, для административно-практических целей необходим был лишь ряд сведений из посемейных списков, и поэтому по сравнению с намеченной программой издание свода оказалось урезанным. Все данные сведены в 6 таблиц, которые содержат распределение населения по городам и уездам губерний с показанием числа дымов и душ обоюбого пола, принадлежности к народностям, вероисповеданиям, сословиям. В конце издания дан свод населению по городам и уездам, а также по всему Закавказью. Следует отметить, что и в посемейные списки вносилось не наличное, а приписное население, в результате чего часть жителей, живущих в городах, но приписанных в селах, была учтена не по городам, а по месту приписки. Это привело к занижению численности городского населения. Например, в Баку по посемейным спискам оказалось около 45 тыс. человек. Однако эта ошибка скоро была исправлена. По данным текущего администра-

---

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 43, оп. 2, д. 1023, л. 264.

тивно-полицейского учета численность жителей Баку была определена в 86.611 человек, которая и вошла в издание свода посемейных списков¹.

Впервые более точные цифры численности населения всей Российской империи дала однодневная научно-организованная перепись 1897 г. Пожалуй, это одни из самых используемых в исследовательской практике демографических источников для определения численности населения, его размещения, профессионального и социального состава, соотношения городского и сельского населения как в пределах губерний, так и на территории всего края.

Собранные переписью сведения не подлежали разработке и опубликованию на местах. Вся эта работа была возложена на ЦСК МВД. Материалы по губерниям Азербайджана были обработаны и опубликованы в 25 таблицах: наличное и постоянное население, распределение его по полу, возрасту, грамотности, по сословиям, но группам занятий, месту рождения, народностям на основании родного языка и т. д.²

В состав населения городов были включены и жители пригородов. Так, к городам Бакинской губернии были присоединены пригородные слободы и селения: к городу Баку – Русская слобода (175 жителей), Молоканская (483 жит.), Черный город (7.505 жит.), Белый город (5.543 жит.), Баилов мыс (3.217 жит.), пригород Чемберекенд (675 жит.), Кани-Тейе³ (64 жит.); к городу Куба – Еврейская слобода (6.624 жит.); к городу Шемаха – отсенок Хинислы (82 жит.), пригород Таза-Шахар (85 жит.). Кроме того, к городскому населению были причислены и жители местечек Сальяны и Геокчай, в которых находились уездные управления Джеватско-

---

¹ Кавказский календарь на 1891 г. – Тифлис, 1890. отд. I, с. 21.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXI. Бакинская губерния. Б/м, 1905; то же. LXIII. Елисаветпольская губерния. Б/м, 1904.

³ Должно быть, Канлы-Тепе.

го и Геокчайского уездов¹. В общей сложности по данным переписи городское население Бакинской губернии составляло 20,4% всего населения губернии².

К городам Елисаветпольской губернии были причислены следующие пригороды: к городу Елисаветполь – предместье Норашен (753 жит.), Вокзальный поселок (544 жит.), предместье Багманляр (4.707 жит.); к Нухе – предместье Нуха-Кишлаг (3.367 жит.). К городскому населению губернии, помимо официально признанных городов Елисаветполь, Нуха и Шуша, причислялись и жители местечек и урочищ: Казаха (1.769 жит.), Герусы (1.450 жит.), Тергер (752 жит.), Агдаша (528 жит.), Джебрайла (520 жит.). По данным переписи городское население Елисаветпольской губернии составляло 10,16% всего населения губернии.

Текущие статистико-демографические сведения о населении Азербайджана включались в приложения к ежегодным «Отчетам» губернаторов, а также публиковались в «Кавказском календаре».

---

¹ Еще в 80-е годы XIX в. жители местечка Сальяны возбудили ходатайство о возведении их селения на степень города, принимая во внимание то, что по положению своему среди поселений, по богатству рыбных, соляных и др. промыслов и по удобству путей сообщения Сальяны имеют значение торгово-промышленного центра. И по административным соображениям Сальяны давно уже были признаны важным для Джеватского уезда пунктом, в связи с чем в 1882 г. в Сальяны было перенесено уездное управление.

Жители местечка Геокчай также неоднократно поднимали перед губернской администрацией ходатайства о возведении Геокчая на степень города ввиду значительного количества населения и развития в нем торгово-промышленной деятельности. Учитывая городской характер местечка, к нему с 1887 г. был применен порядок Управления городским хозяйством.

Однако, оба местечка – и Сальяны, и Геокчай – официально не были признаны городами (см.: НАИИ АН Азерб. ССР, д. 2267 (1 а), с. 181-184, 185, 186).

² Первая всеобщая перепись... Бакинская губерния, с. IV. Процент неверно выведен, должно быть 20,56%.

Таким образом, демографическая статистика периода капитализма характеризовалась качественным разнообразием источников.

Данные таблицы 5 наглядно фиксируют численность, а также темпы роста городского населения по губерниям и Азербайджану в целом. В Бакинской губернии тенденция роста населения была присуща всем городам, за исключением Шемахи, но отдельные города в значительной степени различались по темпу роста населения. Высокий прирост населения наблюдался в Баку, особенно за период с 1873 по 1886 гг., составив 71.506 человек, или 473,39%, хотя в последующий период темп прироста населения несколько замедлился, составив всего 25.293 человека, или 29,20%. Столь высокие показатели роста населения Баку определялись не столько уровнем естественного прироста населения, а сколько создаваемой капитализмом подвижностью населения.

За рассматриваемый период лишь в одном городе губернии – Шемахе наблюдалось последовательное уменьшение населения. Это объяснялось последствиями землетрясений 1859 и 1869 годов. Как отмечалось в документах того времени, много людей погибло от землетрясения, другие разъехались в разные места Закавказского края ввиду того, что не могли найти занятий для пропитания и место жительства¹. В остальных городах прирост населения был незначительным, составив 2-4 тыс. человек. Преимущественно это был естественный прирост, т. к. в малых городах ввиду слабого развития в них промышленности, возможности занятости населения были ограничены и скорее наблюдался отток населения этих городов в поисках работы в промышленно развитые города.

Данные таблицы 5 легли в основу и при определении удельного веса городского населения в общей численности населения (табл. 6). По Бакинской губернии в 1859 г. городское население составляло 61.819 человек или 13,2% общего населения губернии, в 1873 г. – 66.463 или 12,3%, в 1886 г. – 139.652 или 19,6%, в 1897 г. – 169.995 или 20,6%.

---

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 43, оп. 1. д. 117, л. 14 об.

Таблица 5.

Динамика численности городского населения Азербайджана
во II половине XIX века

Города	По данным «Списка населенных мест» 1859	По камеральному описанию 1873	По данным посемейных списков 1886	По данным переписи 1897	Увеличение численности населения, в %				
					с 1859 по 1873 г.	с 1873 по 1886 г.	с 1886 по 1897 г.	с 1873 по 1897 г.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
БАКИНСКАЯ	Баку	12191	15105	86611	111904	23,90	473,39	29,20	640,84
	Шемаха	25087	25087	22139	20007	не было	-11,75	-9,63	-20,25
	Куба	10634	11324	13917	15363	6,49	22,90	10,39	35,67
	Ленкорань	3739	4779	4222	8733	27,81	-11,66	106,85	82,74
	Сальяны м.	10168	10168	12121	11787	не было	19,21	-2,76	15,92
	Геокачай м.	-	-	642	2201	-	-	242,83	-
	Всего в городах	61819	66463	139652	169995	7,51	110,12	21,73	155,77
	в губернии	468277	540773	712703	826716	15,48	31,79	15,99	52,88
	Елисаветполь	-	18505	20294	33625	-	9,67	65,69	81,71
	Нуха	-	20917	25894	24734	-	23,79	-4,48	18,25
ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКАЯ	Шуша	-	24552	26806	25881	-	9,18	-3,45	5,41
	Уездные центры, не имеющие статуса города	-	-	-	5019	-	-	-	-
	Всего в городах	-	63974	72994	89259	-	14,10	22,28	39,52
в губернии	-	593784	728943	878415	-	22,76	20,51	47,94	

Продолжение таблицы 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Закаталы	–	1079	1231	3009	–	14,09	144,44	178,87
Закатальский округ	–	68839	74449	84224	–	8,15	13,13	22,35
Нахичевань	–	6877	6939	8790	–	0,90	26,68	27,82
Ордубад	–	3489	4199	4611	–	20,35	9,81	32,16
Всего в городах в уезде	–	10366	11138	13401	–	7,07	20,32	29,27
Итого: в городах в уезде	–	69124	84020	100771	–	21,55	19,94	45,78
по Азербайджану	–	141882	225015	275664*	–	58,59	22,51	94,29
	–	1272520	1600115	1890126	–	25,74	18,12	48,53

* В последующих наших подсчетах при составлении таблиц из численности городского населения исключены уездные центры, не имеющие статуса города.

Источники: Списки населенных мест... LXV. Бакинская губерния, с. 1, 2, 78; Сборник сведений о Кавказе, т. 7, с. 42, 43, 48-55; Свод статистических данных о населении Закавказского края..., без пагинаций; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., вып. 61, с. 1; вып. 63, с. 2; вып. 69, с. 2; вып. 71, с. 2.

Таблица 6.

Удельный вес городского населения в общей численности населения Азербайджана

Годы	Численность населения						% городского населения ко всему населению		
	всего			в т. ч. городского			Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния	по Азербайджану
	Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния	по Азербайджану	Бакинская губерния	Елисавет-польская губерния	по Азербайджану			
1873	540773	593784	1272520	66463	63974	141882	12,29	10,77	11,15
1886	712703	728943	1600115	139652	72994	225015	19,59	10,01	14,06
1897	826716	878415	1890126	169995	89259	275664	20,56	10,16	14,58

Иная картина наблюдалась в динамике численности городского населения Елисаветпольской губернии. Из трех городов губернии только в Елисаветполе наблюдалось это увеличение. Так, с 1873 по 1897 гг. население увеличилось на 15,120 человек. Росту населения города в известной степени способствовало превращение его в 1868 г. в административный центр вновь созданной Елисаветпольской губернии, а также проведение ЗЖД и сооружение железнодорожных станций и депо недалеко от города. В Нухе и Шуше же наблюдались отдельные периоды спада и временного уменьшения населения с 1886 по 1897 гг. соответственно на 1.160 и 925 человек, что было связано со стихийными бедствиями и болезнями. В целом, уменьшение населения было характерно для всей губернии, хотя естественный прирост населения здесь был выше, чем в Бакинской губернии. Так, в 1895 г. Естественный прирост населения в Елисаветпольской губернии составил 24.108 человек, тогда как в Бакинской губернии – 18.220 человек¹. Если в целом в Елисаветпольской губернии наблюдалось абсолютное увеличение численности городского населения, то в относительном выражении оно имело в определенной степени тенденцию к снижению: в 1873 г. городское население составляло 63.974 человека или 10,8% всего населения губернии, в 1886 г. – 72.994 или 10,01%, в 1897 г. – 89.259 или 10,2%.

По Азербайджану городское население с 1873 по 1897 гг. увеличилось на 133.782 человека или на 94,3%. Если в рассматриваемые годы общая численность населения Азербайджана увеличилась в 1,5 раза (с 1.272.520 до 1.890.126 человек), то городское население увеличилось в 2 раза (с 141.882 до 275.664), т. е. рост городского населения превышал темпы

---

¹ А.М.Гусейнова. Качество статистической информации о естественном движении населения Азербайджана на рубеже XIX–XX вв. //Проблемы истории демографической мысли и критика буржуазных демографических концепций. – Киев: 1979, с. 145, 146.

роста всего населения Азербайджана. К 1897 г. городское население Азербайджана составляло 14,6% общего населения, тогда как в Европейской России этот показатель составлял 12,9%, а в соседней Грузии – 15,3%¹.

Таким образом, во второй половине XIX в. города различались по темпам роста населения. В тесной связи с численностью населения находился экономический потенциал городов. Помимо естественного прироста, основной движущей силой роста городского населения было капиталистическое промышленное производство, увеличивавшее спрос на рабочую силу. Последнее в свою очередь предполагало изменения в ее географическом распределении.

Материалы переписи 1897 г. позволяют определить масштабы миграционных процессов. Соотношение пришлого населения среди городского и сельского населения показано в таблицах 7, 8. В Бакинской губернии пришлые среди городского населения составляли 46,94%, среди сельского – всего 8,49%. В Елисапетпольской губернии пришлое население среди городского населения было в 2 раза меньше, чем в Бакинской губернии, составив 22,24%, а среди сельского населения – только 5,8%. Из приведенных данных видно, что среди городского населения Северного Азербайджана пришлое население составляло больший процент, чем среди сельского, причем в городах Бакинской губернии преобладали пришлые из других губерний – 30,76%, а в городах Елисаветпольской губернии – пришлые из других уездов губернии – 12,44%. Среди городов более половины населения было пришлым в Баку – 63,98% и в Закаталы – 57,43%. В обоих городах преобладали пришлые из других губерний: в Баку они составляли 43,37%, в Закаталы – 42,44%. В остальных городах процент пришлых был не столь значительным: в Елисаветполе составлял 27,90%,

---

¹ А.Г.Рашин. Население России за 100 лет. – М.: 1956, с. 95; Э.В.Хоштария. Очерки социально-экономической истории Грузии. – Тбилиси: 1974, с. 176.

Шуше – 20,94% и наиболее низким был в Нухе – 9,41%, Ордубаде – 10,21 %, Кубе – 11,21%.

Основной поток переселенцев в города Елисаветпольской губернии шел из губерний Закавказского края и Дагестанской области, а в города Бакинской губернии значительным было поступление пришлого населения и из Европейской России.

Уроженцы иностранных государств в городах Бакинской губернии составляли 6,16%, а в уездах – 1,36%; в городах Елисаветпольской губернии – 2,28%, в уездах – лишь 0,79%. Преимущественно это были ираноподданные – выходцы из Южного Азербайджана. В городах Бакинской губернии их насчитывалось 9.425 человек, что составляло 90% всех выходцев из иностранных государств, а в городах Елисаветпольской губернии – 1.788 человек, что составляло 88,5%. Как отмечается в исследовании отходничества в Закавказье из Южного Азербайджана, в демографической структуре городов, являвшихся средоточием капиталистического производства, отходники были значительным компонентом¹.

В целом, в Бакинской губернии из 135.572 неместных уроженцев всех категорий 79.802 человека или 58,86% были направлены в города, тогда как в Елисаветпольской губернии из 65.623 неместных уроженцев 19.853 человека или 30,25% жили в городах. В Нахичеванском уезде из 4.291 пришлого всех категорий в города переселилось 1.572 человека или 36,63%. Из 11.090 пришлых Закатальского округа в городе Закаталы поселилось 1.728 человек или 15,58%. Отмеченное свидетельствует о том, что из неместных уроженцев в Бакинской губернии формировалось городское население, преимущественно население Баку, а в остальной части Северного Азербайджана из пришлых формировалось, главным образом, новое земледельческое население.

---

¹ См.: К.К.Шукюров. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана (вторая треть XIX в. – 1905 г.). АКД. – Б.: 1984, с. 23, 24.

Таблица 7.

Состав населения Северного Азербайджана по месту рождения по данным переписи 1897 года

Население	Бакинская губерния				Елизаветпольская губерния				Нахичеванский уезд				Закавказьяский округ			
	городское		сельское		городское		сельское		городское		сельское		городское		сельское	
	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%
Местное	90193	53,06	600951	91,51	67110	77,76	743386	94,20	11829	88,27	96480	95,74	1281	42,57	73134	86,83
Пришлое:	79802	46,94	55770	8,49	17130	22,24	45770	5,80	1572	11,73	4291	4,26	1728	57,43	11090	13,17
из других уездов данной губернии	17039	10,02	16291	2,48	9679	12,44	20443	2,59	497	3,71	1173	1,16	436	14,49	1102	1,31
из других губерний	52288	30,76	30535	4,65	5751	7,54	19067	2,42	685	5,11	1612	1,60	1277	42,44	9951	11,81
из других государств	10475	6,16	8944	1,36	1700	2,26	6260	0,79	390	2,91	1506	1,49	15	0,50	37	0,04
Всего	169995	100	656721	100	84240	100	789156	100	13401	100	100771	100	3009	100	84224	100

Источники: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., вып. 61, 63, 69, 71. Состав наличного населения обоего пола.

Таблица 8.

Состав населения городов Северного Азербайджана по месту рождения по данным переписи 1897 года

Население	Баку		Шемаха		Куба		Ленкорань		Елисаветполь	
	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%
Местное	40307	36,02	16818	84,06	13640	88,79	7267	83,21	24242	72,10
Пришлое:	71597	63,98	3189	15,94	1723	11,21	1466	16,79	9383	27,90
из других уездов данной губернии	13614	12,17	1876	9,38	412	2,68	240	2,75	4198	12,48
из других губерний	48534	43,37	1092	5,46	1059	6,89	903	10,34	3923	11,67
из других государств	9449	8,44	221	1,10	252	1,64	323	3,70	1262	3,75
Всего	111904	100	20007	100	15363	100	8733	100	33625	100

Продолжение таблицы 8

Население	Нуха		Шуша		Нахичевань		Ордубад		Закаталы	
	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%	колич.	%
Местное	22407	90,59	20461	79,06	7689	87,47	4140	89,79	1281	42,57
Пришлое:	2327	9,41	5420	10,94	1101	12,53	471	10,21	1728	57,43
из других уездов данной губернии	1227	4,96	4254	16,44	490	5,58	7	0,15	436	14,49
из других губерний	992	4,01	836	3,23	337	3,83	348	7,54	1277	42,44
из других государств	108	0,44	330	1,27	274	3,12	116	2,52	15	0,50
Всего	24734	100	25881	100	8790	100	4611	100	3009	100

Таблица 9.

Сословный состав населения Северного Азербайджана по месту рождения по данным переписи 1897 года

Сословия	Бакинская губерния		Елисаветпольская губерния		Нахичеванский уезд		Закатальский округ		Всего	
	города	всего	города	всего	города	всего	города	всего	города	всего
Дворяне потомственные										
Всего	5143	17211	4137	29229	585	1480	102	1089	9967	49009
В т. ч. пришлое:	2401	3252	1217	3005	112	159	64	132	3794	6548
из др. уезд. дан. губ.	488	809	481	1599	25	33	25	55	1019	2496
из других губерний	1880	2371	719	1341	85	119	39	77	2723	3908
из других государств	33	72	17	65	2	7	—	—	52	144
Дворяне личные и чиновники										
Всего	4015	5465	1068	1828	206	289	101	697	5390	8279
В т. ч. пришлое:	2736	3253	506	954	67	86	50	65	3259	4358
из др. уезд. дан. губ.	422	531	150	278	18	23	28	42	618	874
из других губерний	2278	2682	353	668	49	62	22	23	2702	3430
из других государств	36	40	3	13	—	1	—	—	39	54
Сельское население										
Всего	52928	674451	12887	757330	2018	85655	1474	80477	69307	1597913
В т. ч. пришлое:	40813	82003	8856	44056	736	2526	1046	9954	51451	138539
из др. уезд. дан. губ.	9300	23437	5937	22763	303	931	218	763	15778	47894
из других губерний	31144	57291	2863	20218	423	1199	827	9183	35257	87891
из других государств	369	1275	36	1075	10	396	1	8	416	2754
Другие сословия										
Всего	107909	129589	66148	90028	10592	13347	1332	1961	185981	234925
В т. ч. пришлое:	33848	47064	6551	17608	657	1518	568	939	41624	67129
из др. уезд. дан. губ.	6826	8553	3091	6904	151	186	165	242	10233	15885
из других губерний	16986	20479	1816	3578	128	230	389	668	19319	24955
из других государств	10036	18032	1644	7126	378	1102	14	29	12072	26289

Источники: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., вып. 61, 63, 69, 71. Табл. V, VI.

Материалы переписи позволяют также определить социальный состав неместных уроженцев (табл. 9). Неместные уроженцы среди потомственных дворян составляли 38,07%, среди дворян личных и чиновников – 62,32%, среди сельского сословия – 74,24%, среди прочих сословий – 22,38%. Приведенные данные свидетельствуют о том, что среди неместных уроженцев переход крестьян в города по численности превосходил другие поступления в города и способствовал вовлечению все большего числа людей в сферу наиболее развитых капиталистических отношений. Поэтому представляется целесообразным специально рассмотреть интенсивность притяжения крестьян в города.

THE GOLDEN AGE OF AZERBAIJAN'S TOWNS

Abstract

This article presents a portrait of Azerbaijan's towns from the 9th to the first quarter of the 13th centuries. It looks at the role towns played in the formation and development of the new economic relations an interregional integration processes emerging in the region, as well as in the flourishing secular culture in the Caucasian countries.

Introduction

The 9th to the first quarter of the 13th century was an economic and intellectual heyday for the Caucasus.¹ This was also

---

¹ In contrast to the generally accepted concept of the Caucasus (the territories of the post-Soviet expanse – the Northern Caucasus and Transcaucasus), today the scientific literature justifiably offers a new structural breakdown of the Caucasian Region keeping in mind the historically developed parameters of the Caucasus: 1) the Central Caucasus, including three independent states – Azerbaijan, Georgia, and Armenia; 2) the Northern Caucasus, comprised of the border autonomies of the Russian Federation; and 3) the Southern Caucasus, including the provinces (*iller*) of Turkey that border on Azerbaijan, Georgia, and Armenia (the Southwestern Caucasus) and the northwestern provinces (*ostanhd*) of Iran (the Southeastern Caucasus) (see: E. Ismailov, V. Papava, *Tsentrallyi Kavkaz. Istoria, politika, ekonotnika*, Mysl, Moscow, 2007, p. 21).

The term "Zakavkazie" (Transcaucasus), which was used in czarist-Soviet times, was first used by the compilers of an economic study of the territory immediately after it was conquered by Russia. (*Obozrenie Rossiiskikh vladanii za Kavkazom v statisticheskome, etnograficheskom, topograficheskom i finansovom otnosheniakh*, St. Petersburg, 1836.) Later, with a slight alteration in its Russian spelling ("Zakavkazye"). it went into use everywhere (see: E. Muradaliyeva, *Goroda Severnogo Azerbaidzhana vo vtoroi polovine XIX veka*, Baku State University, Baku, 1991, p. 8).

The category "Transcaucasus" latently presumed that the territories south of the Greater Caucasus Range did not belong to the Caucasus proper, are located

a time when the Caucasus as a whole was a more or less integrated region. The Caucasus from Nikopsia (Tuapse) to Derbent and from Ossetia to Zangezur was a single political and economic body². After liberation from the Arab Caliphate, the people of the Caucasus began engaging in peaceful and creative labor. States appeared – Shirvan (861), the Ganja Emirate (the dynasty of the Shaddadids – 971), the Emirate of Tiflis (the dynasty of the Jafarids – beginning of the 9th century), the Kingdom of Ani (960-1045), the Kingdom of Abkhazia (beginning of the 9th century), the Kakhetian principedom (end of the 8th century), the Derbent Emirate (dynasty of the Khashimids – mid-10 th century), and the states of the Sajids (879), the Salarids (941), and the Ravvadids (981). At that time, the region took active part in international trade along the routes of the Great Silk Road.

---

behind it, i.e., beyond it. In so doing, as the literature notes, this category was to a certain extent aimed at achieving the Russian Empire's political goal in the Caucasus – separation of the local nationalities who lived in the northern and southern parts of the conquered Caucasus from each other. The category "Transcaucasus" was a product of the Russian foreign policy concept, which reflected the metropolis' approach to political-administrative division of the conquered region. In so doing, the interests of the region's nationalities, as well as the historically developed economic, cultural, and other relations in the region, were frequently sacrificed in favor of the interests of the Russian Empire (see: E. Ismailov and V. Papava, op. cit., pp. 17, 18).

Today, the Southern Caucasus is also designated as the Central Caucasus. The authors of the new structural breakdown of the Caucasian Region emphasize that the concept "Southern Caucasus," just like the category "Transcaucasus" that preceded it, has a "Russian" geopolitical meaning, since it designates part of the Caucasian Region that has gained its independence from Russia. It is no accident that the term "Southern Caucasus" came into use and gained a foothold at the time the Soviet Union collapsed, reflecting an important aspect of the new geopolitical situation in the Caucasus – the formation of three independent states (see: E. Ismailov, V. Papava, op. cit., p. 19).

² See: R. Metreveli, *The Caucasian Civilization in the Globalization Context*, CA&CC Press, Stockholm, 2009, pp. 36-37.

The towns of that time are an exceptional phenomenon in the history of the Caucasus. They were large, with populations of several hundred thousand people, whereby there were very few towns of this size in the world at that time. Each of them had approximately 30-40 well-developed handicraft trades. Towns had sewage and plumbing systems made of clay pipes, which showed that their living standards were sufficiently advanced. Several medieval towns were the residences of the viceroyents of the great empires.

Active trade relations promoted the high socioeconomic and political prosperity of the towns. The main Eurasian transit trade routes spread out, like an octopus, across the Caucasian region, passing through its thriving towns. It was the towns that helped to integrate the countries of the Caucasus as never before.

Such towns as Barda, Ganja, Sheki, Shamakhy, Bcylagan, Derbent, Baku, Tabriz, and others were large handicraft and trade centers, and they played a fundamental part in the intensive economic integration of the Caucasian states.

Socioeconomic Shifts in Urban Life

When talking about Azerbaijan, Arabian geographer of the 10th century **al-Istahri** wrote in his work *Book of Roads and Countries*: "There is such plenty here that unless you see it with your own eyes you will not believe it"³. Ibn Haukal, another Arabian traveler and al-Istahri's contemporary, noted that the lands of Azerbaijan "are covered with wheat fields. There are rivers, orchards, and population settlements, not one inferior to the other. On the contrary, each place abounds in the bountiful blessings of Allah. Fruit is very cheap and food is

---

³ *Sources on the History of Azerbaijan*, ed. by S. Aliiarly, 2nd edition, Chirag, Baku. 2007, p. 126 (in Azeri).

essentially free"⁴. Extensive grain fields stretched along the banks of the Kura and Araks, as well as of the Sefidrud River, in Shirvan and Sheki. The same authors tell of the abundance of almost every type of grain (wheat, barley, rice, millet, and others), different kinds of technical plants (cotton, flax), and melons and gourds. Both banks of the Kura were covered with wheat and cotton fields. In some places, two harvests a year were gathered. The residents of the environs of Tabriz, Ganja, Baku, Sheki, Shamkir, Gabala, and Shabran also engaged in farming, mainly wheat growing. In the environs of Baku and Derbent, saffron and flax were grown. Azerbaijan's saffron was exported to other countries. Valuable kinds of rice were grown in Lenkoran and Sheki. The Barda region was rich in cochineal, a raw material for obtaining very valuable crimson dye.

As a rule, the land was ploughed using a pair of oxen or buffalo. So at that time, expressions such as "dzhut" (pair), "id-ti na dzhut" (go in pairs), and "dzhutchu" (plowman) were common. In some places, wooden ploughs were used, to which two, three, and sometimes four pairs of oxen were harnessed. According to al-Mukaddasi, in the Ardebil district, the land was plowed by eight oxen, which were driven by four plowmen. When the traveler asked whether they plowed that way because the earth was so hard, the plowmen replied: "No, we do it to catch the snow"⁵, thus explaining the reason for the deep-cut furrows they made. This episode is interesting in that the farmers who preserved the ancient fanning traditions considered deep furrows to be the best way to combat drought.

The plough they used was called a *kotan*, a word common in the vocabulary of all the nationalities of the Caucasus in different pronunciations, "gutani," "gutan," "gotan," etc. This

---

⁴ *The History of Azerbaijan. From Ancient Times to the 1870s*, ed. by S. Aliyarly, 2nd edition, Chirag, Baku, 2009, p. 225.

⁵ *Ibid.*, p. 226.

large plough made it possible to dig deep furrows in the soil, as well as work the hard earth, thus increasing the area of farm land. The very existence of a tool such as a "large plough" shows the significant economic progress in the region.

One of the developed branches of the economy was horticulture. After visiting many different countries, Arabian travelers wrote that no other place in the world had such varied, magnificent, and luscious fruit. The outskirts of the towns boasted innumerable orchards, where apples, pears, grapes, pomegranates, apricots, peaches, figs, quinces, cherries, plums, cornelian cherries, nuts, hazelnuts, chestnuts, and mulberry grew. In Gabala, Sheki, and in the area between the River Ganikh (Alazan) and the Greater Caucasus Range there were many different nut orchards. Nowhere else could the rare type of pomegranate that grew along the River Araks be found. Tabriz, Maraga, Khoi, Salmas, and Urmia were simply awash in orchards. In Tabriz, more than 900 qanats were built for irrigating the orchards. Ibn Haukal noted the multitude of vineyards between Derbent and Samandar. The sources of that time noted the use of water power, in particular, special mention was made of mills that operated on energy derived from hydropower.

It is worth noting that grain growing and horticulture were practiced not only by the rural population, but also by the residents of towns and their suburbs. Towns at that time were primarily an economic category, centers of handicrafts and trade. However, townsfolk also dabbled in farming. A large part of the urban population was engaged in cattle breeding. Town-dwellers kept cattle, but the sources mention more about how they were engaged in grain growing and horticulture. These agricultural occupations were a kind of appendage to the urban economy at that time. Here another special feature came into play – the towns depended heavily on an artificial irrigation system, water supply and its use. Economically, the towns

could not manage without these sources. Irrigation not only provided water for the civilian population, but also fed the economy, both handicrafts and agriculture.

The birth and development of new towns was primarily related to the intensified social division of labor. The revival of production forces created favorable conditions for the emergence and development of new branches of handicrafts. Moreover, the Caucasus was rich in valuable natural resources, which also promoted the development of many rare handicrafts. According to Arabian traveler Abu Dulaf, the mountains around the town of Shiz (in the south of Azerbaijan) boasted ore mines where gold, mercury, lead, and silver were excavated. In Shiz, three types of gold were produced. Dulaf described the technique used to extract gold: the local masters watered the area where the soil contained gold and continued doing so until all the soil had been washed away and only granules of gold remained in the place watered. Then they would gather them using mercury. According to Abu Dulaf, in Shiz, gold nuggets were also found. The arsenopyrite produced in Shiz was considered a valuable raw material for manufacturing jewelry. In the town of Arran, four farsakhs⁶ from the town of Shiz, white, silver, and red gold was also produced. There were also lead mines. The traveler carried out chemical experiments there. He prepared “lead acid” and used it to obtain silver from the ores that were excavated in the area⁷. There were also copper mines in the environs of Tabriz.

A handicraft called *minasazy*, whereby craftsmen drew patterns and different designs on precious stones, was also very popular. In some cases, items bore the names of *ustads* – well-known craftsmen. This type of handicraft, particularly vitrified glass, a skill that did not become known in Western Europe

---

⁶ One farsakh is approximately 6-8 km.

⁷ See: *Sources on the History of Azerbaijan*, pp. 132, 133.

until the 13th century, prevailed over a fairly extensive area. This is confirmed by underwater archeological findings on the western coast of the Caspian (the littoral zone of Azerbaijan). Large amounts of pottery were found, the remnants of items borne by ships to different countries. Small ships were often caught in the violent storms that were so characteristic of the Caspian, particularly of its western coast from Dcrbent to Baku. So shipwrecks were a common phenomenon. The most diverse items found on the sea bed were samples of high artistic crafts.

The portrait of the towns of that time would not be complete without mentioning that the surface of buildings made of gypsum and fired brick was often covered with terracotta.

Azerbaijan was the home of cochineal, a rare raw material from which bright crimson dye was produced. It was also used in carpet weaving. This same dye formed an important link in the history of the country's handicraft production until the 19th century. In the Arabian sources, this dye was called "gyrmyz".⁸ Al-Istahri reported that "gyrmyz was exported from Barda to India and other places".⁹ This author wrote that opposite the site where the River Kura ran into the Caspian, there was a large island with large reserves of cochineal. Dyers from Barda would go there to collect it. Another author, Ibn Haukal, confirmed al-Tstahri's information on the export of cochineal to India: "There is cochineal in Varsan, Barda, the environs of Bab al-Abvab, and on the island in the center of the Caspian. It is transported via the Caspian to Jurjan, and is sent from there to India. Cochineal is available throughout Arran – from the borders of Bab al-Abvab to Tiflis, along the banks of the Aras and to Jurzan (Georgia)"¹⁰. Arabian geographer al-Mukaddasi

---

⁸ See: *Sources on the History of Azerbaijan*, p. 126.

⁹ *Ibid.*, p. 231.

¹⁰ *Ibidem.*

said that cochineal was a miracle of the climate and described the technique for obtaining dye from the insects. It is clear from the traveler's reports that cochineal was gathered in copper pots, boiled, and crimson dye obtained from it. Al-Mukaddasi wrote: "There is also cochineal here. It is a scale insect. Women come here, gather the insects in a copper pot, and then put the pot in a tandoor (clay oven) used for baking bread".¹¹

The fact that international caravan routes passed through the Caucasus linking the Volga Region and Eastern Europe with the Near and Middle East and with India, on the one hand, and the famous trade centers of Central Asia, China, India, and Iraq with the Mediterranean and Black Sea coast, on the other, created extremely favorable conditions for the development of handicrafts and trade. And in this seemingly boundless economic expanse of the Great Silk Road, all the necessary prerequisites were created for the growth of towns, sedentary farming, and its integral component, silkworm breeding. And to this day in the history of the Eurasian civilization there is no analogy to this supply route. All of this promoted the emergence of numerous trade centers along the Caspian coast and the banks of the Kura and Araks at the junctions of the caravan routes and transformed several population settlements into towns.

According to the Arabian authors of the 9th-10th centuries, the Central Caucasus was crossed by a multitude of caravan routes, the main junction of which was Barda. The following fixed routes existed: Bard a-Derbent, Barda-Tiflis, Barda-Dvin, Barda-Ardebil, Barda-Zenjan, Ardebil-Amid, Ardebil-Maraga, and Maraga-Dvin¹². These caravan routes not only linked the

---

¹¹ Ibidem.

¹² See: E.Sikharulidze, "Marshrutnye puti Zakavkazia v IX-X vekakh po arabskim istochnikam". in: *Voprosy istorii Blizhnego Vostoka*, Tbilisi, 1963, p. 176.

Caucasian countries with each other, but also with the countries of Asia and Europe: Syria, Iraq, Asia Minor, and Transoxiana, as well as with the Khazars, Slavs, and Scandinavians. As a fundamental work on the history of Georgia notes, it was in the 9th century that the importance of these routes began to grow, particularly, of the Eastern Transcaucasus¹³, that is Azerbaijan.

The Towns of Arran

The books on historical geography of that time gave expressive descriptions of town life. Al-Mukaddasi wrote about Azerbaijan: "All the towns of this country are magnificent, rich in products and mines. There is an abundance of fruit and all kinds of meat, and they are very cheap".¹⁴

One of the largest towns of West Asia, according to the sources, was Barda-Partav, the ancient capital of Albania. During the long supremacy of the Arabs, Barda was the center of a large vicegerency created by the Caliphate in the Caucasus¹⁵. The residence of the vicegerent was situated there. This fact played a positive role in turning Barda into a political center, as well as into one of the largest handicraft and trade hubs. In his work *Book of Roads and Countries*, written in 930-933, Al-Istahri indicated: "Barda is a large town, one farsakh wide and long, with a healthy climate, prosperous, and enjoying abundant harvests. After Iran and Khorasan, Rei and Isfahan, this large, flourishing, and beautiful city knows no equals in terms of location and the bountiful yield of its fields. A lot of silk is exported from Barda. Silkworms feed on the leaves of mulber-

---

¹³ See: *Ocherki istorii Gruzii*, Vol. II, Tbilisi, 1988. p. 230.

¹⁴ *The History of Azerbaijan*, p. 232.

¹⁵ See: N.M.Velikhanova, *Arabskii khalifat i Azerbaidzhan* (according to the works of ibn Khordadbekh and other representatives of Arabian geographical literature), Abstract of Doctor's Dissertation, Baku, 1994, p. 78.

ry trees that are there for the taking. A lot of silk is sent from here to Iran and Khuzistan..."¹⁶

Interesting information on Barda was also supplied by ibn Haukal, who wrote the book *Roads and Countries* approximately 20 years after al-Istahri. The book was written after the great tragedy that occurred in Barda in 944 – seizure of the town by the Russ.¹⁷ He writes: "As for the town of Barda, it is 'Ummu-r-Ran' ('the mother of Arran') and the best region in these countries".¹⁸ In his opinion, the town was very large, which was due to the purity of the local air, the fertility of the soil, the large amount of arable land, and the multitudinous fruit, trees, and rivers. Barda produced different kinds of silk items and sent a lot of silk to Iran and Khuzistan; the town has a beautiful Juma mosque. During the rule of the Arabs, according to the author, this was where the state treasury was situated, and there were bazaars on the outskirts of the town. Al-Mukaddasi also called Barda "the main town," "large town," "the Baghdad of this region".

In Barda, handicraft production reached a high level of specialization. This is evidenced by the fact that the town was broken down into quarters and mini-quarters where handicraft workers who specialized in a particular skill were concentrated. There were rows of gunsmiths, coppersmiths, blacksmiths, jewelers, and so on. Each gradation reflected the social division of labor. Along with the handicrafts mentioned, dying and pottery became extremely well developed; primary

---

¹⁶ *Sources on the History of Azerbaijan*, pp. 126, 127.

¹⁷ The Russ who traded with Azerbaijan along the Volga-Don-Caspian route and through the territory of Azerbaijan with the Caliphate, including with Baghdad, began to carry out predatory raids into the Caspian lands. In the Arabian sources, the armed units of Kievan Rus that carried out raids on the Caspian coast were all called "Russ." Most of the armed forces of the Kievan state consisted of Norman knights – Varangians with Scandinavian roots.

¹⁸ N.M.Velikhanova, op. cit., p. 82.

processing of technical raw material was earned out in the town – of silk cocoons, wool, leather – and all kinds of different fabrics were made. A wide assortment of silk and cotton fabrics were exported to the towns of West Asia.

Barda was the junction where the roads from Tiflis, Derbent, Debil (Dvin), and other towns met. All the trade was concentrated in this town. Farm produce and handicrafts were brought from all over the place to the Sunday markets of Barda. They also offered goods from neighboring states, as well as from the countries of the Middle and Far East. The bazaars and covered markets of Barda were full of foreigners and their merchandise. "People from every country under the sun came here..."¹⁹ wrote al-Istahri.

Merchants came to Barda from Iran, Iraq, and Syria, from distant India, and from Khazaria, where in exchange for silk, clothing, carpets, bedspreads, fish, cattle (mules), and cochineal (gyrmyz), they brought the products of their countries and items made by their own craftsmen. Caravans came from Barda to Tiflis, and continued on from there to more distant lands.

But after the raids of the Russ in 944, Barda was no longer able to restore its former grandeur. In the clutches of the Russ for more than six months, the town was subjected to terrible destruction, and its handicrafts and trade went into decline. The famous Barda bazaar lost its former significance. The minting of coins ceased. This destructive episode in the town's history is described in a poem by the great Nizami Ganjavi called *Iskender-name*. The poet writes: "Barda is so beautiful... It has always abounded in wealth and every amenity..." Then bitterly the poet concludes: "Now the throne of this palace has been downtrodden, its brocade and silk have been swept away by the wind..., those pomegranates and narcissus have turned

---

¹⁹ *Sources on the History- of Azerbaijan*, p. 128.

to dust..."²⁰ Subsequently, the town essentially disappeared from the map of the Caucasus. Only its name remained, which automatically went to the population settlement that arose next to the ruins. The name remains to this day, but not the town.

Later, Ganja emerged, "which eclipsed," as V.V.Bartold indicates, "Barda and became a very large town".²¹ In the meantime, Ganja, as the new creation of the land of Arran between the rivers Kura and Araks, began to act as the heir to the ancient capital of Atropatene – the town of Gazaka or Janza. Just as Gazaka was once the capital and keeper of Atropatene's treasury, now the new town inherited this name.

Ganja, which was situated at the center of the old trade routes, could indeed have become a place where products were brought from neighboring regions meant for further dispatch to other countries. It is no accident that the Arabian geographers note that Ganja was rich in products. "Ganja is full of treasures," wrote Hamdullah Qazvini, repeating the data of his predecessors.²²

"Ganja" as a geographical name was widespread in the East, particularly in the Iranian domains, as well as in the Caucasus (in Azerbaijan and Georgia).

In Azerbaijan, as mentioned above, the old capital of South Azerbaijan, Atropatene, was called Ganja-Gazaka²³. The town of Tabriz was often called Ganja (Azerbaijani Gandzak, Gandzak-Sha-khastan).

A town in the north of Azerbaijan (a region of Albania)

---

²⁰ N.Ganjevi, *Iskender-name*, Elm, Baku, 1989, pp. 188, 189.

²¹ V.V.Bartold, *Mesto prikaspiiskikh oblastei v istorii musul'manskogo mira*, Baku, 1925, p. 34.

²² M.M.Altman, *Istoricheskii ocherk goroda Gandzhi*, Azerbaijan S.S.R. Academy of Sciences Publishers, Baku, 1949, p. 10.

²³ See: V.V.Bartold, *Istoriko-geograficheskii obzor Irana*, St. Petersburg, 1903, p. 143.

was called Ganja, which to distinguish it from the others was often called Albanian or Arranian Ganja²⁴.

Ganja did not grow from a fortress or fortified settlement where the population took refuge during enemy attacks, but from an ancient village. This village, which was situated in a fertile area, at the crossroads of trade routes going through Karabakh to the south of Azerbaijan, Armenia, and Iran, as well as to the west, to Georgia and to the northeast to the Dcrbent Gates, eventually became an urban center due to the development of its production forces and commerce.

In the 9th and first half of the 10th century, Ganja was still an "insignificant [town], but flourishing and rich in arable land". Ganja still occupied a secondary place. But at the same time, since it was on one of the main branches of the Barda-Tiflis trade route, Ganja took active part in this trade. Ganja still sent a small amount of its products, both agricultural and handicraft, to the Barda market. But it did not keep its semi-farming image for long. Ganja began to attract more and more residents, primarily those engaged in trade and handicrafts, and quickly grew economically and culturally.

From the mid-10th century, when Barda went into decline, Ganja began to take precedence. Since that time, Ganja became a well-furbished and important town. According to the sources, handicrafts had already begun to occupy a particular place in the town's economic life. It began to move away from agriculture. The craftsmen began producing their wares for the market, for consumers they did not know. After it became a handicraft and trade center, Ganja also began climbing the political ladder. The town became the center of the Ganja Emirate, which was ruled by the Shaddadid dynasty; (971-1088).

---

²⁴ There are three villages around Salian (Azerbaijan) that are called Ganja: (1) Piratmaa Ganjeli; (2) Mugan Ganjeli; and (3) Ganjeli.

V.V.Bartold notes that every ruler-sovereign of the independent dynasty tried to give its capital and court as much splendor as possible.²⁵

There is very little information about the Shaddadid dynasty. The Georgian chronicles *Kartlis tskhovreba*, data from Armenian sources of Stepanos of Taron (10th-11th centuries), Samuil of Ani (12th century), and Vardan (13th century), as well as coins minted in Ganja and the Kufi inscription on the famous Ganja gates (embossed in 1063 during the rule of Shavir by blacksmith Ibrahim) are the only sources of scant information.

In the 12th century, Ganja was the capital of the viceroyalty of the Seljuk Empire (1038-1157) and later one of the capitals of the state of the Atabegs (1136-1225). In terms of the number of residents, it surpassed many towns of the Orient at that time. It was also the capital of the province of Arran and this is where the throne of the Seljuk sultan, Gias ad-Din Muhammad Tapar, was situated, which served as a symbol of power for various sovereigns for more than one hundred years.²⁶

Ganja was the "last border outpost of the Muslim world" on the border with Georgia, and so all the rulers placed top priority on its fortification.

All types of handicrafts were well developed in Ganja, but the sources particularly single out the breeding of silkworms, the processing of silk, and the manufacture of magnificent silk fabrics that were superior in quality to the fabrics of other places. Zakariya al-Qazvini gave an interesting description of the processing of raw silk: "In the town itself is a canal, to

---

²⁵ See: V.V.Bartold, *Turkestan v epokhu mongol'skogo iashchestvia*, Part 2, St. Petersburg, 1900, p. 9.

²⁶ See: Z.M. Buniatov, *Gosudarstvo Atabegov Azerbaidzhana*, Elm, Baku, 1978, p. 189.

which two paths descend: one of them leads to a place called Bab al-Makbara, and the other to a place called Bab al-Barda. Residents take water from Bab al-Makbara and wash silk in it, after which its price is higher than that of the silk washed in the water taken from Bab al-Barda. If water is taken from Bab al-Makbara and transferred to Bab al-Barda, nothing comes of it, but if you do it the other way around, you get magnificent silk".²⁷

When the Mongols reached Ganja during their first invasion at the end of 1221, "they found out that Ganja has a lot of residents," writes Ibn al-Asir, "who are very courageous and, moreover, have many weapons, and they decided not to capture it, but instead sent a messenger to the residents demanding money and clothing. They were given all they asked for and they retreated from the town".²⁸

There was an iron and a copper mine close to Ganja that promoted the development of something, metal-processing handicrafts, the manufacture of kitchen utensils, and minting. The Ganja craftsmen knew intricate techniques for finishing earthenware products. They drew patterns on them with a paintbrush, cut out these patterns, and filled the apertures with transparent glaze. The craftsmen covered the items with a very thin layer of white clay, then applied a transparent colored glaze to its smooth surface. Items were also made from colored glass. In order to obtain the glaze, the craftsmen used local materials – iron ore, cobalt, manganese, lead, and copper. Kaolin and clay for pottery production was available in many places in the west of Azerbaijan.

The residents of Ganja spent the summer months in places situated close to Mount Khirak (present-day Hajikend), "abounding in fragrant grasses, water, and orchards. The air there

---

²⁷ Ibid., pp. 189, 190.

²⁸ *Sources on the History of Azerbaijan*, p. 155.

in the summer is superb. Every family has a house there where they (the people of Ganja) stay until the heat abates. The nobility of Ganja have excellent houses there".²⁹

But a terrible calamity awaited the town. At the very peak of its prosperity, Ganja was shaken by an earthquake that wrought irreparable damage on the town (1139). All the sources that describe the events of the 12th century mention this horrendous disaster. Nizami also wrote about it. The sources note that a large number of the town's residents were killed, more than 300,000 people. Contemporary researchers note that the population of Ganja amounted to around 500,000 people before the earthquake. At that time, there were very few towns of this size on the map of the world. The earthquake was so strong that not far from Ganja, part of Mount Kiapaz collapsed, causing a huge rockslide that blocked off the road.

Thirteenth century author Kirakos Gandzaketsi (of Ganja) provides information about the formation of beautiful Lake Goygol: "Mount Alkhanak (Kiapaz) collapsed from the earthquake, it dammed up a hollow through which a stream flowed and a lake formed. Highly-valued species of fish can be found in it..."³⁰ And in the territory of the present-day Kelbajar district, the earthquake caused the mineral spring of Istisu, which is still famous to this day, to burst from the bowels of the earth. Subsequently, after it was rebuilt, the town expanded and occupied new plots of land.

Among the other events concerning Ganja, historians note that Queen Tamara's first husband, the son of Russian prince Andrei Bogoliubsky, Georgi, who was exiled from Georgia, showed up near Ganja. Wishing to return to Georgia to restore his power, he asked Azcri atabeg Abubakr (1191-1210) for help. The latter supported Georgi and gave him a plot of land

---

²⁹ Z.M.Buniatov, op. cit., p. 191.

³⁰ Quoted from: MM.Allman, op. cit., p. 61.

within the boundaries of Arran, where Georgi settled. He gathered together contingents from the residents of Arran and Ganja and set off with them for Georgia. But this time, too, Georgi's attempt to return to Georgia ended in failure.

Beylagan, a well-known large town in the country of Arran (Zakhariya al-Qazvini), was situated at the junction of trade and military-strategic routes leading from Ganja to the southern districts of Azerbaijan. The medieval history of this town, as researchers note, could in many ways serve as a model for studying the history not only of the medieval towns of Azerbaijan, but also of the towns of the Orient in general.³¹

At the beginning of the 12th century, at the peak of the internecine wars in the Seljuk Empire, the power of their vicegerents in Beylagan was so weak that the town was out of control and had almost become an autonomous provincial town.³²

Beylagan reached the peak of its prosperity under the Eldeniz atabegs. During the rule of atabeg Abubakr and particularly Uzbek, Beylagan "was entirely built up—a multitude of palaces were built there. In the olden days, there was no water in this town and so the residents suffered; several creeks run there from the Araks. They say that this town acquired its splendor from the favorable presence of Abubakr and Uzbek. They built a multitude of buildings and the nobility settled there. The town has an abundance of amenities and a large number of bazaars".³³

By the beginning of the 13th century, as many as 40,000 people were living in Beylagan, and more than 30 types of

---

³¹ See: G.M.Akhmedov, *Srednevekovyi gorod Baylakan*, Abstract of Doctor's Dissertation, Baku, 1972, p. 5.

³² See: V.F.Minorskiy, *Istoria Shirvana i Derbenta*, Nauka, Moscow, 1963, p. 157.

³³ N.D.Miklukho-Maklai, "Anonim XIII v.," in: *Bulletin of the U.S.S.R. Academy of Sciences Institute of Oriental Studies*, Vol. IX, 1954, pp. 201, 202.

handicrafts had been developed³⁴. One of the mints of the Eldeniz was located in Beylagan.

The sources name silk fabrics, grain, cotton, rice, pomegranates, and grapes among Beylagan's commodities. Goods were sold in the town that were brought in from Derbent, Shirvan, and Shabran, along with oil and salt from Baku.

During the Mongol invasions into Arran, Beylagan was destroyed and the entire irrigation system was put out of operation, which meant death to everything living in the arid districts of Beylagan.

During the rule of the Seljuks and Atabegs, one of the largest centers was the town of Nakhchivan. Under atabeg Shasaddin Eldeniz, it became one of the state's capitals. It was an important military-strategic settlement of Azerbaijan on the banks of the Araks. Along with meeting domestic demand, the fabrics, wide variety of crockery and utensils, chukha (long overshirt worn by men in the Caucasus), items of gold, silver and copper made by the local craftsmen were used domestically and also exported to foreign countries. The fortress of Alinja built not far from the town reinforced Nakhchivan's security. In addition to the residence of the Atabegs and the state administration building, a multitude of caravanserais, madrasah, mosques, and palaces were built in the town.

Among the well-known architectural monuments of Nakhchivan are the famous mausoleums of the head of the local sheiks Yusuf ibn Kasir (Kusair) (1162) and Momine-khatun, the wife of atabeg Shamsaddin (1186), built by outstanding architect of the Middle Ages Ajami ibn Abu Bakr an-Nakhchivani.

Ardebil and Tabriz were particularly well-known among the classical towns. Ibn Hauka! presents a portrait of Ardebil, the capital of the state of the Sajids (879-941) and of the state

---

³⁴ See: G.M.Akhmedov, op. cit., p. 84.

of the Salarids (941-981). "Ardebil is now the most esteemed vilayet and largest town of Azerbaijan. Ardebil is where the military camp and sovereign's palace are located. The state covers an area of 30 far-sakhs.

'The buildings are mainly made of clay and fired brick. There are strong fortress walls around the town. The town's air is fresh and goods are cheap. Close to Ardebil is Mount Savalan. It is a huge mountain, it rises to the west and seems to hover over the town. There is snow on the top of Savalan all year round. There is always an abundance of bread. You can buy 50 pitas for one dirham...³⁵ Honey, melted butter, hazelnuts and other nuts, raisins, and other merchandise are very cheap, almost free, you could say". And the author goes on to sum up that "Ardebil has acquired the fame of a town of plenty, having all the heart could desire. In terms of cheapness and high standard of living, it excels over all the other towns"³⁶. The sources noted the existence of "good bathhouses" in the town.

Tabriz was the capital of the state of the Atabegs (1136-1225). The international caravan routes from Derbent to the shores of the Persian Gulf and from the Orient to Europe met in Tabriz. So this town was an important international trade center. The town was full of foreign merchants. Caravans sent goods from here to the countries of Asia and Europe. The carpets, satin, taffeta, wide range of silk fabrics, clothing, and other commodities made by Tabriz craftsmen enjoyed great demand in the world markets. One of the Eldeniz' main mints was located in Tabriz.

When he visited Tabriz at the beginning of the 13th century, Yakut al-Hamavi wrote: "Tabriz is the most famous town

---

³⁵ Approximately 1/20 of a dinar. Dirhams were minted from silver, while dinars were made from gold.

³⁶ *The History of Azerbaijan*, p. 233.

in Azerbaijan. It is a town with a large population and with strong walls made from brick and limestone. A multitude of streams run inside the town; it is surrounded by orchards, fruit is very cheap here... The houses in Tabriz are built from dyed red brick and limestone and look very beautiful... In Tabriz, fabric is woven for outer clothing. These fabrics are exported to all the countries of the East and West".³⁷

The Towns of Shirvan

The Shirvan region³⁸, where the old dynasty of the Shirvanshakh rulers reigned for a millennium (from the 6th to the 16th centuries), consisted of fertile valleys with magnificent pastureland, meadows, and forests. Its proximity to the River Kura and the sea provided the residents with highly-valued species of fish.

In the 11 th-12th centuries, the towns of Shirvan – Shamakhy, Shabaran, Baku, and Derbent – became well-known handicraft and trade centers in the East. There were as many as 100,000 residents in Shamakhy³⁹, the main occupation of which was silkworm breeding. Raw silk and silk fabrics were sent to other towns of the Caucasus and to several countries of the Middle East. In the 13th century, silk from Shirvan was exported in large amounts to Italy and France. The sources mention the development of carpet weaving in the towns of

---

³⁷ *Sources on the History of Azerbaijan*, pp. 185, 186.

³⁸ Medieval authors called the region on the western coast of the Caspian Sea, to the east of the Kura, which constituted part of ancient Caucasian Albania or early medieval Arran, Shirvan or Sharvan. Authors of the Classical times do not mention Shirvan. This name became known under the Sassanids (3rd-7th centuries).

³⁹ See: S.Ashurbeili, *Gosvdarstvo Shirvanshakhov (VI-XVI vv.)*, Elm, Baku, 1983, p. 173.

Shirvan. The earliest carpet of the 13th-14th centuries of the Guba-Shirvan group survived to our day".⁴⁰

The towns of Shirvan were famous for their production of specific commodities. For example, Baku was known for its oil and salt, Shamakhy for raw silk and silk fabrics, Derbent for saffron and flax clothing, and Shabaran for ceramics.

Shabaran, one of Shirvan's oldest towns, was situated to the north of Shamakhy. This town was a *kasaba*, meaning the administrative center of the Khursan territory, one of the three districts Shirvan was comprised of in the 10th century.⁴¹ At the end of the 10th century, shirvanshakh Muhammad ibn Ahmad built a wall around the town of Shabaran. In the 11th century, the family tomb of the Shirvan-shakhs was located here. By the 15th century, the town ceased to exist. During archeological digs, wells, a bathhouse built of fired brick, brick conduits, galleries, other structures, and also a large number of household items were found—numerous remnants of ordinary and glazed ceramic dishes, a firing kiln, and a treasure trove of Shirvanshakh coins of the 13th century showing the developed economic life of the medieval town.⁴²

When mentioning Baku⁴³, most of the sources talk about

---

⁴⁰ See: L.Kerimov, *Azerbaidzhanskiy kover*, Baku, Leningrad, 1961, p. 17, Fig. 8.

⁴¹ See: S.Ashurbeili, op. cit, p. 183.

⁴² See: Ibidem.

⁴³ The town developed from a small settlement that appeared in the distant past (more than 2 thousand years ago). Oil and salt production and saffron growing, which were exported to different countries of the Orient served as an important boost to the development of Baku as a town. Oil production demanded the development of several handicrafts associated with the oil industry, in particular, making vessels from clay and seal skin for transporting the oil. This enabled the small settlement to grow into the town of Baku, the name of which was associated in the Middle Ages with oil and fires (see; S.Ashurbeili, *Istoria goroda Baku. Period srednevekovia*, Azerneshr, Baku, 1992, pp. 39, 40).

the large amount of oil produced in the environs of the town, which was exported to the countries of the Middle East. In the first quarter of the 11th century, Al-Biruni said very succinctly: "Baku is a center of white oil trade". Travelers have always waxed eloquent on the topic of oil. Arabian traveler Abu Hamid al-Andalusi al-Gariati, who traveled up and down the southwest coast of the Caspian Sea in 1131, describes the oil-bearing lands of Apsheron and a village, which it is difficult not to recognize as Surakhany with its eternal fires: "And bitumen and oil come from this black earth, black and white"⁴⁴, and this land is not far from Bakukh, in the region of Shirvan... Bitumen is transported from here to other places".⁴⁵ An anonymous geographical essay in Persian written in the 1220s about Baku says: "...it is a town in the region of Shirvan on the sea coast. All night its land burns like fire; you can place a pot of water on the ground and it will boil. Its commodities are black and white oil and salt"⁴⁶.

West European travelers also wrote passionately about Baku oil. The first reports dates to the 13th century. The first European was the famous Venetian Marco Polo, who noted the fact of oil production near Baku⁴⁷.

The oil business was targeted toward external transit trade. Oil at that time was used for lighting, medical purposes, and as a military commodity – a strategic raw material. In the 10th, 11th, and 12th centuries, oil was used for military purposes.

---

⁴⁴ This is a reference to Surakhany oil (Surakhany is 15 km from Baku), which in natural form possessed the chemical properties of present-day kerosene and so was called "white oil." This is fuel of exceptional quality and enjoyed great demand in the markets.

⁴⁵ *Puteshestvie Abu Hamida al-Gariata v vostochnuiu i tsentral'nuiu Evropu (1131-1153)*, Nauka, Moscow, 1971, pp. 55-56.

⁴⁶ *Svedeniya "Dikovinok mira" o Gruzii i Kavkaze*, Tbilisi, 1978, p. 8.

⁴⁷ See: O.Efendiev. *Zapadnoevropeiskie puteshestvenniki XIII-XVII vekov o Bakinskoi nefii*, First International Conference on the History of Azerbaijan's Oil Industry, Houston, 1996, p. I.

There were special vessels that were filled with oil and used for destroying various installations on war ships. Oil was widely used for medicinal purposes to treat various skin diseases, whereby both people and animals were treated. So the demand for oil was high, which boosted Baku's growth.

There was the following practice: half of the revenue from oil and salt trade went to the residents of the town of Derbent by way of waqf, that is, tax-free contributions to the treasury. Whereby this revenue was not used to support all the population of Derbent, but was used only for its defenders, those engaged in guarding and maintaining the town. This fact again confirms Derbent's key role in defending the northern boundaries of Azerbaijan.

Located in a narrow passage between the mountain ridges of the Greater Caucasus Range and the Caspian, Derbent occupied an advantageous military-strategic position. Throughout history, the town has had more than 20 names reflecting the geographic and strategic features of its position. The Greek-Roman sources of the classical period called the town the Caspian or Albanian gates, Caucasian medieval authors called it the Chola Gates, the Arabs, Bab al-Abvab (gate of gates) or Bab al-hadid (Iron Gates), and the Azeris, Demirgapy. In history, it is difficult to find another town that has experienced so many invasions and destruction and lived through so many upswings and declines, heydays and desolation.

As a major trade town, Derbent was mentioned in all the medieval routes. In the 10th century, famous Derbent linen items gave way to silk ones.⁴⁸ Later, Venetian traveler Marco Polo described Derbent-Demirgapy as follows: "There is a lot of silk here, silks and fabrics interwoven with gold threads are

---

⁴⁸ See: *Istoriia Dagestana s drevneishikh vremen do XXveka*, Vol. I, Nauka, Moscow, 2004, p. 212.

prevalent here. You will not see such beautiful fabrics anywhere else".⁴⁹

Metal processing in Derbent in the 11th century-beginning of the 12th century was marked not only by quantitative, but also qualitative shifts: work utensils were much superior to weapons.⁵⁰

Derbent was a large trade town. Through the Derbent port, Azerbaijan maintained broad ties with the Muslim countries, in particular with Khazaria. Its main town of Samandar, which existed until the mid-10th century, is also mentioned in all routes that link the Central Caucasus with the Northern Caucasus, Rus, Volga Bulgaria, and the Lower Volga Region.

To the north and south, the Derbent port was enclosed by walls built of stone and lead. According to Ibn Haukal, "there was a chain across the port's winding entrance, like in Tyre and Beirut".⁵¹ The chain had a lock on it, and the port superintendent kept the key. Without his permission, not one ship or one sailing vessel could enter the port or leave it.

The Derbent bazaar was renowned throughout the Near and Middle East. There was also an upswing in slave trade there. Merchants from different countries of the Orient thronged here in order to purchase slaves brought from "neighboring infidel countries." The Juma mosque towered in the center of the market square. This mosque with its spring is still a place of worship today.

The medieval sources contain information about Derbent's everyday life. Al-Mukaddasi's information indicates that from as early as the 10th century a drainage system was built in the town to dispose of sewage. The suburbs consisted entirely of

---

⁴⁹ *Book of Marco Polo*, Transl. from the old French text by I.P. Minaev, State Publishers of Geographical Literature, Moscow, 1955, p. 53.

⁵⁰ See: A.A.Kudriavtsev, *Feodal'niy Derbent*, Nauka, Moscow, 1993, p. 95.

⁵¹ S.Ashurbeili, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, p. 178.

cultivated land and vineyards. Ibn Haukal noted that "saffron is grown [here] in large quantities" and "this town is richer in cultivated land than Ardebil." Al-Istahri noted the same thing, "Derbent is bigger than Ardebil".⁵²

When talking about the standard of living in the towns of Azerbaijan, the water distribution system deserves mentioned. The fortress of Gulistan was built on a mountain not far from Shamakhy. High cliffs and powerful stone walls protected the approaches to it. An aqueduct of earthenware pipes supplied spring water to the inside of the fortress. An underground passage led to the neighboring mountain pass, where a stream ran. The palace of the Shirvanshakhs was located in the citadel. The Kale-y-Bugurd fortress on the Akhsu river was just as strong. Drinking water was supplied to the fortress through a long ceramic aqueduct.

Archeological digs revealed traces of a network of water pipes in other towns too—Ganja, Barda, and Beylagan. They were also discovered near bathhouses within the town limits.

According to an Arabian author, the merchants of Russ engaged in trade with countries located on the south and west coast of the Caspian Sea. They came down along the Tanais (the Don), crossed over to the Volga on skid roads, and descended to Khamlija, the capital of the Khazar, where they paid duty and sailed further on their own ships to the Caspian Sea. Merchants of Azerbaijan gathered in Trapezund and from there went to trade in Byzantium. A caravan route went from Trapezund and Asia Minor through the valley of the Araks to Azerbaijan and Iran. Baku, Shamakhy, Derbent, Ganja and Barda were located on the main branches of the international trade routes. The main route went through Mugan along the right-hand bank of the Kura to Tiflis and from there to the Black Sea and Byzantium.

---

⁵² *The History of Azerbaijan*, p. 234.

The trade route along the coast of the Caspian sea to the ports of Baku, Derbent, and on through the Khazar domains to the north was of great importance. Another important route went from Barda to Ardebil and Iran and from Barda to Dvin and on to Syria and Mesopotamia.⁵³

In summary, the following should be noted about Azerbaijan's large (owns: "the main branch of the Caucasian route of the Great Silk Road passed through them. Merchants from Rus, Khazaria, Asia Minor and Central Asia, China, India, Egypt, Iran, Iraq, Syria, and other countries of the Orient came to the towns and, after selling their wares—furs, swords, Chinese silk, fine Indian hand-made wool fabrics, pearls, glassware, and other goods—returned home with caravans of oil, salt, raw silk, and agricultural products.

Conclusion

On the whole, the towns and urban economy of the 9th-first quarter of the 13th centuries are an exclusive phenomenon in the history of Azerbaijan. At this time, there were approximately 50 towns in the country, in each of which more than 30 handicraft trades were well developed. The towns played an instrumental role in progressive historical development. The urban economy and farming that enjoyed a well-developed irrigation system were the foundation of the country's economy. The flourishing and emergence of new towns was explained by fact that international trade moved to the basin of the Kura River.

Moreover, it was precisely the towns that predetermined the development and blossoming of secular culture. The burgeoning towns made it possible to create the region's cultural environment and cultural life, in this cultural environ-

---

⁵³ See: S.Ashurbeili, *istoria goroda Baku*, pp. 73-74.

ment, outstanding poets Gatran Tabrizi, Mekhseti Ganjevi, and Khagani Shirvani emerged. The great Nizami was a poet of the first magnitude among the poets of the Orient. And the Orient in the 12th century was the center of world culture. *Khamse* by Nizami Ganjevi went down in the treasure-trove of world culture. *The Book of Dede Korkut*, which was documented in writing in the 12th century, is today the main source on the history of Azerbaijan, an encyclopedia of its distant past and medieval life. Just as it is impossible to study the distant past of today's Greeks without *The Iliad* and *The Odyssey*, the history of the Europeans without *The Legends of the Nibelungs* and *The Song of Roland*, so is it impossible to study the origin of the Turkic nationalities and their ancient history as a whole without *The Book of Dede Korkut*.

***The Caucasus Globalization
Jurnal of Social, Political and Economic Studies, Sweden
Volume 4, Issue 1-2, 2010, P. 184-196.***